



Vello Tarmisto

EESTI MAATEADLASI 7

EESTI MAATEADLASI 7

VELLO TARMISTO

**Elu ja töö
Valitud kirjutisi**

Koostanud ja toimetanud Arvo Järvet

Eesti Geograafia Selts

Tallinn 2019

EESTI MAATEADLASI 7

VELLO TARMISTO

Elu ja töö. Valitud kirjutisi

Koostanud ja toimetanud: Arvo Järvet

Kaane kujundanud: Raivo Aunap

Sarjas “Eesti maateadlasi” seni ilmunud:

- [1] **Professor Salme Nõmmik.** Koostanud Riho Mällo. 1995. 48 lk.
- [2] **Professor Endel Varepi trükitööd.** Koostanud Elle Linkrus ja Heino Mardiste. 1995. 99 lk.
- [3] **Professor Endel Varep. Artikleid ja mälestusi.** Koostanud Jüri Roosaare. 1999. 123 lk.
- [4] **Ants Raik.** Koostanud Jüri Roosaare. 2001. 111 lk.
- 5 EESTI MAATEADLASI 5. **Leo Tiik.** Koostanud Ott Kurs. 2010. 118 lk.
- 6 EESTI MAATEADLASI 6. **Udo Pragi.** Koostanud Ott Kurs, toimetanud Arvo Järvet ja Ott Kurs. 2016. 170 lk.

© Eesti Geograafia Selts, 2019

ISSN 2504-6926

ISBN 978-9949-9085-4-7

Trükitud OÜ Vali Press

SISUKORD

Saateks <i>Ann Marksoo</i>	4
VELLO TARMISTO JA TEMA AEG <i>Kalev Kukk</i>	6
Kodu ja kaasavara	7
Koolita ja kooliga kooliaeg	16
Skaut Vello	26
Lühikeseks jäänud aeg Tartu ülikoolis	33
"Interregnum"	37
Neli aastat Tallinna Polütehnilises Instituudis	45
Uue teaduse lätteil ehk "interregnum II"	55
1949–1953 ehk esimesed aastad TA Majanduse	
Instituudis: geograafiakandidaadiks	60
Majandusgeograafia	98
Regionaalökonomika. Majanduse Instituudi direktor	122
Veidi isiklikku	133
Lõpetuseks	134
JULIUS JA HELMI TARMISTO: ÕISU NING	
SARJA VESKI JA SUURTALU <i>Arvo Järvet</i>	158
VELLO TARMISTO JA EESTI GEOGRAAFIA SELTS	
<i>Laine Merikalju</i>	180
VELLO TARMISTO SÕJAJÄRGSE KODU-UURIMISE	
EESTVEDAJANA <i>Andrus Ristkok ja Arvo Järvet</i>	192
VELLO TARMISTO MINU JUHENDAJANA JA EESTI	
TURISMIMAJANDUSE UURIMISE TOETAJANA	
<i>Tiia Karing</i>	202
VELLO TARMISTO BIBLIOGRAAFIA	
<i>Arvo Järvet ja Kalev Kukk</i>	208
VALITUD KIRJUTISTE UUSTRÜKKE	243
Lehekülg Rootsi suurlaagri päevikust	243
Töös ja tegevuses Rootsi suurlaagris	245
Elamusi skautide suurlaagrist	248
Skaudimatkal Euroopas	251
Maailmasõja lahinguväljadel ja Berliinis	254
Nõukogude Eesti majandusgeograafilisest rajoonimisest	259

SAATEKS

Käesolev iseseisva raamatuna Eesti maateadlaste sarjas avaldatav ülevaade Vello Tarmisto elust ja tegevusest on tema varasemate elulooliste artiklitega võrreldes sihiseadelt ja lõppjäreldest sarnane, kuid mahult märksa suurem, käsitletav ajavahemik on pikem ja kasutatud allikmaterjal mitmekesisem. Selle tulemusena on valminud uurimus, kus Vello Tarmisto teaduslikku pärandit, tema publikatsioonide sisu ja seda mõjutanud tegureid nõukogude aja tingimustes on analüüsitud sügavamalt kui üheski varasemas temale pühendatud trükises. Samuti on kergitatud loori Vello Tarmisto neilt eluloolistelt andmetelt, mida ta ise oma eluajal riigivõimu eest varjas ja otseselt salgas. Selle teabe najal on kergem mõista tema kui isiksuse kujunemislugu ja kuidas nõukogude okupatsiooni haardesse sattudes noor juhi- ja organisaaatori eeldustega inimene kohanema pidi.

Nende ridade kirjutaja arvates oli taolise uurimuse koostamiseks ja avaldamiseks ülim ehk viimane aeg. Seda esiteks lugeja seisukohalt. Vello Tarmistot mäletavate ja teda isiklikult tundnud inimeste – geograafide, kodu-uurijate ja majandusteadlaste read hõrenevad kiiresti. Oleks kahju, kui antud lugu jääks ainult teadusajaloolaste rikkalikuks andmeallikaks. Teiseks sai neil aastail kogumiku põhiartikli kirjutamine usaldada veel suure töövõimega ja Vello Tarmistot isiklikult tundnud autorile – Kalev Kukele, kes oli TA Majanduse Instituudis Tarmisto kolleeg alates 1974. aastast peaaegu kahe aastakümne vältel.

Vello Tarmisto mälestusraamat on kirjutatud ajal, mil autoreil on vabadus ise pooli valida ja seda valikut põhjendada. Torkab silma, et Kalev Kukk on erilise täpsusega kajastanud Tarmisto noorpõlve ametialast karjääri, s.o TPI-s töötamise aega 1945–1949 ja esimest viit aastat Majanduse Instituudis 1949–1953, stalinismi murdumise ajani. Nende aastate peamine tähtsus ja tähendus seisnes kõrghariduse diplomi saamises ja geograafiakandidaadi kraadi kaitsmises. Väitekiri oli Tarmisto ainuke kaalukas uurimistöö sellest perioodist. Kuid just mitmete teiste sel ajal ilmunud trükiste põhjal on hilisemad kriitikud nimetanud Vello Tarmistot nõukogude võimuga kaasaminejaks, jättes õhku küsimuse, kas ta tegi seda üksnes isikliku karjääri

huvides. Kalev Kukk ei nõustu sellega ja selgitab, millises ideoloogilises ja poliitilises sundseisus Vello Tarmisto neid artikleid avaldas või temale omistatud autorlusega leppis. Talle esitatud nõuetest keeldudes oleks ohtu sattunud eelkõige tema vanemate vabadus.

Raamatus on kaalukas koht mõistel "aeg", mida käsitletakse laiendatud tähenduses, kaasates sinna ka igal ajajärgul Vello Tarmistot ümbritsenud ja tema saatust mõjutanud inimesed. Seega mõistetakse aja all ka sotsiaalsed keskkonda. Raamatus tutvustatakse Vello Tarmisto esivanemaid, õpingu- ja töökaaslasi. Süüvitakse nende inimeste elukäiku, tõmmates paralleele Tarmisto saatusega. Kõrgkooli aastail on tutvustatud sealseid õppejõude ja hinnatud nende taset. Juba küpsena teadlase perioodil kõrvutatakse Vello Tarmistot sama eriala teiste teadlastega, võrreldakse ka Vello Tarmisto ja Salme Nõmmiku rolli eesti majandusgeograafia arendamisel.

Isikute rohkus ja nende elulooliste andmete sissetoomine nõuab lugejalt pingutatud tähelepanu. Selle kergendamiseks on paljud kaastekstide isikuandmed koondatud tekstikastidesse, mis ei ole igale lugejale kohustuslikud. Kannatlik lugeja saab aga nende abil igast ajajärgust mitmekülgse ja hariva ülevaate.

Selle raamatu kõige paeluvamaks osaks on esmakordselt trükkis avaldatud Vello Tarmisto lapsepõlve ja noorusea käsitus, millele on lisatud tema vanemate ja pisteliselt ka vanavanemate elulood. See osa on ebaproportsionaalselt pikk, kuid on arusaadav, miks autorid ja toimetaja pole raatsinud seda kärpida. See on ainuke ajajärk, mille käsitlemisel on autorid saanud kasutada ka Vello Tarmisto enda käsikirjalist tööd oma isast.

Kalev Kuke kirjutatud põhiartikkel on sisutihe üllitis – väärt lugemiseks neile, kes elasid ja töötasid Vello Tarmisto ajal. Noortele on see lugu aga teadmiseks, kuidas tuli liikuda teadlasteel 20. sajandi keerulistes oludes. Vello Tarmisto elutöö hindamisel ja tema isiksuse kujunemise kohta annavad olulist lisa kogumiku teised artiklid. Esmakordselt on koostatud ja avaldatakse trükkis tema bibliograafia.

Ann Marksoo

VELLO TARMISTO JA TEMA AEG¹

Kalev Kukk

Eesti Geograafia Seltsi aastaraamatus 1967/1968 ilmus seltsi esimehe Vello Tarmisto 50. juubelile pühendatud lühilugu. See algab nii, nagu üks sünnipäevalugu algama peab (V. Tarmisto ... 1969: 273):

"Vello Tarmisto sündis 7. jaanuaril 1918 Võru linnas. Juubilari noorus möödus aga Viljandimaal. Pärast Viljandi Maagümnaasiumi lõpetamist 1936. aastal [toona Viljandimaa Poeglaste Gümnaasium] asus V. Tarmisto Tartu Ülikooli, et majandusteadust õppida. Õpingud katkestas sõjaväeteenistus, hiljem aga Suur Isamaasõda, mille juubilar Punaarmee Eesti Las-
kurkorpuse koosseisus läbi tegi. Juba enne demobilisatsiooni jätkas ta õpinguid Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonnas; kõrgema hariduse diplom tööstusökonoomika erialal anti Vello Tarmistole 1946. aastal."



*Vello Tarmisto 50.
Hugo Hiibuse sarž*

Midagi uut ei lisa sellele ka EGSi aastaraamatutes Vello Tarmisto 60. ja 70. juubeliks kirjutatud lood (Vello Tarmisto ... 1979 ja Marksoo 1994b). Tõsi, 60. sünnipäeva loos on täpsustuseks lisatud, et juubilar sündis teenistuja perekonnas. Ann Marksoo (sünd 1930) kirjutas Vello Tarmisto 70. sünnipäevaks osutus aga juba järelehüüdeks talle. Aegade muutuses EGSi aastaraamatute kirjastamine ja trükkimine venisid – kui 25. köide ilmus 1990. aastal (kroonika osas jäi see oma sündmustega 1987. aastasse), siis 26. köide alles 1994. aastal, ehkki selle käsikiri oli valminud 1990. aastal. Ainus, mida oli võimalik aastaid

¹ Käesoleva kirjutise lühem algversioon "Vello Tarmisto ja tema aeg" ilmus EGSi asutajaliikme ja esimese esimehe-presidendi Vello Tarmisto 100. sünniaastapäevale pühendatud Eesti Geograafia Seltsi aastaraamatus (43. kd, toimetaja Arvo Järvet; Tallinn: Eesti Geograafia Selts, 2018, lk 9–53).

trükiotel seisnud Ann Marksoo tekstile lisada, oli tagasihoidlik lause: "Vello Tarmisto suri 6. novembril 1991." (Vt ka: Eesti Geograafia Seltsi asutajale ja kauaaegsele esimehele mõeldes ... 1994.)

Kodu ja kaasavara

Kõik eelpool toodud tsitaadis on õige, ainult et kas sellega on ka kõik ära öeldud? Või õigemini, kas sellele oleks pool sajandit hiljem midagi lisada, või on ka midagi sellist, millest tollal tuli vaikida? Midagi sellist, millest Vello Tarmisto pidi ise vaikima ja teistel, kui nad üldse midagi teadsid, tuli vaikida. Või siis midagi sellist, mida ta tahtis iga hinna eest unustada. Ajad oli ju sellised. Elu tahtis elamist. Selle, ja seejuures väga pikalt, sisuliselt 1980. aastate teise pooleni kehtinud põhireegli on oma mälestustes sõnastanud akadeemik Enn Tõugu (snd 1935; Tõugu 2017: 117) lihtsalt ja lühidalt: **"Tolle aja reeglite kohaselt me oma elulugu üksteisele ei räägi."**

See oli aeg, kui oma minevikust rääkimine võinuks tähendada mitte üksnes iseenda või oma lähedaste reetmist, vaid ka kuulaja seadmist löögi alla, sest vähemalt esimesel sõjajärgsel kümnendil oli oma "väärast" minevikust rääkimisel kuulaja jaoks teadvalt provokatsiooniline maik küljes. Siis ei tohtinud usaldada isegi oma parimat sõpra.

Vello Tarmisto sündis koos oma kaksikust venna Üloga (1918–1989) 7. jaanuaril 1918 Võrus. Kuid kas perekonda, kuhu ta sündis, on tänapäeval vähegi mõistlik nõukogulike klassikriteeriumite järgi määratleda? Kindlasti mitte. Vene ajal oli päritolu "lahtri" täitmine elulookirjeldustes ja kõikvõimalikes ankeetides kohustuslik. Kord lühemalt ja lihtsalt moe pärast, kord pikemalt ja eesmärgipäraselt. Kes ei saanud või ei söandanud oma päritolu töölise või kehvikतालuniku, hiljem kolhoosniku või sovhoositöölisena märkida, sai piirduda väheütleva ja umbmäärase "teenistujaga". Või pidi lihtsalt valetama, lootuses, et ei jää vahele. Oma elulookirjeldustes on Vello Tarmisto isa ametiks enamasti märkinud "agronoom", lisades sellele mõnel korral ka "pedagoog", ja emal "kodune". Vello Tarmisto sünnihetkel olid nad tööpoolest seda.

Sellise varjamise või valetamise võimaluse ja põhjuse andsid *resp.* tingisid toonased standardid, kus esialgu oli pöördepunktiks oktoobri-

revolutsioon, hiljem Eesti annekteerimine Venemaa poolt 1940. aastal. Tallinna Polütehnilise Instituudi aegadel 12. veebruaril 1947 täidetud isikuankeedis (ERAF.31.80.35) oli sotsiaalse päritolu osas küsitud sõnas tatud just sellisel: "Vanemate põhitegevus enne ja pärast oktoobri-revolutsiooni?" Isa kirjutas ta seal agronoomiks (see oli siis n-ö üld-mõiste tähistamiseks kõiki põllumajandusliku kõrgharidusega inimesi), jättes targu märkimata, et ta oli lisaks varasemale maakonnaagronoomi ametile enamlaste oktoobrimässi hetkel Võru maakonnaavalitsuse esimees. Tõsi, üsna pea pärast oma võidukat mässi lasid enamlased ta sellest ametist lahti. Ka Vello Tarmisto hilisemates ametlikes elu-lookirjeldustes ei leia pisimatki vihjet isa tegevusele neil aastatel.



Foto 1. Suvi 1918: kaksikud Vello ja Ülo oma vanemate Julius ja Helmi Grünbergi süles. (Võrumaa Muuseum VK F 1416:1 F.)

Vaikimise ja varjamise risk oli suur, kuid samas võis ta loota sellele, et ei jää vahele, et Tarmistot ja Grünbergi ei osata vähemalt esmapilgul seostada. Teisalt olid Vello Tarmisto Eesti Laskurkorpuse kaardiväe vanemleitnandi auaste ja lahingutes saadud kaks Punatähe ordenit siiski teatavaks indulgentsiks, mis kõige halvemast päästsid. Vähemalt esialgu. Oma perekonnanime muutuse on ta toonastes nn kaadriarvestuslehtedes (*личный листок по учету кадров* jms) ja elulookirjeldustes jätnud targu mainimata, ainsaks erandiks ilmselt 18. juunil 1949 Tallinna Polütehnilise Instituudi vanemõpetaja ja prodekaanina allkirjastatud ankeet, kus seda koos muutmise põhjusega nõuti. Suurküüditamisest polnud siis möödunud kolme kuudki. Põhjuseks ja põhjenduseks on ta seal märkinud "liiga palju ühenimelisi"; ei mingit vihjet nimede eestistamisele (TTÜ arhiiv: s4-8/722). Tõsi, töötades juba vanemteadurina Majanduse Instituudis, kuulas teda 25. märtsil 1953 nime muutmise osas sõna otseses mõttes üle toonane ENSV Teaduste Akadeemia kaadrite osakonna ülem I. Kuzminõhh. Selle venekeelses üleskirjutuses on igati ajakohaselt põhjuseks märgitud varasema perekonnanime "Grünberg" juudi või saksa päritolu ning laialdane levik (ETA arhiiv: 1.5.62). See oli antisemitismi kõrgaeg NSV Liidus, mis kulmineerus nn valgete kitlite vandenõu äsjase paljastamisega. Teine küsimus puudutas sellel ülekuulamisel isa tegevust Viljandimaal enne 1940. aastat ja hiljem Saksa ajal. Samuti tunti siis huvi tema ema 1944. aastal Eestist "koos sakslastega" põgenenud venna ja õe vastu. See on ka ainus kord, kui ta tunnistas, et Julius Tarmisto oli aastatel 1922–1941 piimandusinstituudi direktor Viljandi maakonnas (vt ka taustateavet 5).

Vello Tarmisto ja tema vanematega on lugu lihtne ja loomulik, samas aga põnev. Tema isa, Otepäält pärit Julius Grünberg (1890–1956) oli 1910. aastal lõpetanud Tartu Reaalkooli ja 1914. aastal agronoomina Leipzigi Ülikooli.² Seejuures on ta esimesi eestlasi, kes olid omandanud põllumajandusliku kõrghariduse välismaal. Varem oli Saksa maal põllumajandust õppinud Jaan Raamot (1873–1927), kes kaitses 1905. aastal Königsbergi Ülikoolis *Dr.Phil.* teaduskraadi piimanduse alal. 1911. aastal kaitses samas *Dr.Phil.* teaduskraadi väikepõllu-

² Siinkohal on valdavalt kasutatud Vello Tarmisto käsikirjalist uurimust oma isast "Julius Tarmisto (1890–1956). Curriculum vitae" (Tarmisto 1989/1990) ja toonast ajalehte *Võru Teataja*. Vt ka: Eesti avalikud tege- lased 1932: 43 ja Eesti majandustegelased 1938: 212.

majapidamisest Aleksander Eisenschmidt (1876–1914; vt näit: Krinal 1969). 1912. aastal lõpetas Bonn–Poppelsdorfi põllumajandusakadeemia Jaan Hünerson (1882–1942). Mõned aastad varem olid seal lühemat aega stipendiaatidena õppinud Hans Johani (1886–1923) ja Villem Männik (1886–1941). Aasta enne Julius Grünbergi lõpetas Leipzigi Ülikooli hilisem pikaajaline Võru maavanem August Kohver (1885–1942). Julius Tarmistoga samal aastal lõpetasid Königsbergi Ülikooli August Jürman(n)/Jürima (1887–1942) ja Peeter Kõpp (1888–1960) ning Kopenhaageni Kuningliku Veterinaar- ja Põllumajanduskõrgkooli Aleksander Arak (1883–1969; vt: Järvesoo 1994: 214–215). Kõik nad pälvisid juba üsna pea tuntuse mitte üksnes põllumajandus-, vaid ka laiemalt avaliku elu tegelastena. Neist nelja elu lõppes 1941. või 1942. aastal Venemaa surmalaagrites.

Seejärel õpetas Julius Grünberg lühikest aega Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi Vahi katsetalus korraldatavatel kuuekuulistel põllumajanduskursustel ja Mari Raamoti (1872–1966) Sahkapuu tütarlaste kodumajanduskoolis põllundust, mis viis ta kokku toonase eesti vaimueliidiga. Teiste seas olid Mari Raamoti kodumajanduskoolis õpetajateks hilisem Tartu Ülikooli matemaatikaprofessor Jaan Sarv (1877–1954), helilooja ja koorijuht Miina Hermann/Härma (1864–1941), helilooja ja koorijuht Juhan Avik/Aavik (1884–1982) ning kirjandusloolane Mihkel Kampmann/Kampmaa (1867–1943). Ühtlasi kirjutas ta neil aegadel aktiivselt ajakirjas *Põllutööleht*.

10. juulil 1916³ abiellus Julius Grünberg uuendusmeelse põllumehe, aedniku ja mesiniku, Abja lähise Abja-Sarja talu peremehe, Abja-Sarja villatööstuse asutaja ja kauaaegse omaniku, Halliste kihelkonna tuntud ühistegelase Peeter (1859–1943; vt: Tööstur ... 1929) ja Mall Liebuse (snd Or(r)av; 1861–1940) tütre Helmiga (1891–1965), kes oli lõpetanud Pärnu Tütarlaste Gümnaasiumi ja omandanud ühtlasi algkooliõpetaja kutse. Abiellumise aegu oli ta Abja kooliselti "Idu" eraalgkooli õpetaja. Lisaks oli ta õppinud Soomes kodumajandust, lõpetades Punkaharju kodumajanduskooli. Selles mõttes oli tegemist n-ö esimese põlve haritlastega, kes püüdsid anda oma lastele parima võimaliku hariduse.

Järgnevad kolm aastat möödusid neil Võrus. Siis sündisid perre ka kaksikutest poisid Vello ja Ülo. Julius Grünberg töötas Võrumaa

³ 1916. ja 1917. aasta kuupäevad on esitatud vana kalendri järgi.

Põllumeeste Keskseksi agronoomina ja oli 1915. aastal avatud Võru põllutöö talvekooli juhataja. Ühtlasi osales ta aktiivselt Lõuna-Eesti põllumeeste ühinemisliikumises.



Foto 2. Vello ja Ülo Tarmisto sünnimaja Võrus Jüri tänaval 100 aastat hiljem. (Autori foto.)

1917. aasta aprillis hakati Eestis looma maavalitsusi (Venemaa Ajutise Valitsuse Eesti maavalitsuse ja kohaliku omavalitsuse ajutine seadus võeti vastu nimelt 30. märtsil), kuid juba enne seda, 26. märtsil oli Julius Grünbergi eestvõttel Võrus kutsutud kokku koosolek, mille päevakorras oli Võru Maakonna Ajutise Nõukogu valimine. Sellele koosolekule kogunes maakonnast 123 volitustega saadikut. Valimistel enim hääli kogunud Julius Grünberg valiti siis ühtlasi nõukogu esimeheks. Samal päeval toimus Petrogradis 40 000 osavõtjaga Eestile demokraatliku Venemaa osana autonoomiat nõudnud demonstratsioon ja Võru turuplatsil peeti "vabaduse-pidustust", kus eeskõnelejaks oli Julius Grünberg (Vabaduse-pidustus ... 1917). Otsustades *Võru Teataja* põhjal, oli ta neil aegadel Võrumaa sündmuste peamisi eestvedajaid, täites seejuures kõige erinevamaid ülesandeid ja olles valitud kõikvõimalike komiteede liikmeks (muuhulgas oli ta näiteks sõjaväele "Wõru raioni heinamuretsemise juhataja"; vt ka: Kenk 1997). Helmi Grünberg tegeles kodu kõrvalt samal ajal näiteks 1909. aastal asutatud Eesti Rahva Muuseumi maja ehitamise heaks annetuste kogumisega.

3.–4. juulil Tallinnas Estonia kontserdisaalis toimunud 600 delegaadiga Eesti Rahvuskongressil (Rahvuskogul), kus Julius Grünberg osales Nursi valla esindajana, valiti ta selle väga esinduslikku juhatusse (foto 3). Seda kogu vaadeldakse Eesti esimese rahvaesindusena, mis kuulutas toonaseid olusid arvestavalt – see oli aeg, kui veebruarirevolutsioon oli jäänud selja taha ja bolševike riigipöörde võimalikust ei osatud veel näha – eestlaste riigipoliitiliseks sihiks Eesti kui osariigi staatuse võrdõiguslikest osariikidest koosnevas Venemaa demokraatlikus föderatiivses vabariigis. Selle uue tasandi poliitilise eesmärgi püstitas seal oma kõnes Jüri Vilms (1889–1918). Seni oli räägitud vaid autonoomiast. Teise kongressipäeva põhiteemaks oli agrar-küsimus.



Foto 3. Eesti Rahvuskongressi juhatus. Vasakult: 1. rida: William Tomingas (1895–1978), Jakob Kukk (1870–1933), Ado Birk (1883–1942), Peeter Põld (1878–1930), Konstantin Päts (esimees; 1874–1956), Jüri Vilms (1889–1918), Mihkel Juhkam (1884–1942) ja Julius Seljamaa (1883–1936). Tagarida: Theodor Käärik (1889–1940), Juhan Kalm (1884–1953), Julius Grünberg/Tarmisto ja Adam Bachman(n)/Randalu (1890–1956). (EFA.24.0.138222)

24. ja 25. juunil valiti esimene seadusjärgne Võru Maakonna Nõukogu, mis alustas tegevust 6. juulil, valides oma esimeheks taas Julius Grünbergi. Samal päeval valiti ta maakonnavalitsuse esimeheks. Maakon-

navalitsuse asukohaks sai Jüri tänav 27, kus asus ka maakonnavalitsuse esimehe korter. Ühtlasi täitis ta maakonnavalitsuse põllumajandus- ja majandusosakonna juhataja ning maakonnaagronoomi ülesandeid. Enamlaste riigipöörde järel maavalitsused likvideeriti. 4. detsembril pidas Võru Maakonna Nõukogu oma viimase koosoleku. 18. detsembril võtsid enamlased üle Võru maakonnavalitsuse. Enamlaste ettepanekust asuda nende teenistusse Julius Grünberg keeldus.

24. veebruaril 1918, s.o Eesti riikliku iseseisvuse väljakuulutamise päeval vallutasid Saksamaa väed Võru. Varasem maakonnavalitsus (üsna pea nimetati see ümber kreisi valitsemise komisjoniks), kuhu koopteeriti ka sakslasi, jätkas eesotsas Julius Grünbergiga kuueliikmelisena tööd aprillini. Pärast sakslaste lahkumist (19. novembril kirjutasid Saksa Riigi ja Eesti Ajutise Valitsuse esindajad alla riigivõimu üleandmise lepingule) kutsus haiguse tõttu Tartus viibinud Julius Grünberg 28. novembriks kokku maakonnannõukogu, mis nimetas ta jätkuvalt Võrumaa maakonnavalitsuse esimeheks, s.t maavanemaks. Niisiis oli Julius Grünberg Eesti Vabariigi esimene Võru maavanem.

Samal päeval, s.o 28. novembril ületasid Nõukogude Venemaa väed Narva juures pärast Saksamaa vägede taandumist äsja *de facto* iseseisvunud Eesti Vabariigi piiri, ehkki 27. augustil oli Nõukogude Venemaa Brest-Litovski rahulepingu Berliini täienduslepinguga loobunud oma suveräniteedist Eesti üle. Tõsi, 13. novembril annulleeris Venemaa ühepoolset ka selle lepingu. Algas Vabadussõda. 8. detsembril vallutasid Venemaa punaväed Võru. Maakonnavalitsus siirdus esialgu Tartusse, hiljem Tallinna. Ilmselt viis Julius Tarmisto neil nädalatel oma pere Abja-Sarjale (vt joonis 1).

Üsna pea pöördus sõja kulg Eesti kasuks. 14. jaanuaril 1919 vabastati Tartu ja 1. veebruaril Võru. Juba järgmisel päeval pöördus maakonnavalitsus Võru tagasi. Julius Tarmisto loobus tervislikel põhjustel (kopsutuberkuloos ehk tiisikus, nagu seda neil aegadel nimetati) maakonnavalitsuse esimehe kohast ja tema asemele valiti Jaan Udras (1881–1969). Võru jaoks polnud pingeline olukord siiski veel lõppenud. Vahepealse tugeva vasturünnaku ajal jõudsid Venemaa punaväed 23. aprillil taas korraks Võru alla. Just neil päevil toimus Asutava Kogu avaistung.

1917. aasta kevadest oli Julius Grünberg koos Jaan Hünersoni, Christian Arro (1885–1942), August Jürman(n)/Jürima ja Hans Johaniga Eesti Maarahva Liidu loomise peamisi eestvedajaid (vt näit: Grünberg 1917 ja Graf 2000: 31). 5.–7. aprillini 1919 toimunud Asutava Kogu valimistel valiti Julius Grünberg end põllumeeste huvide esindajaks määratlenud Eesti Maarahva Liidu (Maaliidu) 98-nimelise nimekirja kaheksanda numbrina Konstantin Pätsi (1874–1956), Jaan Teemanti (1872–1941), Jaan Hünersoni, Eduard Aule (1878–1947), August Jürmanni, Jüri Uluotsa (1890–1945) ja Karl Ipsbergi (1869–1943) järel Asutava Kogu liikmeks. Need valimised olid ja on jäänud ka Eesti Vabariigi kõrgeima esinduskogu ainsaks puhtakujuliseks nimekirjavalimiseks. Maarahva Liit liitis siis endasse ka Põhja-Eestis tegutsenud Eesti Talurahva Liidu. Sellest kooslusest kasvasid 1920. aastal välja Põllumeeste Kogud. Tervislikel põhjustel loobus Julius Grünberg valitud kohale asumast, nagu ta oli juba varem astunud tagasi maavanema ametist (Riigi Teataja, 1919, nr 28/29: 231). Tema asemel asus Asutava Kogu liikmeks Kristjan Haho (1877–1937). Suuresti just tänu Julius Grünbergi aktiivsele ja tõhusale tegutsemisele osutus Võrumaa Maarahva Liidu jaoks kogutud hääle suhtarvult üheks kõige edukamaks maakonnaks, kus, nagu Viljandi- maalgi, koguti ligi 15 protsenti häälest (Eestis keskmiselt 6,5 protsenti, millega jäädgi sotside ning Töö- ja Rahvaerakonna järel neljale kohale).

1919. aasta teisest poolest kuni 1920. aasta lõpuni oli Julius Grünberg ravil Saksamaal Schwarzwaldi kagunõlvul 800 m kõrgusel asuvas ja aastatel 1881–1969 tegutsenud üleeuroopalise tuntusega St. Blasieni kopsusanatooriumis, mille asukohta iseloomustas erinevalt muidu sademeterikkast Schwarzwaldist ebatavaliselt kuiv kliima. Seejärel oli ta järelravil Peeter Liebuse Abja-Sarja talus, kus viibis 1922. aasta suveni. Ilmselt siis sai alguse Julius Grünbergi tõsine huvi just piimanduse vastu ja edasine seotus sellega, kuivõrd Peeter Liebus oli muuhulgas ka Abja-Sarja piimaühingu asutaja ja selle juhte ning raamatupidaja mitmetes piimaühingutes (Tööstur ... 1929). Abja-Sarjal, Halliste jõe vasakpoolseks lisajõeks oleva Hendrikhansu oja ääres möödusid ka Vello Tarmisto esimesed eluaastad.

1922. aastast kuni 1941. aastani elas pere Õisus, kus Julius Grünberg töötas Õisu Piimaasjanduse Kooli (hilisema nimega Õisu Piimanduskool) juhatajana ja õpetajana ning alates 1937. aastast ka seda halla-

nud Sihtasutise Eesti Piimandusinstituut direktorina kuni 1940. a septembrini, olles siis sunnitud uue võimu survele ametitest loobuma. Elukohaks oli von Sieversitelt riigistatud Õisu koolimõisa peahoone (foto 4).



Foto 4. Aasta 1923 Õisu koolimõisa peahoone pargipoolsel trepil. Keskel istuvad Vello ja Ülo Tarmisto vanavanemad, Abja-Sarja talu pererahvas Peeter ja Mall Liebus. Nende kõrval, üks ühel ja teine teisel pool, on madruse-ülikonnas Vello ja Ülo (kumb on kumb?). Vasakul seisavad nende vanemad Julius ja Helmi Grünberg. Trepi käsipuule nõjatub Helmi õde Emilie Lellep (1884–1968). Paremal seisavad Helmi vend Peeter Liebus (1889–1973) ja tema abikaasa Irmgard (snd Bachmann; 1894–1985). Paremal istub Emilie abikaasa Villem Lellep (1878–1937). Ühesugustes traksipükstes on Emilie ja Villem Lellepi pojad (vasakult) Olev (1913–1991), Leo (1915–1981) ja Endel (1910–1964).

Julius Grünbergi rajatud Õisu Piimaasjanduse Koolist kasvas välja hilisem Õisu Toiduainetetööstuse Tehnikum ja veelgi hiljem Õisu Toiduainetetööstuskool. Õppetöö kestis seal järjepidevalt 2007. aastani ehk 85 aastat. Kooli 50. aastapäevale pühendatud raamatus kirjutatakse (Õisu Toiduainetetööstuse ... 1972: 12):

"1. august 1922. aasta kujuneski Õisu piimandushälli avapäevaks – alustas tegevust Õisu Piimaasjanduse Kool. Kooli esimeseks juhatajaks nimetati senine Võru maavalitsuse vanemagronoom Julius Grünberg (hiljem Tarmisto), kelle eludaatumid ulatuvad aega 1890–1956. Julius Tarmistost kujunes Õisus tubli koolimees, kes paari aastakümne kestel juhtis piimandustöötajate ettevalmistamist. Piimanduskool sai õppetöö hea organiseerimise tõttu tuntuks kogu vabariigis."

Ilmselt just Õisu aegadest tuleks otsida ka Vello Tarmisto hilisema kodu-uurimusliku huvi esmast tausta. Eks sellele ning otseselt just kodusele ja ka Õisu raamatukogule viitab tema poolt jutus sageli kasutatud saksakeelne kodu-uurimise vaste *Heimatsforschung*. Õisu raamatukogu oli seejuures Eesti vanimaid avalikke raamatukogusid, mis oli asutatud 1883. aastal ärksamate mõisatööliste poolt toonase mõisahärra Alfred von Sieversi (1854–1911) toetusel. Siis kandis see nime "Õisu Mõisa Laenu-Raamatukogu". Laiema taustana Vello Tarmisto kujunemisel tuleks silmas pidada sedagi, et toonane Viljandimaa, sh ajalooline Mulgimaa (Halliste, Helme, Karksi, Paistu ja Tarvastu kihelkonnad), oli jätkuvalt Tartu ja Tallinna kõrval Eesti iseteadvuse ja vaimuelu kolmas keskus.

1936. aastal muutis Julius Grünberg nimede eestistamise käigus oma ja oma pere perekonnanime Tarmisto'ks, mida edaspidi on üldjuhul läbivalt kasutatud.

Koolita ja kooliga kooliaeg

Esmase koolihariduse said Vello ja Ülo Tarmisto nn kodukoolis emalt (ja ka isalt). 1936. aastal alustasid oma kooliteed sama moodi ka Julius ja Helmi Tarmisto nooremad lapsed Aino-Mall (hiljem Toome; 1927–2003) ja Henno-Rein (1928–1965). Siis võis 2. septembri 1936 *Sakalast* lugeda lühikest teadet (Kodukool ... 1936):

"Õisu piimanduskooli juhataja Jul. Tarmisto esitas maakoolivalitsusele avalduse kodukooli avamiseks oma kahe lapse tarvis. Kooli juhataks Helmi Tarmisto, kes olnud varem õpetajaks Halliste ja Abja algkoolides."

Enam-vähem samas sõnastuses tõi selle uudise ära ka sama päeva üleriigiline päevaleht *Uus Eesti*. Kui tavaline ja kui levinud oli toona taoline ametlik koduõpe, on juba hoopis teine teema. Küll aga oli kümmekond aastat varem kulgenud samamoodi rahvusvaheliselt kõige

tuntuma eestlasest *resp.* eestirootslasest majandusteadlase Ragnar Nurkse (1907–1959) koolitee. Esmase hariduse toonasel Pärnumaal Kärus kodunt saanuna – kuigi Kärus oli tollal isegi kaks kooli – alustas ta oma formaalset kooliteed 1918. aastal Tallinna Toomkoolis, seda *Quintast* ehk toonase klassifikatsiooni järgi teisest gümnaasiumiklassist, lõpetades selle kooli 1926. aastal (vt: Kukk ja Kukk 2017: 490–493).⁴

Igatahes andis kodus õppimiseks võimaluse 1920. aastast kehtinud avalikkude algkoolide seaduse 10. paragrahv (Riigi Teataja, 1920, nr 75/76, art 208):

"Lapsed, kes kodu, erakoolides või muul teel õpetust saavad, mis mitte alamal ei seisa avaliku algkooli õpetusest, vabastatakse avalikus algkoolis käimisest maakonna- või linnakoolivalitsuse poolt kohalise koolivalitsuse ettepanekul, kes nende laste korraliku õpetuse saamise järele valvab. Selle õpetuse tasapinna kõrguse üle otsustavad asutused ja isikud, kelle hooleks on antud kooli pedagoogiline instrueerimine ja ülevahe."

Valikud Vello Tarmisto jaoks olid ahtad. Lähimad Viljandimaa algkoolid Õisule olid esialgu oma valla Peebu kool Sultsil, Kaarli valla Araku kool Sammastes ja Halliste kool Pärnumaal. 1925. aastal, just siis kui jõudis kätte kaksikutest poiste kooli mineku aeg, avati Kaarli vallas Abja–Sultsi tee ääres endises karjamõisa tööliste majas veel Ülemõisa Algkool (tol õppeaastal oli Viljandimaal üldse 96 algkooli). Vanemad, kelle soov oli anda oma lastele võimalikult hea haridus, tegid valiku siiski kodukooli kasuks. Ju oldi veendunud, et toonastes oludes on nad ise suutelised andma oma lastele parema ettevalmistuse gümnaasiumiks võrreldes sellega, mida nad saanuks mõnest ümbruskonna külakoolist, kus esmaseks eesmärgiks oli kahtlemata kooli läbimine ja seda tollase neljaklassilise algkooli näol, mitte aga õpilaste ettevalmistamine gümnaasiumiks. Pealegi levis neil aegadel arusaam, et algkool ei pea olema "ettevalmistuse klassideks" keskkoolile, vaid omaette tervik, millest küll 1934. aastal "vaikiva ajastu" valitsuse dekreetidega loobuti (Sirk ja Varik 2018: 39 ja 56–59).

⁴ Ainsana eestlastest mainitakse Ragnar Nurkse nime näiteks sellistes üliprestiižsetes inimgeograafia teatme- või koguteostes nagu *The Dictionary of Human Geography* (The Dictionary ... 2009: 321) ja 12-köitelises *International Encyclopedia of Human Geography* (Kay 2009: 160).

Ülemõisa Algkooli kahjuks, ehkki see jäi Õisust ainult kolme kilomeetri kaugusele, võis rääkida asjaolu, et tegemist oli vastse ning seega tundmatu ja end veel mitte näidanud kooliga. 1925. aasta sügisel oli seal õppima asunud 42 last ja seda kahe õpetaja käe all kahes liitklassis (Sakalamaa elu 1936: 34). Neil aastatel oli Ülemõisas koolijuhatajaks Vana-Suislepas sündinud Liisa Kuus (1899–1959), kes töötas selle kooli juhatajana-õpetajana kuni surmani (Saar ja Lehtaru 2017), ja teiseks õpetajaks Suur-Kõpus sündinud Ida Piiskop (hiljem Juurik; 1904–1949), kelle elutee lõppes küüditatuna kohe Siberisse jõudmisel. Veelgi tõenäolisem on see, et Julius ja Helmi Grünberg mõistsid, et üks koolitatud õpetaja kahe poisi kohta kodus on igal juhul etem, kui kaks noorukest õpetajat nende aegade umbes 40 väga erinevas vanuses, väga erineva ettevalmistusega ja, sõltuvalt "klassist", väga erinevat õpetust ootava õpilase kohta vastses koolis.

Neist aegadest on teada, et 1928/29. õppeaasta kevadel sooritasid kaksikutest poisid Ülemõisa Algkoolis IV klassi lõpueksamid "häade tagajärgedega" (EAA.M-896.1.55).⁵

1929. aasta kevadel olid Julius ja Helmi Grünberg taas raske valikuees. Mis saab edasi? Formaalselt oli poistel tol hetkel veel kehtiv, 1919. aastal kehtestatud kohustuslik neljaklassiline algharidus käes (Riigi Teataja, 1919, nr 70, art 133), ehkki 1920. aasta avalikkude algkoolide seadus rääkis kuue õpiaastasest "algkooli kursusest", mille ni tuli aga jõuda 1930. aastaks. See oli parasjagu aeg, kui Eestis oli asutud läbi viima algkoolireformi, mille raames pidanuks toimuma ühtlasi lõplik üleminek kohustuslikule kuueklassilisele algkoolile. Linnas toimus see üleminek kiiremini kui maapiirkondades. Maakon-

⁵ 10. augustil 1985 ilmus Viljandi rajooni ajalehes *Tee Kommunismile* Õisu raamatukogu juhatajalt ja kodu-uurijalt Leonhard Niiluselt (1923–2005) lühisõnum "Täna Ülemõisas": "Keskpäeval juhatab kokkutuleku sisse Ülemõisa Algkooli kuulsaim kasvandik Vello Tarmisto – akadeemik, meie vabariigi teeneline teadlane, professor. Pidulikult avatakse skulptuur, mille on koolile kinkinud vilistlased. Siis siirdatakse rongkäigus koolimajja, kus avab aktuse kooli kauaaegne patroon, endine kolhoosiesimees Märt Rand. Pärastlõunal on endiste õpetajate ja õpilaste mälestustund Tarvastu ja Halliste kalmistul. Õhtul toimub pidulik koosviibimine sovhoosi kaarhallis." (Jää püsima ... 2014: 16.)

dadest läks esimesena kuueklassilisele koolikohustusele üle Järvamaa ja seda 1928/29. õppeaastast. Kogu Eestis jõuti selleni 1930/31. õppeaastal.⁶

Alanud majanduskriis aeglustas ja raskendas tegelikku üleminekut, pealegi sundis see riiki ja omavalitsusi koolivõrku ja avalikke kulusi haridusele kokku tõmbama. Hirmutavat segadust oli palju ja tuli üha juurde, seda ka Mulgimaal.⁷



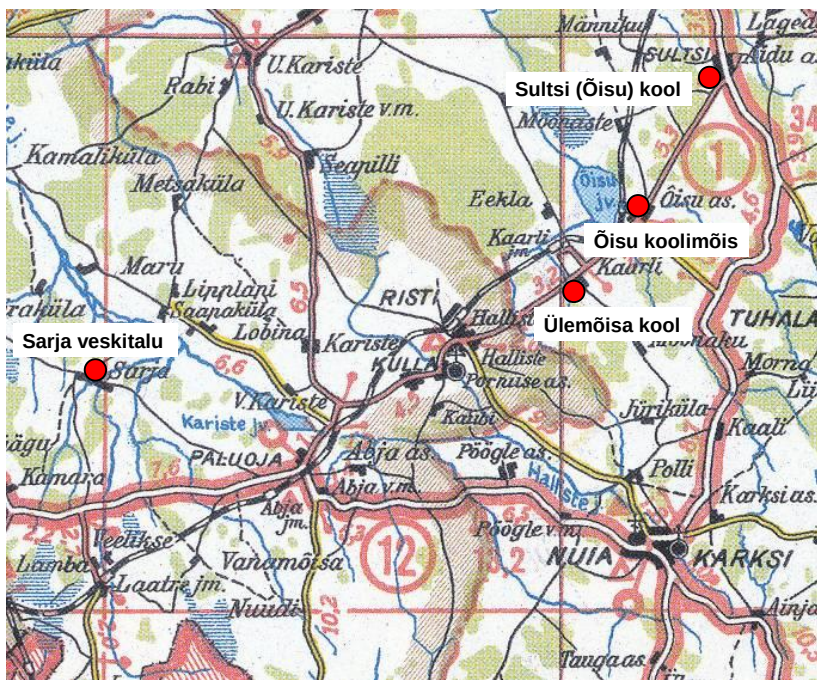
Foto 5. Suvi 1975. Vello Tarmisto oli avakõnelejaks Ülemõisa Algkooli 50. aastapäeva tähistamisel (vt joonealust märkust 5).

⁶ 11. juulil 1930 Riigikogus vastu võetud avalikkude algkoolide seaduse muutmise seadus mõonab, et 1920. aasta seadusega sätestatud kuueaastane koolikohustus polnud päris "kohustuslik" isegi veel pärast 1930. aastat: "1930/31. kooliaastal võib koolikohustus kuuenda õppeaasta suhtes, kus see seni teostamata, jääda teostamata ainult seal, kus see kooliruumide puudusel on täiesti võimata." (Paragrahv 26; Riigi Teataja, 1930, nr 56, art 374.)

⁷ Väino Sirk (snd 1942) ja Veronika Varik (snd 1975) tõdevad oma raamatus "Eesti hariduse 100 aastat" samuti, et Eesti loobus siis ja eriti 1934. aasta Nikolai Kannu (1873–1948) reformidega "1920. aastate edumeelsest hariduspoliitilisest uuendusest, et "(v)alitsuse samm oli risti vastu Euroopa üldisele pedagoogilisele mõtlemisele" (Sirk ja Varik 2018: 58.).

Neil aastatel toimunud algkoolireform ei tähendanud kaugeltki kõigi neljaklassiliste algkoolide muutmist kuueklassilisteks. Tekkis ajaline "auk" nelja- ja kuueklassilise algkooli vahel, mis kujunes väga paljudes Eesti maapiirkondades aastateks tõsiseks probleemiks, seda ka Õisu kandis (vt näit: Haridusasutused ... 1989: 78–83). Ülemõisa Algkooli osas ei muutunud midagi. See jäi endistviisi (kuni 1939/40. õppeaastani) ja seejuures 1930. aastast "optimeeritult" juba ühe õpetajaga nelja õppeaastat hõlmava ühe liitklassiga kooliks (Ülemõisa ... 1931; Pereheitmine ... 1932). Kumbki polnud toonastes oludes sugugi ainulaadne – näiteks 1931/32. õppeaastal oli Eestis taolisi neljase liitklassiga algkoole kokku lausa 178 (Eesti entsüklopeedia ... 1933: vg 608). Viieks ja kuueks klassiks tulnuks Vello ja Ülo saata järelikult kas 19 kilomeetri kaugusel asuvasse Viljandisse, mida vanemad ilmselt ei söandanud teha, või siis oma valla Õisu Algkooliks ümber nimetatud ja just siis kuueklassiliseks muudetud Peebu kooli Sultsil, sest Viljandimaa maavolikogu oli määranud Õisu mõisa Peebu *resp.* Õisu Algkooli ringkonda. See kool töötas siis kahe liitklassiga koolina. Õisu Algkooli puhul oli hirmutav seegi, et koolimaja oli ehitatud 1872. aastal ning "jäänud vanaks ja õppetööks päaaegu kõlbmatuks" (Sakalamaa elu 1936: 50). Uus koolihoone valmis Sultsil alles 1939. aastal, siis juba Aidu, Loodi ja Õisu valla ühendamisel 1937. aastal moodustatud Paistu valla koolina. See oli juba midagi muud, kuid Grünbergi-poiste jaoks lootusetult hiljaks jäänud ettevõtmine. Kõrvalepõikena olgu meenutatud, et Eduard Laugaste (1909–1994) mõttel algatatud ja 1965. aastal ilmunud "Kas tunned maad" on kirjutanud Sultsi kohta, et "uuemaist ehitusist torkab silma nägus koolimaja" (Kas tunned maad 1965: 475). Kuna Õisu Algkool jäi kodust umbes kuue kilomeetri kaugusele, tähendab see neil aegadel vähemalt aeg-ajalt elamist kooli internaadis (vt ka joonist 1). Kolmas võimalus oli jätkata kooliteed vanemate käe all kodus.

Kas need valikud olid 1929. aasta sügisel just täpselt sellised, on loomulikult vaid oletus. Igatahes jätkus poiste koolitee kodukoolis, mis lõpetati eksamitega Õisu Algkoolis. Nüüd kasutati reaalainete õppimisel palgatud koduõpetaja abi, sest ema õpetaja-teadmistest jäi väheks. Selleks koduõpetajaks oli Võrumaal sündinud ja aastatel 1920–1924 Tartu Ülikooli loodusteaduskonnas õppinud Eduard Lukats (1894–1960). Pealegi vajasisid nooremad lapsed üha enam ema hoolt.



Joonis 1. Vello ja Ülo Tarmisto lapsepõlvemaa ajaloolise Mulgimaa edelaosas (Eesti maanteede kaart 1938/1989: 13).

Vello Tarmisto Õisu Algkooli lõputunnistuse preambulis on öeldud (EAA.4014.1.5):

"Selle tunnistuse omanik Vello Grünberg õppis Õisumõisa Julius Grünberg'i kodukoolis [ja] õiendas 1931. aasta mai kuus eksamid Õisu algkooli juures algkooli kuuenda klassi kursuse ulatuses ja omandas sellega õigused, mis maksvate seadustega on kindlustatud algkooli kuuenda klassi lõpetajaile."

Mõlema poisi teadmisi ja võimisi [oskusi] hindas kooli juhatajast, kelleks oli Aabram Valgemäe (1888–1962), ja õpetaja Friida (Frieda) Turpist (hiljem Oskar; 1906–?) koosnev pedagoogika-nõukogu võrdsest kõigis õppeainetes "hääks" ehk parima hindega, erandiks vaid "Voolimine ja joonistamine", kus pälviti rahuldav hinne. Tee gümnaasiumisse oli valla.



Foto 6. Grünbergide pere 1930. aastate alul. Ees istuvad nooremad lapsed Aino-Mall ja Henno-Rein. Kaksikutest-poistest on vasakul Vello ja paremal Ülo.

1931. aasta sügisel asusid Vello ja Ülo Grünberg (Tarmisto) õppima Viljandi Maakonna Poeglaste Gümnaasiumi. Koos nendega võeti siis gümnaasiumi I klassi vastu 54 poissi (ERA.4873.2.1). Seejärel kandis kool mõnda aega nime Viljandi Maakonna Gümnaasium. Lõputunnistuse järgi lõpetas Vello Tarmisto aga juba Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi. Alustas humanitaarharus, kuid pärast selle kaotamist 1933. aastal viidi ta üle kommertsharru, kusjuures "kompensatsioonina" lubati üleviiduil, keda nimetati ka "ladinlasteks", jätkata vene keele kui kolmanda võõrkeele asemel ladina keele õppimist. Eks see võis olla ka põhjuseks, miks ta kirjutas näiteks oma 1947. aasta isiku- ankeedis vene keele oskuseks "nõrk", samas kui ta oma inglise ja saksa keele oskust heaks hindas (ERAF.31.80.35).

See oli tuntud ja tugev kool. Gümnaasiumi direktoriks oli aastatel 1919–1940 hinnatud pedagoog, mitme kooli matemaatikaõpiku autor ja Asutava Kogu liige Theodor Koik (1888–1941), kes õpetas ühtlasi matemaatikat ja kosmograafiat. Temagi elutee lõppes nagu väga paljudel Eesti intellektuaalidel küüditatuna 14. juunil 1941 Venemaa koonduslaagrites. Ta suri Sverdlovski oblastis Sosva laagris (vt ka allmärgust 21). Olgu muuga kuidas on, kuid majandusteadusesse ja majandusgeograafiasse on Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi (ükskõik, mis nime see parasjagu kandis) 1930. aastatel lõpetanud jätnud arvestatava jälje.

1936. aastal lõpetas Vello Tarmisto Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi XVI lennu kommertsharu. Kokku oli tol aastal 30 lõpetajat (foto 7), neist 18 kommertsharus, nende seas omakorda kaks tütarlast (Viljandi Maagümnaasium ... 1998: 219). Viimaste sattumise "poeglaste" gümnaasiumisse tingis Viljandi Linna Ühisgümnaasiumi sulgemine üldises koolivõrgu kokkutõmbamise kampaanias 1932. aastal, mistõttu osa sealse kommertsharu õpilasi toodi üle Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi, kus seetõttu avati kommertsharu.

Koos Vello Tarmistoga lõpetasid kommertsharu ka hilisem majandusdoktor (1990) ja aastatel 1980–1994 Majanduse Instituudis töötanud Jaan Tepandi (1917–2004) ning Rootsis majandusteadlase ja -tegelasena nime teinud Harald Martin Nurk (1918–2014). Ka nemad olid "ladinlased". Mõned aastad varem – 1930. aastal – oli Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi lõpetanud üks rahvusvaheliselt tuntumaid eesti majandusteadlasi, hilisem Vancouveri Briti Columbia Ülikooli professor Hans-Ernst Ronimois (vt taustateavet 3; 1912–1984). 1931. aastal lõpetas kooli Aleksander Kaelas (1911–1964), kelle hinnatud ja laialdane publitsistlik tegevus Rootsis ulatus ka majanduse valdkonda.

Kümmekond aastat pärast nimekat kolmikut "Tarmisto–Tepandi–Nurk" (1947) lõpetas sama kooli, siis juba Viljandi II Keskkooli nime all, toonase klassifikatsiooni järgi Eesti sõjajärgse põlvkonna üks esimesi majandusdoktoreid Raoul Üksvärav (1967; 1928–2016) ning 1949. aastal Eesti sõjajärgse põlvkonna tuntuim kooligeograaf Osvald Nilson (1930–1996), kes kaitses 1957. aastal geograafiakandidaadi kraadi – Eesti geograafidest neljandana Endel Varepi (1915–1988), Vello Tarmisto ja Salme Nõmmiku (1910–1988) järel.



Foto 7. 1936. aastal lõpetanud Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi XVI lennu lõpupilt. Vello Tarmisto on tagumises reas vasakult kolmas ja Jaan Tepandi viies, Harald Martin Nurk on samas reas paremalt neljas. Eelviimases reas on vasakult kolmas Art(h)ur Pugal, neljas Heino Liias, viies Valter Kiho ja kuues Leonhard Jürgenson/Jüristo. Alfred Tiru on ilmselt samas reas paremalt teine. Kolmandas reas paremalt esimene on Heino Linsi. Esimeses reas paremalt neljas on kooli direktor Theodor Koik. (Mart Nurga fotokogu.)

1995. aastal pani oma meenutused Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi XVI lennust kirja Harald Martin Nurk (Nurk 1995). Seal iseloomustab ta lühidalt nii õpetajaid kui kaasõpilasi. Vello Tarmisto kohta on ta kirjutanud (lk 26):

"Vello Tarmisto (Grünberg) oli Õisu piimanduskooli juhataja poeg. Oma kaksikvenna Üloga olid nad teineteisele õige sarnased. "Härra" [käsitöö õpetaja ehk ametijärgselt meister-instruktor Juho Kymäläinen (1877–1937)] näiteks ei hakanudki vahet tegema, vaid ütles lihtsalt "Ülod". Ülo lahkus meilt juba gümnaasiumi keskel ja lõpetas kooli Tallinnas.⁸ Vello

⁸ Ülo Tarmisto koolitee jätkus Tallinna Tehnikumis, kahest toona samanimelisest koolist selles, millest pärast sõda sai Tallinna Ehitus- ja Me-

oli üsna mugavust-armastav nii koolis kui ka hiljem ülikooli Majandus-teaduskonnas. Tegeles foto ja filateeliaga. Kooli lõpetas ta üsna kesk-päraste hinnetega."

Tõepoolest, Vello Tarmisto lõputunnistus oli Harald Martin Nurga *cum laude* kõrval tubli koolipoisilik. Ainsa "väga hea" teenis ta välja riigikaitselises õpetuses. Muudes ainetes oli suhtega kolm kahele häid hindeid siiski rohkem kui rahuldavaid. Viimaseid pälvis ta põhiliselt reaallainetes ja keeltes (EAA.2100.1.16059). Harald Martin Nurga meenutuste viimasel leheküljel (lk 31) on järgmine lõik:

"13. juunil 1936 pärast aktust koolimajast lahkumisel tegime otsuse: viie aasta pärast kohtume jälle samas. Viis aastat hiljem oli kolm meist (Albert Ingel [1916–1938], Leonhard Jüristo [lõpetamisel Jürgenson; 1917–1938], Enn Vill [1914–1940]) juba hukkunud õnnetustel. Teiste kodusid tabasid just samal ajal küüditamised. Võib olla oli mõni juba sattunud ka NKVD küüsi."

Seda kohtumist ei toimunud. Vaevalt neli aastat pärast XVI lennu lõpetamist okupeeris Venemaa Eesti. Kõige enam rasis Eestit okupeeriv kommunistlik terroririik Harald Martin Nurga ja Jaan Tepandi kodusid. Nende isad arreteeriti ja saadeti koonduslaagrisse, emad aga küüditati 14. juunil 1941 Siberisse Tomski oblastisse. Martin Nurk (1886–1942) hukati Sverdlovski oblastis *Severurallagis*, Viljandi Ringkonnakohtu esimees kuni 1. augustini 1940 Jaak Tepandi (1897–1941) suri samas laagris eeluurimise ajal. Poistest langes esimesena punavõimu ohvriks kaadriohvitseri elukutse valinud leitnant (seisuga 16. juuni 1940 lipnik) Alfred Tiru (1916–1942). Ta oli üks neist umbes 230 Eesti tegevväelasest, kes arreteeriti 1941. aasta 14. juunil Värskas laagris või

haanikatehnikum ning praeguseks Tallinna Tehnikakõrgkool. 1941. aasta juulis mobiliseeriti Punaarmeesse ja jõudis üle vahepealse tööpataljoni Eesti Laskurkorpusesse. Õppis TPI energeetikateaduskonnas. Pärast sõda töötas esialgu kohaliku tööstuse ja hiljem kergetööstuse ministeeriumi süsteemis, nii ministeeriumis kui ka sellele alluvates ettevõtetes, valdavalt energeetikaga seotud ametites, sealhulgas peaenergeetikuna kergetööstuse ministeeriumis. Kui 1960. aastal loodi toonase Rahvamajanduse Nõukogu kergetööstuse valitsuses (see asendas siis varasemat ja hilisemat kergetööstuse ministeeriumi) konstrueerimisbüroo, siis määrati selle esimeseks juhatajaks Ülo Tarmisto. Ajapikku kasvas sellest välja teadus-tootmiskoon-dis *Mistra*. Sõjajärgsetel aastatel oli ta Tallinna tenniseelu eestvedajaid. 1963. aastal nimetati spordiühingu "Kalev" auliikmeks. Elas Tallinnas.

Petseris ja üks neist 38 Eesti ohvitserist, kes lasti maha Norilskis 29.–30. juunil või 20. juulil 1942 (Uluots 1999: 136–391; Estonia 1940–1945, 2006: 784 ja Pihlau 2007: 411).⁹ Nende arreteerimiste peakorraldajaks oli hilisem SMERŠi (Kaitse Rahvakomissariaadi Vastuluure Peavalitsus) juht ja NSV Liidu riikliku julgeoleku minister Viktor Abakumov (1908–1954), kes oli äsja kindralpolkovnikuks ülendatuna ka teiseks või väikeseks Katõniks nimetatava 1945. aasta Augustówi haarangu (*Oblawa augustowska*) peakorraldaja.

Skaut Vello

Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi XVI lennus lõpetas neli skauti (Heino Linsi (vt joonealust märkust 15), Vello Tarmisto, Jaan Tepandi ja Alfred Tiru) ning noorkotkana Leonhard Jürgenson/Jüristo (vt fotot 7).

Kui pidada silmas, et gümnaasiumiaastatel osales Vello Tarmisto väga aktiivselt skaudiliikumises, on selge, miks tal õppimisele suurt aega ei jäänud. Seotust skautlusega varjas ta kiivalt – ja üldiselt ka õnnes-tunult, ehkki mitte lõpuni – tulevase punavõimu eest. See oli aeg, mida on hiljem nimetatud Eesti skautluse kuld- või siis õitseajaks. Lõpuklassides saatis ta Sakala skautide maleva sekretärina sõnumeid Viljandimaa skautlusest ajakirjale *Eesti Skaut*. Nagu tavaks oli, kirjutasid skaudid seal pseudonüümi all, Vello Tarmisto nime "Vello" all. Ilmselt päästis just see anonüümsus teda hiljem suurematest "ebamugavustest" – mingite koolipoiste jälgede ajamine polnud tulevase võimu "suurte tegude" seas vähemalt esialgu prioriteet. Asi läks kurjaks alles 1953. aastal (taustateave 5).

⁹ Leitnant Alfred Tiru päevik, kus ta kirjeldab oma arreteerimist ja saatmist Norilskisse, ilmus pealkirja "Teekond tundmatusse" all *Rahva Hääles* 14. juunist kuni 16. juunini 1993. Ajaliselt hõlmab see päevik ajavahemikku 14. juunist 6. septembrini 1941 ja katkeb siis poole lause pealt (Tiru 1993).



Foto 8. Skaut Vello Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi aegadel.

1935. aastal käis Vello Tarmisto koos 5. skaudirühma juhi, klassivend Jaan Tepandiga (enne nime eestistamist Depman) Rootsisis 2. maailma vanemskautide (roverite ehk roverskautide) 3000 osavõtjaga suur-laagris (2. *Rover Moot*), mis toimus 30. juulist kuni 5. augustini umbes 40 kilomeetri kaugusele Stockholmist jääval 62 km² suurusel Ingarö saarel. Lõpupidustused viidi seejuures läbi Stockholmi olümpia-staadionil. Laagri juhiks oli Rootsi skautide peavanem kroonprints Gustaf Adolf, hilisem kuningas Gustaf VI Adolf (1882–1973). Herbert Michelson (eesti skautluse üks juhte Eestis ja hiljem paguluses; 1904–1986) on meenutusena sellest laagrist kirjutanud (Michelson 1962: 238):

"Meid, eestlasi, kogunes väike salk – 3 juhti ja 3 vanemskauti. "Kolm musketäri" [Herbert Michelson, Elmar Jõgi (1901–1970) ja Eduard Kublin / Enn Külvet (1903–1944?)] nagu meid tollal kutsuti, saabusime Gilwell Pargi kursustelt laevaga koos 1200 inglise vanemskaudiga. Kolm Eesti poissi, kaks neist Viljandist [Vello Tarmisto ja Jaan Tepandi ning Ivar Paalman(n) (1913–1992) Tallinnast], olid juba enne meid kohal ja laagri püstitanud. Juba eemalt nägime meie armast sini-musta-valget leh-vimas."

Olgu siia lisatud ka sama kohtumise lugu nähtuna poiste silmade läbi (Vello 1935: 48):

"Seisatume teeveerul tööriistad käes ja näod higised ja vaatame – korraga nagu oleks midagi tuttavat. Nojah – seal ongi ju need meie eesti mastrid – Jõgi, Kublin, Michelson. Ah sa ime kuidas siis kihvatas. Polnud enam pea nädal aega eestlast näinud ega kuulnud, peale meie kolme, ja nüüd tulid veel need sillatalad! Tööriistad lendasid käest ja läks lahti pikaks tervitusteremooniaks kõige õrnemal kujul. Meie Sakala master Edy [Eduard Kublin] oli rõõmust esialgu päris segane kohates oma poisse peale kuuajalist Eestist äraolekut – ja pealegi – võõrsil. Oli siis seletamist ja jutuajamist."

Sellest sõidust kirjutas Vello Tarmisto kaks pikemat lugu *Eesti Skauti*, needki nime "Vello" all (Vello 1935 ja 1936). Hämmastavalt elegantne stiil ja hea sõnaseadmine 17-aastase noormehe poolt! Mõlemad on seda väärt, et need käesolevas kogumikus taastrükkida. Olgu näitena siinkohal toodud lisaks eelmisele tsitaadile veel mõned fragmendid tema suurlaagri päevikust, mis tervikuna, samuti nagu fotokogugi ja ammugi juba Liechtensteini printsii Emmanueli autogramm (sellest edaspidi), pole kahjuks säilinud ega saanukski tulevastes hirmuoludes säilida (Vello 1935: 47):

"Olime suure vaevaga oma suurema telgi pimedaks püsti saanud ja kükitasime nüüd selle all juba varem täistopitud põhukottidel. Ivar oli kuskilt küünlajupi välja otsinud, süütasime nüüd selle ja mõnusat valgust levis meie peavarju alla, mis nii mitugi nädalat pidi meie koduks, meie majaks jääma. Kükitasime nii kottidel, meie kolm eesti skauti: kaks Sakala malevast, mina ja Jaan ning Tallinna malevast Ivar. [---] Ärkasime varahommikul. Ilm oli suurepärase, selge ja soe. Terve väljak oli korraga täis elu: siin-seal sagisid poolpaljad skaudid – tõttasid pesema. Haarasime meiegi seebi ja käterätikud ja ruttasime toredale rannakaljule. Vesi oli selge ja täiesti läbipaistev, kuid soolane. Hambaharjal oli pärast hiljem veel kaua soola maik, mis kohe rootsi vett, skääre ning sündmusi meelde tuletas. [---] Tuleb metsateed-pidi terve kompanii Šoti skaute seelikuis ning pisikeste ümmarguste tuttidega mütsikestega. Ees käivad paar torupillimeest – nii nad kõnnivad oma suurte pampudega huilgava ning kiunuva muusikaga meist mööda ..."

Ilmselt pärineb sellest roverite suurlaagrist ka foto, kus Vello Tarmisto, Jaan Tepandi ning vahest ka eelpool mainitud hilisem fotograaf Ivar Paalman(n) on koos kahe Soome skaudiga (foto 9). Selle sõidu jätkuna käidi veel Taanis. Reisi hakatuseks veetsid Vello Tarmisto ja Jaan Tepandi aga kaks ööd ja ühe päeva Stockholmis. Sellestki, ja ka

laevasõidust Stockholmi skääride vahel, on ta kirjutanud väga mõnusa ja samas detailiderikka professionaalse loo Eesti keskkooli- ja gümnaasiuminoorsoo ajakirjas *Tuleviku Rajad* (V. G. 1935). Muide, kui 6. detsembril 1935 moodustati Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi *Tuleviku Radade* toimkond, sai Vello Tarmistost toimkonna vanem.

Inglismaalt Gilwell Parki skautjuhtide kursustelt tulnud Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi riigikaitseõpetuse õpetaja ja Sakala skautide maleva pealik, nooremleitnant ja skautmaster Eduard Kublin (pärast nime eestistamist 1. jaanuarist 1937 Enn Külvet) on ühes *Sakalas* ilmunud Ingarö laagri loos kirjutanud nii mõndagi Vello Tarmisto ja Jaan Tepandi tegudest saare laagris (E. K. 1935):¹⁰

"Meie poisid olid maiad temalt korjama autogramme, ning prints [Liechtensteini prints Karl Em(m)anuel Johannes Gabriel Maria Josef, Prinz von und zu Liechtenstein (1908–1987)] laseb seda endale meeldida, kirjutab suurte tollipikkuste tähtedega poiste raamatukestesse "Prinz Emmanuel Liechtenstein!" – "ärasetatud" ilmega näol lööb mu õpilane Vello kinni oma autogrammide raamatu, mille ostis kalli raha eest laagri poest ning koputades tähtsalt vastu rinda lausub: "Ahah printsi oma!" – Jaan, kes alati liialt kainelt mõtleb, arvustab ning hindab teisiti saadud allkirja: "Oh, Liechtensteini väike riigike nagu meie Tarvastu vald, on sama hää nagu oleks kirjutanud mu raamatusse vallavanema poeg." [---] Meie pojad Jaan ja Vello on päris nupukad mehed. Enne siia sõitu on nad Tallinnas külastanud turistide bürood, sääl kohtanud väga sõbralikku vanahärrat, kes neile annud kaasa umbes 10 kg. Propaganda-kirjandust Eesti üle. Nüüd kuluvad need broshüürid neile marjaks. Jagame neid korralikult: nii et terve laager saaks ja ikka igaüks saaks

¹⁰ Harald Martin Nurk iseloomustab Eduard Kublinit järgmiselt (Nurk 1995: 13–14): "Ka meie riigikaitse-õpetaja Eduard Külvet (varem Kublin) oli meile lihtsalt "Eedi". Auastmelt oli ta nooremleitnant. Oli ka skaudiüksuse juhiks, mispärast ta vahel tunnis sinatas meie paari skauti. Muidu öeldi ju gümnaasiumis õpilastele alati "Teie", vähemalt vanemais klassides. Liiga ta meile oma nõudmistega ei teinud. Kuna laskeasjandus, maastiku-taktika jms on poistele enamasti meeltemööda, olid tema tunnid üsna mõnused."

Eduard Kublin / Enn Külvet töötas Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi riigikaitseõpetuse õpetajana alates 1928/29. õppeaastast kuni vallandamiseni uue võimu poolt. Ühtlasi oli ta skautide, noorkotkaste jms liikumiste ärgitaja ja eestvedaja koolis. 1944. aasta augustis ülendati ta 20. Eesti SS-vabatahtlike diviisi (hiljem 20. Eesti Relvagrenaderide SS-diviisi) kuuluvana 33. SS-tagavarapataljoni *Obersturmführeriks*. Langes ilmselt Sinimägedes.

broshüüri temale arusaadavas keeles. [---] Üldse on meil viis meest ja kuus fotoaparaati. Kuhu need pildid hiljem mahutada, seda vist ei mõista pildistajad isegi. Viljandi rahvas [tema ise, Vello Tarmisto ja Jaan Tepandi] on kogusummas 100 võtet juba teinud."



Foto 9. Skaut Vello Tarmisto on sellel fotol paremalt ja skaut Jaan Tepandi vasakult teine. Keskmine noormees on ilmselt Ivar Paalman(n).

1937. aastal osales Vello Tarmisto koos Jaan Tepandiga – nüüd juba tudengitena (Jaan Tepandi oli asunud õppima Tallinna Tehnikaülikooli) – veelgi prestiižikamal skautide rahvusvahelise üritusel, 31. juulist kuni 9. augustini toimunud 5. skautide ülemaailmsel jamboreel (*5th World Scout Jamboree*), s.o skautide rahvusvahelises, ligi 30 000 osavõtjaga suurlaagris Vogelenzangis Hollandis. Skautidest kuulusid toonasesse Eesti delegatsiooni – tookordsel jamboreel olid esindatud 57 riiki – veel Edgar Multer, Erich Ernesaks, Olgred Aule, Leo Alev, Kalju Karlson, Feliks Lesser, Ilo Mitt, Ülo Raidmets ja August Mullaste (Peavanema käsukiri ... 1937: 176). Laagrivanemana sõitis kaasa Eesti Skautide Maleva Peavanem, sotsiaal- ja haridusminister või haridusminister aastatel 1933–1936 Nikolai Kann. Paratamatult kujunesid nende poiste eluteed ja saatused väga erinevaiks (taustateave 1).

Taustateave 1. Vello Tarmisto ja Jaan Tepandi kaasskaute Vogelenzangis: erinevad saatused.

Leo Alev (1918–1986). Lõpetas 1936. aastal Tallinnas Kaarli Eragümnaasiumi. Õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas ja lõpetas selle 1949. aastal. 1939. aastal oli ülikoolis Korp! Fraternitas Estica liikmena Akadeemilise Skautide Seltsi taaselustamise eestvedajaid ja selle esimees. 1937. aastal astus Kaitseliitu. Töötas günekoloogina. Suri Tartus.

Olfred Aule (1916–2015). Lõpetas 1934. aastal Tallinnas Jakob Westholmi Gümnaasiumi. Õppis Tartu Ülikoolis (1934–1937) ja Berliini Majanduskõrgkoolis (*Wirtschaftshochschule Berlin*; 1938–1941) majandust. Kuulus Korp! Vironiasse. Pääsemaks Eesti kodanikuna 1940. aastal väljaandmisest Nõukogude Liidule astus nn rahvussakslasena (*Volksdeutsche*) vabatahtlikuna Saksa sõjaväkke. Sõja lõpetas 20. Eesti Relvagrenaderide SS-diviisis Tšehhoslovakkias (Prunsvelt 2018: 205). Tema vanemad (isa oli esimene Eesti Panga president Eduard Aule; 1879–1947) lahkusid järellumberasujatena 1941. aastal Eestist, mis ta ka lõpuks päästis. 1945–1950 Venemaal sõjavangis, kust ema poolt baltisakslasena pääses vabanemisel Lääne-Saksamaale. 1953. aastal kaitses Kölni Ülikoolis doktorikraadi riigiteadustes. Töötas pikalt mainekas Müncheni Majandusuuringute Instituudis (*Institut für Wirtschaftsforschung / ifo*). Andis sisuliselt ainuiskuliselt välja ajakirja *Mitteilungen aus baltischem Leben*. Suri Heidelbergis (vrd taustateabega 3).

Erich Ernesaks (1918–1944). Lõpetas 1938. aastal Tallinna Linna Poeglaste Gümnaasiumi ja 1940. aastal aspirantide suurtükiväe kursuse Tondi sõjakoolis. Ülendati Eesti formaalse iseseisvuse viimasel päeval 5. augustil 1940 lipnikuks (Ülendamisi ... 1940). Langes 20. Eesti SS-vabatahtlike diviisi suurtükiväelasena Sinimägedes. Gustav Ernesaksa (1908–1993) noorem vend.

Ilo Mitt (1921–1944). Kaitseliidu Tallinna Malevas. Suri Rakvere haiglas 20. Eesti SS-vabatahtlike diviisi *Unterscharfführerina* Sinimägedes saadud haavadesse. Hella Wuolijoe (snd Murrik; 1886–1954) õe Emma Amalie Miti (snd Murrik; 1893–1983) poeg.

August Mullaste (1919–2017). Lõpetas 1940. aastal aspirantide jalaväe kursuse Tondi sõjakoolis. Ülendati Eesti formaalse iseseisvuse viimasel päeval 5. augustil 1940 lipnikuks (Ülendamisi ... 1940). Mobiliseeriti 1943. aastal Tallinna Tehnikaülikooli üliõpilasena Saksa sõjaväkke. 1944. aastal põgenes Läände. Sõja lõpetas *Luftwaffe* leitnandina. Viibis vangi- ja põgenikelaagrites Prantsusmaal ja Saksamaal. Lõpetas Stuttgarti ülikooli. Elas Kanadas. Põhialaks sadamate projekteerimine ja ehitamine. Suri Vancouveris. Kuula Lembit Siimaste saatet "Need aastad ei unune" (23.08.1992): <https://arhiiv.err.ee/vaata/need-aastad-ei-unune-need-aastad-ei-unune-176-saade>.

Edgar Multer (1918–2000). 1948. aastal lõpetas Gilwell Parki skautjuhtide kursuse. 1949. aastast elas USA-s. Töötas raamatupidaja ja audiitorina. Suri Texas.

Toonase pika reisi, mis kestis 24. juulist 26. augustini, marsruut oli erakordselt ahvatlev. Seda võiks kadestada tänapäevalgi: Tallinn – Stockholm – Kopenhaagen – Hamburg – laager ja ekskursioonid Vogelenzangis – Amsterdam – Brüssel – Pariis – Reims – Verdun – Frankfurt Maini ääres – Leipzig – Berliin – Varssavi – Vilnius – Riia – Tallinn (joonis 6). Selle reisi maksumus oli toona muidugi tohutu – 300 krooni.

Sellest reisist annab ülevaate Vello Tarmisto reisikiri, mis ilmus *Sakalas* läbi kuue lehenumbri ajavahemikus 6. augustist kuni 1. septembrini (T-to 1937a; b; c; d; e ja f). Neist pooled – seejuures kõige "geograafilisemad" – on taastrükitud ka käesolevas kogumikus (a, e ja f). Juba neis, nagu ka kahe aasta tagustes Rootsi-reisi lugudes avaldub autori väga hea geograafiline vaist ja teda alati saatnud äärmine korrektsus geograafiliste nimede kirjutamisel. Autoritähiseks on "T-to", kuid avaloo alapealkiri avas ka autori: "Sakala skaudi Vello Tarmisto kirju Vogelenzangist." Algab see kummardusega Sakalale ja tema skautidele (T-to 1937a):

"Sakala skaudid on viimasel ajal väga elavalt välismaal matkanud: Inglismaal, Rootsis, Lätis. Nüüd pandi neile sõitudele kroon kahe skaudi sõiduga Hollandi. Sakalased olgu uhked ja küsigu, kui palju teistest malevatest on ka kaks skauti Madalmaal. Võib julgesti öelda, vist mitte ühestki pääle Tallinna ja Nõmme. Noh olgu nüüd siis mulgi uhkus rahuldatud ja läheme reisimuljete juure. Sõit laagrisse kujunes mingiks "ümber Euroopa sõiduks" läbi Skandinaavia, Hollandi, Prantsusmaa, Saksamaa, Balti riikide. Pool ongi juba sest marshuudist kaetud ja oleme jõudnud juba Hollandi laagripaika."

Need mõlemad sõidud on Vello Tarmisto ära märkinud oma veneaegsetes isikuankeetides, sest nende varjamine ei tulnud kõne allagi, küll aga vähimagi vihjeta skautlusele ja reiside tegelikele eesmärkidele. Kunagi ei tohtinud kõike ja ammugi juba täit tõde ära rääkida. Rootsi reisi selgituseks on ta märkinud tutvumise õppimisvõimalustega Stockholmi ja Kopenhaageni kõrgemates õppeasutustes (näiteks 12. veebruaril 1947 – ERAF.31.80.35). Ega see lõpuks väga vale polnudki, sest Ingarö skaudilaager oli mõeldud vanemskautidele, mistõttu suure osa osalejatest moodustasid üliõpilased (vt: Vello 1936). 1937. aasta sõidu (ankeetides on mainitud Prantsusmaad, Hollandit ja Saksamaad) eesmärgiks on ta kirjutanud samuti tutvumise kõrgemate õppeasutustega või siis Pariisi maailmanäituse külastamise (näiteks

12. veebruaril omakäelises venekeelses elulookirjelduses – ERAF.31.80.35), kuhu jõudmiseks ja sealt koju tagasi pöördumisel "läbiti" vältimatult mitmeid Põhja-, Lääne- ja Kesk-Euroopa riike. Ja ega seegi vale polnud, sest jamboreele eelnenud ja sellele järgnenud ekskursioonil viibiti tõepoolest neli päeva Pariisis, kus parasjagu toimus maailmanäitus (vt: T-to 1937e). Hiljem – siis kui ta määratles end juba majandusgeograafina – on ta mõlema reisi ühe eesmärgina lisanud nende maade "majandusgeograafiaga tutvumise" (TTÜ arhiiv: s4-8/722).

Järgmise Pariisi-sõiduni jäi Vello Tarmistol siis 30 aastat. Gümnaasium sai läbi, ees ootas ülikool. Juba üsna varsti pidi Sakala skaudimalev vaatama näkku valusale kaotusele (E. K. 1936: 16):

"Meie Sakala mehed põeme aga just tänavu suurt juhtide kriisi. Möödunud kevadel neli tõhusat juhti [Heino Linsi, Vello Tarmisto, Jaan Tepandi ja Alfred Tiru] said gümnaasiumi küpsusetunnistuse ning kohe olid kohal ka asjamehed ülikooli ning kaitseväe näol, kes nad meilt viisid. Saate siis isegi aru vennad skaudid, millise kimbatuse ees seisame. Oleme praegu nagu hambaid murdev poiss, kellel piimahambad suus logisevad ning kes ei või midagi tusedamat hammustada, sest siis võib suu jääda hambaist hoopis lagedaks. Meie seisame ju ka tõhusa ja tuseda töö ees: korraldada kohapeal kõik eeltööd [Eesti skautjuhtide] X aasta-koosolekuks ning külaliste vääriliseks vastuvõtuks, ning peame siis selle töö sooritama n.n. piimahammastega [tol õppeaastal oli Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumis 65 skauti ja 61 noorkotkast (ERA.4873.2.1)], kuna meil puuduvad suure vilumusega juhid."

Lühikeseks jäänud aeg Tartu Ülikoolis

1936. aasta sügisel asus Vello Tarmisto (matrikli nr 15 304) koos oma klassivendade Harald Martin Nurga (nr 15 347) ja Heino Liiasega (nr 15 336; 1918–1978) õppima Tartu Ülikooli õigusteaduskonna majandusosakonda. Koos nendega alustas seal samal ajal õpinguid ka Tallinna Linna Poeglaste Kommertsgümnaasiumi lõpetanud Kaljo Kask (nr 15 322; 1917–1991) – hilisem majandusdoktor (1988) ja pikaaegne Vello Tarmisto kolleeg Majanduse Instituudis. 1938. aastal asusid Tartu Ülikoolis majandust õppima Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi XVI lennust veel Valter Kiho (1917–?), kes sõja ajal põgenes Rootsi ja lõpetas 1960. aastal filoloogiakandidaadina Uppsala Ülikooli, ning samuti Rootsi põgenenud Art(h)ur Pugal (1918–1994?; vt foto 7).



Foto 10. Aasta 1936: selle foto lisas Vello Tarmisto ülikooli sisseastumis-avaldusele. (EAA.2100.1.16059.)

Majandusosakonna nimekamad õppejõud olid siis professor Mihhail Kurtšinski (1876–1939), esimest semestrit professorina loenguid pidav Edgar Kant (1902–1978) ja õppeülesandetäitjana majandus-ajalugu lugev Hendrik Sepp (1888–1943). Dotsendiks oli tõusnud Eduard Poom (1902–1986).

Majandusgeograafilistest ainetest olid Vello Tarmisto ülikooliaegadel kohustuslikud Edgar Kanti poolt juhendatavad või loetavad majanduskartograafia (seminarina), regionaalne majandusgeograafia (seminarina) ning "Üldine majandusgeograafia I ja II ja Baltoskandia, eriti Eesti majandusgeograafia". Viimane oli seejuures üheks neist ainetest, milles hinde *maxime sufficit* saamine oli tingimuseks ülikooli *cum laude* lõpetamisele.

Majanduskartograafia seminari läbis Vello Tarmisto 1938. aasta kevadsemestril, Edgar Kanti eksam, milleks oli vajalik mitme eeldusaine läbimine, jäeti neil aegadel tavaliselt ülikooli lõppu. Toonastest või tulevastest tuntumatest õppejõududest sooritas ta eksami majandusajaloos 1938. aastal Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks nimetatud

Hendrik Sepale. Kui arvestada, et Hendrik Sepp oli geograafide kõrval 1920. ja 30. aastatel ilmunud maakondlike koguteoste koostamise üks eestvedajaid ning Tartumaa, Võrumaa, Setumaa, Pärnumaa ja osaliselt Viljandimaa köidete ajaloopeatükkide autor, võis Vello Tarmisto saada temaltki innustust oma tulevasele geograafia- ja kodu-uurimuslikule huvile. Igatahes sooritas ta eksami majandusajaloos hindele *maxime sufficit*, mis oli ka üldse tema esimene sooritatud eksam ülikoolis. Juba ülikooliaegadel tärganud huvile kodu-uurimise vastu vihjab ta ka 1. veebruaril 1981 televisioonis saatesarjas "Akadeemikud" Andres Vihalemale antud intervjuus (<https://foto.err.ee/vaata/akadeemikud-vello-tarmisto>). Üsna varsti surnud professor Mihhail Kurtšinskile jõudis ta teha teoreetilise poliitilise ökonoomia ja statistika eksamid, majandusmatemaatika ja kaubandusaritmeetika praktikumi läbis ta hilisema akadeemiku Arnold Humala (1908–1987) juures (TTÜ arhiiv: s43-8/3186).

Gümnaasiumiaegset aktiivset skautlust asendasid nüüd muud tegevused. 1936. aasta lõpust kuulus Vello Tarmisto korporatsiooni Vironia (*coetus* 1936/37 – foto 11), mis oli majandust õppivate noorte seas suuresti enesestmõistetav valik.¹¹ Majandusosakonna *resp.* 1938. aastal moodustatud majandusteaduskonna hiljem tuntust kogunud üliõpilastest olid Vello Tarmisto ülikooliaastatel Korp! Vironia liikmed näiteks Leo Tiik (1910–1986; geograafiakandidaat 1958) ja Rudolf Jalakas (1914–1997), kes lõpetasid Tartu Ülikooli majandusteaduskonna vastavalt 1940. ja 1942. aastal, samuti Karl-Feliks Sauks (1915–1983; majanduskandidaat 1952), Olgred Aule ja Harald Martin Nurk. Üheaegselt Vello Tarmistoga liitus Korp! Vironiaga ka hilisem Välis-Eesti koorimuusika suurkuju Roman Toi (1916–2018), kes õppis aastatel 1936–1940 Tartu Ülikoolis juurat, ja 1944. aastal enne Eestist lahkumist *Mag.rer.oec.* kraadi kaitsnud Martin Kuldkepp (1912–1991).

¹¹ Daniel Palgi (1899–1988): "Kui keegi tahtis pääseda eeskätt pankade ja raha juurde, siis see vaatas kõigepealt korporatsioon "Vironia" poole, kui keegi tahtis riigitegelasena rahapabereid lõigata, siis ta vaatas korp! "Estica" poole, sest seal olid vilistlaste seas K. Päts ja teised tuusad. Kui keegi tahtis saada arstiks, siis ta vaatas EÜS-i poole, sest seal oli kõige rohkem arste." (Palgi 1994/2010: 108.)



Foto 11. Korp! Vironia. *Coetus* 1936/37. Vello Tarmisto on tagumises reas vasakult esimene. Tema kõrval seisab Karl-Feliks Sauks. Samas reas paremalt esimene on Leo Tiik. Eelviimases reas vasakult esimene on Roman Toi ja teine Heino Liias. Samas reas paremalt neljas on Harald Martin Nurk. Teises reas paremalt esimene on Martin Kuldkepp (Korporatsioon Vironia ... 1990: 45).

Vilistlastena kuulusid siis Korp! Vironiasse paljud sõjaeelse Eesti majanduse võtmekujud, nagu erinevate valitsuskabinettide teede-, raha- ja majandusministrid Oskar Amberg (1878–1963), Karl Ipsberg (1869–1943), August Kerem (1889–1942), Peeter Kurvits (1891–1962), Karl Selter (1898–1958), Leo Sepp (1892–1941), Nikolai Viitak (1896–1942) ja Anton Teetsov (1889–1941), Eesti Panga president aastatel 1921–1925 Eduard Aule, toonastest tuntud majandustegelastest näiteks Oskar Kerson (1887–1980), Johannes Lorup (lõpetas Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi esimeses lennus 1921. aastal; 1901–1943) ja Konrad Mauritz (1881–1942). Vironus oli ka Vello Tarmisto ema vend Peeter Liebus, kes oli õppinud Riia Polütehnikumi põllumajandusosakonnas, Riia Balti Tehnika Ülikoolis ja lõpetanud 1922. aastal Tartu Ülikooli põllumajandusteaduskonna ning töötas aastatel 1927–1944 Vana-Antsla Kodumajanduskooli juhatajana, olles samal ajal (1936–1944) ka riikliku katsemesila juhataja Antslas.

Kui Tartu Üliõpilaskonna algatusel moodustati Akadeemiline Laskurklubi, siis selle esimesel koosolekul 2. veebruaril 1939 valiti Vello Tarmisto laskurklubi revisjonikomisjoni liikmeks (Akad. Laskurklubi 1939: 26). See on väga selge vihje ühele seigale – kuulumine Kaitseliitu – Vello Tarmisto elus, millest tuleb juttu veidi hiljem.

"Interregnum"

Algas Teine maailmasõda. Molotov–Ribbentropi pakt ehk Hitleri ja Stalini vennastumine ning Taani väinade sulgemine tähendasid Eesti langemist Venemaa järjest tugevneva surve alla. Ehkki Eesti oli kuulutanud end neutraalseks riigiks, ei tähendanud see kaugeltki üksnes heale õnnele lootmist. Tartu Ülikooli üliõpilastele, nii neile, kes polnud veel sundaega sõjaväeteenistuses läbinud, kuid ka neile, kes olid äsja ülikooli astunud, tähendas see kutset väeteenistusse. Nii läks ka Vello Tarmistoga. Tegelikult oli tema ajateenistus alanud juba 1939. aasta 1. juulil 3. Suurtükiväegrupi noorena Tartus. Pärast kursuse lõpetamist jätkas ta 1. septembrist ajateenistust Tondi sõjakooli aspirantide suurtükiväeklassis (ERA.602.1.310).

Värskete tudengitena läksid siis paljude teiste seas kaitsevähke näiteks Berndt von Staden¹² (1919–2014) ning, nagu Vello Tarmistogi, suur-

¹² Hilisem Saksamaa Liitvabariigi välispoliitika suurkuju ja *grand old man*, välisministeeriumi riigisekretär, Euroopa Majandusühenduse Komisjoni, tänapäevases mõttes Euroopa Komisjoni esimese presidendi Walter Hallsteini (1901–1982) kabinetiülem ja Saksamaa Liitvabariigi suursaadik USAs aastatel 1973–1979 Berndt von Staden, kellest oli just saanud Tartu Ülikooli majandusteaduskonna üliõpilane, on kirjutanud: "1939. aasta juuni lõpus pöördusin ma [Saksamaalt] Eestisse tagasi, olles kindlamalt kui kunagi varem otsustanud kodumaale jääda. [...] Nii tegin ma teise katse pääseda Tartu ülikooli ja seekord see ka õnnestus. Kuid saatus tahtis teisiti. 1939. aastal sõlmiti Hitleri-Stalini pakt. [...] Kuid päike ei pidanud ebaõigluse peale [...] paistma: ma ei ole Tartu ülikooli kunagi seestpoolt näinud. Esimesel septembril algas Teine maailmasõda ja kahe nädala jooksul pidin ma järgnema kutsele ilmuda teenistusse Eesti armeesse, 5. üksik-jalaväepataljoni Rakveres." (Staden 2005: 8; 2004: 155.)

tükiväelaseks saanud ja üheaegselt Vello Tarmistoga akadeemikuks tõusnud Juhan Peegel (1919–2007; vt: Pruuli 2009: 173). Seejuures algas Juhan Peegli ajateenistus samuti 3. Suurtükiväegrupis Tartus (ERA.602.1.310). Rahvusvahelise olukorra pingestumisest tingituna oli juba 1938. aastal sügisel loodud Tartu Ülikoolis Riigikaitselise õpetuse instituut, mille juhatajaks määrati kolonel ja hilisem kindralmajor August Traksmäe (1893–1942).

28. septembril 1939, s.o päeval, mil end eufemistlikult Nõukogude Liiduks nimetanud kommunistlik Venemaa nõudis Eestilt ultimaatiivselt "vastastikuse abistamise" pakti sõlmimist koos õigusega paigutada Eestisse suured Punaarmee väeosad, esitas Vello Tarmisto rektorile palve end "ajutiselt eksmatrikuleerida, kuna mul sõjaväeteenistuse tõttu pole võimalik õpinguid jätkata", mis ka järgmisel päeval rahuldati (EAA.2100.1.16059).

Nii see tollal käis. Enamasti oli olnud nii, et keskharidusega noormehed, eriti aga vähemalt mõnda aega ülikoolis õppinud, jõudsid pärast noore aja läbimist varem või hiljem reservohvitseride koolituse aspirantide kursustele ehk nn Tondi sõjakooli, mille lõpetamisel omistati neile peatselt lipniku, s.o nooremohvitseri madalaim auaste. Erinevalt Vello Tarmistost oli näiteks Kaljo Kask teinud kohe ülikooli astumisel valiku sõjaväeteenistuse läbimise kasuks, lõpetades 15. juulil 1937 Tondi sõjakooli aspirantide suurtükiväeklassi kursuse raskesuurtükiväe alal, mis tähendas vahepealset eksmatrikuleerimist ja uut immatrikuleerimist (ERA.1837.6.361). Järgmisel Vabariigi aastapäeval, s.o 24. veebruaril 1938 ülendati ta lipnikuks, Harald Martin Nurk läbis sõjaväeteenistuse Viljandis Sakala Partisanide Pataljonis 1937/38. aastal.

Tavapärane, umbes aasta pikkune sõjaväeteenistus venis Vello Tarmistol muutunud olude sunnil rohkem kui seitsme aasta pikkuseks. Tondi sõjakooli suurtükiväe aspirantide klassi lõpetas ta 1940. aasta juuli lõpus, jõudmata aga Eesti okupeerimise tõttu Venemaa poolt saada reservlipniku sõjaväelist auastet, mida tava kohaselt oli seni omistatud kahel korral aastas – Iseseisvuspäeval ja Võidupühal. See ebaõnn võis teda aga päästa 22. territoriaalse laskurkorpuse eestlastest ohvitseride massilisel arreteerimisel 14. juunil 1941. Selle üheks ohvriks, nagu juba eelpool täheldatud, oli tema klassivend ja kaasskaut

Alfred Tiru (vt ka joonealust märkust 9). Pärast aspirantide kursuse lõpetamist määrati Vello Tarmisto teenima 6. Suurtükiväegrupi.¹³

1940. aasta juunisündmustes reedetud ja kõrvaltvaatajaks jäänud Eesti kaitsevägi¹⁴ – pärast okupeerimist alates 22. juunist nn Eesti Rahva-vägi – inkorporeeriti peatselt Eestit okupeeriva Punaarmee koosseisu. NSV Liidu kaitse rahvakomissar Semjon Timošenko (1895–1970) 17. augusti direktiivi kohaselt tuli Eesti, nagu ka Läti ja Leedu sõjavägi reorganiseerida vahelahendusena septembri keskpaigaks Punaarmee koosseisus olevateks ajutisteks, tegevusajaga kuni üks aasta, kuid see-juures erandlikeks territoriaalseteks laskurkorpusteks. 29. augustil võttiski ENSV Rahvakomissaride Nõukogu vastu otsuse Eesti Rahva-väe ümberkorraldamisest Punaarmee 22. ehk Eesti territoriaalseks laskurkorpuseks (ka 22. territoriaalkorpus), mis viidi Balti erisõjaväe-ringkonna vägede koosseisu, säilitades esialgu senise Eesti Rahvaväe vormi, "kõrvaldades pagunid ning viies sisse Punaarmee komandeeriva koosseisu eraldusmärgid." (ENSV Teataja, 1940, nr 1, art 4, lk 4–5).

Nii sai Vello Tarmistost automaatselt esialgu Eesti Rahvaväe ja sep-tembris Punaarmee 22. territoriaalkorpuse suurtükiväe seersandi auast-mes rühmakomandör.¹⁵ See oli aeg, kui olude sunnil – nappis nimelt

¹³ 6. Suurtükiväegrupi ja selle järglase Punaarmee 22. Eesti territoriaalse laskurkorpuse 614. korpuse suurtükiväepolgu saatusest aastatel 1939–1941 (ning rindel viimasest põgenemisest ja lõpuks Läände jõudmisest) on oma mälestuses kirjutanud leitnant Johannes Jaagus (Jaagus 2011).

¹⁴ Jüri Uluotsa (1890–1945) vend, vanemleitnant Oskar Uluots (1904–1991), kes samuti arreteeriti 14. juunil 1941 Petseris, on öelnud: "Võib-olla olid 1939. aastal vastuvõetud otsused poliitiliselt õiged, et säästa maad ja rahvast, kuid meie suhtes oli see ülekohus. Meil ei lubatud täita oma kohust. Meil ei lubatud surra ohvitseri surma. Meid tapeti niikuinii. Ja tapeti kui lojuseid, mitte aga kui mehi, kes olid andnud vande. See, et mina olen elus, on ainult erand, mis kinnitab reeglit." (Uluots 1999: 132.)

¹⁵ Vello Tarmisto ja Alfred Tiru kõrval tabas sama saatuse ka kolmandat Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi 1936. aastal lõpetanud skauti Heino Linsit, kes lõpetas 1939. aastal Tondi sõjakooli. Sattununa kaadriohvitserina Eesti Rahvaväe (seal ülendati ta nooremleitnandiks) kaudu Puna-armee 22. territoriaalkorpusesse, põgenes ta ilmselt 1941. aasta suvel enne Venemaale saatmist. Sama aasta sügisel astus ta vabatahtlikuna Saksa sõjaväkke, 37. kaitsepataljoni (hiljem 37. politseipataljon). Tema sõjatee

nooremohvitseri – täideti osa ohvitseride teenistuskohiti allohvitseridega (Nõmm 1990: 44–45). Mingist võimalikust demobilisatsioonist ja õpingute jätkamisest ülikoolis polnud 1939. aasta sügisel teenistust alustanud puhul enam juttugi. Kohustuslik ajateenistus jätkus nüüd Punaarmees. Sõja alguseni Venemaa ja Saksamaa vahel oli jäänud vähem kui aasta.



Foto 12. Aasta 1941. Suurtükiväelane Vello Tarmisto on veel Eesti sõjaväe vormis, millel on Punaarmee lõkmed. (ERAF.2.2.1775.1.)

Vello Tarmisto teenis 22. territoriaalkorpuse Harjumaal Kose piirkonnas dislotseerunud 614. korpuse suurtükiväepolgus (see polk oli nimelt korpuse juhatuse otsealluvuses), mis 1941. aasta mai lõpus suunati suvelaagrisse Piusa jõe äärde Korela piirkonda, s.o Petseri põhjalaagrisse, ja hiljem Värskla lõunalaagrisse (Roots 1993/2010: 122 ja 133–134; Allikas ja Lessel 1974: 45 ja Jaagus 2011: 238 ja 242). 614. suurtükiväepolgu ülemaks oli kuni saatmiseni "täienduskursustele" 13. juunil 1941 kolonel/polkovnik Erich Toffer (ka Tohver; 1892–1945). Sedagi polku räsivad järgmise päeva arreteerimised.

kestis 2. maini 1945. Seejärel oli sõjavangis Saksamaal ja Belgias. 1947. aastast elas Inglismaal ja osales aktiivselt sealse eestlaskonna tegevuses. 1999. aastal omistati talle Kotkaristi V klassi teenetemärk (vt ka: Raiend 2003 ja Pihlau 2007: 22).

22. juunil 1941, s.o Saksamaa ja Venemaa vahelise sõja esimesel päeval määrati 22. territoriaalkorpus rindeväeosaks ja paigutati Lenin-gradi kaitseks Pihkvast idasse Porhovi piirkonda:

"1. juuli hommikul kell neli läksime Irboska taga üle vana piiri. Mööda Riia-Pihkva kiviteed. Traataed oli alles. piirivalve tegi suured väravad valla ja kolonn kolistas Venemaale. [---] Siis tulid külad. Need olid vaesed ja viletsad: upakil ja risakil väikesed tared, mitte ühtegi viljapuud, porine külavahe kätsatavate hanedega ja lehmakontidega. Üks vanamoor, paljad jalad lubjaviltides, uudistas meid esimese küla vahel, mis hommikuudust meie ette kerkis. Sõnatult saatis ta murelik pilk meie kolonni: tähendab, sõda jõuab ka siia, nende majakeste ja kidevate põldude kohale, näis pilk ütlevat. Mis saab siis?"

Nii kirjeldab Juhan Peegel romaan-fragmentaariumis "Ma langesin esimesel sõjasuvel" oma peategelase, reavõitleja Jaan Tamme, s.t iseenda jõudmist 22. territoriaalkorpuse 182. laskurdiviisi 625. kerge-suurtükiväepolgu sõdurina Venemaale (Peegel 2009: 8). Täpselt nii või peaaegu täpselt nii algas ka Vello Tarmisto sõjatee Venemaal. Seegi väekoondis saadeti 120-kilomeetrise jalsirännakuga ja relvitustatuna üle Pihkva Porhovi alla. Viimasele vihjab tahtlikult või tahtmatult ka toonane polgu vanemleitnant ja hilisem Eesti Laskurkorpuse polkovnik Harri Lessel (1911–1986; vt: Allikas ja Lessel 1974: 45). Kas see vangide konvoeerimist meenutanud rännak oli tee sõtta või koondus-laagritesse idas, polnud tol hetkel selge (Nõmm 2007: 26). Leitnant Johannes Jaagus (1908–1997 Westchester, Pennsylvania, USA) on oma 614. suurtükiväepolgu sõjatee meenutustes kirjeldanud ka polgu rännakut Värska lõunalaagrist Porhovisse (Jaagus 2011: 243–247):

"Polguüleva korraldus anti edasi suust suhu: teha vajalikud ettevalmistused rännakuks. Isiklikud pakid ja sumadanid lubati veokiga järele tuua. Keegi ei öelnud, kui pikk see rännak on ja kui kaua ta võib kesta. [---] Varsti levis kuulujutt, et mõned eesti sõdurid pidavat olema kadunud. [---] Umbes tunni aja pärast oldi valmis ja siis hakkasime astuma. Läksime Petserist idasse suunduvale maanteele. Linna ääres tegime esimese 10-minutilise peatuse. Kedagi ei lubatud rivist lahkuda. [---] Varsti oli meie puhkus möödas ja kolonn liikus edasi Vene piiri poole. Kui jõudsimme piiripunkti, oli kolonni juhil piirivalvuritega umbes veerand tundi asjade õiendamiseks ja meile avati tee "suurele kodumaale". Oli kahju lahkuda oma isade maalt. **Sõdurid nagu sõjavangid** [vahepealkiri] Marssisime päeva ja öö, ilma et oleks kusagilt süüa või juua saanud. Kellel oli võileib või saiakannikas taskus, nosis seda rännaku ajal, kuid need taga-

varad lõppesid varsti. Olime väsinud, millele lisandus rõhutud meeleolu. Mõlemal pool teed kolonni külgedel marssisid relvastatud vene sõdurid. Meil polnud mingit relva ja keegi ei tohtinud ilma loata kolonnist lahkuda. Oma keha funktsioone sai rahuldada ainult 10-minutistel peatustel, kolmenelja mehe kaupa ja püssimehe valve all. Tundsime endid vangidena. [---] Venelaste väeosadel olid supikatlad kaasas, aga meil nälg. Meie hulgast läks keegi küsima, kus ja millal me süüa saame, sest oleme näljast väsinud. Suured ülemused – venelased – olevat vastanud, et meid ei olevat toidule arvatud ja peame iseendile toitu muretsema. Üks venelaste väeosa, kes lõunatas tee ääres, oli nõus meile andma oma ülejäänud supi, kuid meil ei olnud nõud, kuhu seda panna. Nälg ei olnud veel nii suur, et oleks lasknud suppi mütsi sisse valada. [---] Liikusime, kuni ilm läks pimedaks, siis lubati minna tee kõrvale võsasse ööbima. See oli teine öö lõdisemist külmas. [---] Neljanda päeva õhtuks jõudsime Porhovi linna lähistele, kus kohtasime oma polgu "torusid" ..."

See polnud esimene kord, kui eestlased Porhovi alla jõudsid. Eelmine jäi Vabadussõja aegadesse – 1919. aasta juuli lõppu. Kuid 1919. ja 1941. aasta minekud polnud omavahel võrreldavad. Siis jõuti pealetungilahingutega kümnekonna kilomeetri kaugusele Porhovist, nüüdne rännak Porhovisse oli seevastu allaheidetuse märk (Eesti Vabadussõda 1939/1997: 223–230).

Porhovi alla jõudes polnud 22. territoriaalkorpuses enam suurt midagi järele jäänud ei "Eestist" ega "eestist". Korpuse, selle diviiside ja polkude eestlastest juhtkond oli kõrvaldatud ja arreteeritud – erinevatel ettekäanetel kokku umbes 300 ohvitseri, allohvitseri ja sõdurit, neist enamik arreteeriti 14. juunil, s.o üldise küüditamisega samal päeval Petseri Kaitseliidu majas. Enamasti nad kas tapeti või surid Norilski koonduslaagris (*Norillag*). Norilskist sai Eesti ohvitseride Katõn.

Ülo Uluotsa hinnanguil jäi vangistatud Eesti ohvitseridest ellu vaid 12–14 protsenti, "needki olid pea kõik nii füüsiliselt kui psüühiliselt invaliidistunud" (Uluots 1999: 132). Porhovi piirkonda jõudes oli Eesti Vabariigi kodanike osatähtsus 22. territoriaalkorpuses isikkoosseisu täiendamise tulemusel Venemaalt mobiliseeritute arvel langenud 30 protsendi piirimaile. Siis oli korpuses umbes 7200 Eesti päritolu sõjaväelast (Nõmm 1990: 49). Ühe, oma 19. augustil 1967 allkirjastatud elulookirjelduse järgi oli Vello Tarmisto siis luuredivisjoni fotogrammeetria patarei laboratooriumi ülem (TTÜ arhiiv: s4-8/722). 8.–10. juulini toimunud lahingutes Porhovi, Dno ja Staraja Russa lähistel, kus osales ja kandis raskeid kaotusi ka 614. suur-

tükiväepolk (Nõmm 1990: 50), 22. territoriaalkorpus sisuliselt purustati Saksamaa vägede poolt.¹⁶

Palju eestlasi langes, veelgi rohkem läks üle sakslaste poolele (vt ka: Jaagus 2011). Territoriaalkorpuse diviiside juurde loodi NKVD (*Народный комиссариат внутренних дел*) tõkestussalgad (Nõmm 1990: 50). Kättemaksuks taganemise ja üleminekute eest asuti pärast lahinguid Porhovi all mehi detsimeerima – teiste seas tapeti rivi ees komissari kuklalasuga mitmekordne maailmameister laskmises (1937 ja 1939), 180. laskurdiviisi 86. laskurpolgu nooremleitnant Kristjan Vilberg (1908–1941). See juhtus 12. juulil. Samal ööl toimus uus üleminek. Pole välistatud, et Vello Tarmisto oli selles või mõnes teises detsimeerimiseks üles seatud ravis oma kümnes järjekorras üheksas või järgmises kümnes esimene. Siis ei küsitud, kas oled reamees või ohvitser. Hirmust pidid värisema nii ühed kui teised. Polnud teada, kelle kuul on sulle määratud, kas vaenlase või "omade" oma. Vaenlas-tega oli lihtsam – nemad tulid eest, "omad" selja tagant.

Siis polnud möödunud veel täit nelja aastatki päevast, kui ta oli skaudina käinud Verduni ümbruse Esimese maailmasõja lahinguväljadel ja kindlustes. Lahkudes "sest õudsest paigast", oli ta kaasa võtnud "kivikillukesi lahinguplatsidelt". Tagasi jõudnuna olevat teda vallanud veel kaua rusuv ja õudne tunne, mis valitses Verdunis (T-to 1937f). Nüüd polnud ta enam Verduni kunagistel lahinguväljadel, nüüd oli ta Venemaal. Nüüd oli ajaloost ja toonastest mälestusest saanud reaalsus – maailm, kust tuli välja pääseda.

Augusti lõpus 22. territoriaalkorpus oma algsel kujul likvideeriti ja 614. suurtükiväepolk allutati vahetult 11. armee juhatusale (Nõmm 2007: 45). 28. septembrist kuni 1. oktoobrini eemaldati eestlased – neid olevat järele jäänud "üle poole tuhande", neist omakorda ligi poole moodustasid suurtükiväelased ehk parimal juhul umbes kümnendiku algsest isikkoosseisust – rindelt ja saadeti tööpataljonidesse, juhtivkoosseis tagalaväeosadesse (Eesti rahvas ... 1971: 261).

Hiljem, pärast vahepealset tööpataljoni ehk surmalaagri aega, jätkus Vello Tarmisto sõjatee juba tulevase 8. Eesti Laskurkorpuse 7. laskur-

¹⁶ 614. korpuse suurtükiväepolgu lahinguteed on oma aja nõuetele vastavalt lühidalt kirjeldanud toonane polgu staabiülem abi Harri Lessel raamatus "Meie seitsmes" (Allikas ja Lessel 1974: 45–50; vrd: Jaagus 2011).

diviisis Sverdlovski oblastis. Seal ülendati ta nooremleitnandiks (TTÜ arhiiv: s4-8/722). Selle n-õ rahvusdiviisi formeerimist alustati 1942. aasta alul ja lõpetati sama aasta oktoobris Jegorjevski piirkonnas Moskva oblastis, kus neid ootas ees loodava Eesti Laskurkorpuse koosseisus rindele saatmine. Velikije Lukini jäi siis kolm kuud.

Vähemalt minu Majanduse Instituudis töötamise aastatel (1973–1990) ei rääkinud Vello Tarmisto sõjaveteranide tavapärasel austamis-üritustel kunagi oma sõjateest. Selles polnud midagi ebaloomulikku ja ses suhtes polnud ta mingi erand. Ei tahtud oma hingehaavu lahti kiskuda. Pealegi polnud need üksnes oma, vaid ka lähedaste hingehaavad. Millest rääkida võis, sellest polnud mõtet rääkida, millest rääkida tahtnuks, sellest ei saanud rääkida. Pealegi oli demobiliseerimisel antud vaikimisallkiri. Puudutagu see siis kas detsimeerimist Porhovi all, selja tagant üle pea vihisevaid NKVD kuule Velikije Luki all või Narva purustamist. Pole teada, kas eestlasi langes Velikije Luki all rohkem sakslaste või "omade", s.o võimalikku taganemist tõrjuvate NKVD väeosade käe läbi. Pigem on õige viimane. Ka Hubert Veldermanni (1929–2012) kolmveerandtunnises raadiosaates 9. mail 1960, mis tegi tagasivaate Kuramaa lahingutele, kasutas Vello Tarmisto võimalust vaikida. Teised selle saate osalised olid polkovnik Vassili Võrk (1898–1977) ning Majanduse Instituudi toonased töötajad, teadusdirektor Leonid Brutus (1918–2016) ja nooremteadur Raul Murel (1922–2015). Pärast ainsat lauset 15 aasta tagustesse aegadesse hakkas Vello Tarmisto rääkima Kuramaa majanduse tänapäevast (<http://arhiiv.err.ee/guid/29203>).

Igatahes tuli Vello Tarmisto sõjast elusalt ja tervelt tagasi, kahtlemata mitte ilma hingehaavadeta. Läbi paksust ja vedelast, nagu siis öeldi. Tema sõjatee kestis esimesest sõjapäevast viimaseni – Porhovi alt Kuramaani. Selliseid mehi oli vähe. Velikije Luki lahingute eelõhtul oli Eesti Laskurkorpuses umbes 900 meest, kes olid varem teeninud 22. territoriaalkorpuses (Estonia 1940–1945 ..., 2006: 789). Edasised lahingud kahandasid seda arvu tunduvalt. Enda sõnutsi oli ta osalenud kõigis lahingutes, millesse oli kaasatud tema polk, esialgu 22. territoriaalkorpuse 614. suurtükiväepolgu seersandina Porhovi all ja edasistes taganemislahingutes, Eesti Laskurkorpuses aga nooremleitnandi ja leitnandina – siis 7. laskurdiviisi 23. suurtükiväepolgu staabipatarei

siderühma ülemana Velikije Luki, Novosokolniki ja Neveli all,¹⁷ positsioonilahingutes Narva lähistel, Emajõe forsseerimisel Kavastu piirkonnas, Saaremaal ja Kuramaal (näit: ERAF.938.43.126). 23. suurtükiväepolcus lõpetas oma sõjatee ka Juhan Peegel. Sõja ajal autasustati Vello Tarmistot medaliga "Lahinguliste teenete eest" ja kahe Punatähe ordeniga. Need omistati talle eeskujuliku side tagamise eest väeosade vahel lahingute ajal. Medal "Lahinguliste teenete eest" omistati talle kui nooremleitnandile Velikije Luki lahingute järel 5. veebruaril 1943, Punatähe ordenid pälvis ta leitnandina Saaremaa (16. novembril 1944) ja Kuramaa lahingute järel (20. aprillil 1945; vastavalt IĀMO.33.525; IĀMO.33.686196 ja IĀMO.33.690306).

Taustateave 2. Vello Tarmisto sõjatee (ERAF.31.80.35, ERA.R-1.2k.588, TTÜ arhiiv: s4-8/722, IĀMO.33.525, IĀMO.33.686196 ja IĀMO.33.690306):

juuni 1941 – oktoober 1941: rühmaülem 22. Eesti territoriaalkorpuse 614. korpuse suurtükiväepolcus;

... tööpataljon;

aprill 1942 – juuli 1945: 7. Eesti laskurdiviisi 23. suurtükiväepolgu staabipatarei siderühma ülem;

juuli 1945 – august 1945: 118. laskurdiviisi 100. suurtükiväebrigaadi 485. Eesti kaardiväe haubitsapolgu divisjoni sideülem;

august 1945 – mai 1946: 118. laskurdiviisi 100. suurtükiväebrigaadi sideülema abi ja

mai 1946 – august 1946: 118. laskurdiviisi reservis.

Märkus: 1945. aasta juulis nimetati 7. Eesti laskurdiviis ümber 118. Eesti Tallinna kaardiväelaskurdiviisiks ja 23. suurtükiväepolk 100. suurtükiväebrigaadiks. 8. Eesti Laskurkorpus likvideeriti 1946. mais, selle asemel jäi tegutsema 118. Eesti laskurdiviis.

Neli aastat Tallinna Polütehnilises Instituudis

16. augustil 1945, s.o juba enne demobiliseerimist esitas Vello Tarmisto TPI direktorile avalduse sooviga jätkata õpinguid Tartu Riiklikust Ülikoolist (TRÜ) taas Tallinna Polütehnilisse Instituuti

¹⁷ 23. suurtükiväepolgu ülem oli siis alampolkovnik ja hilisem kindralmajor Karl Aru (1902–1994), kes on oma mälestustes "Suurtükiväelasena sõjandril" (Aru 1967) peatunud põgusalt ka selle polgu sõjateel.

(TPI) üle toodud majandusteaduskonnas (esimene kord toodi majandusteaduskond Tallinna teatavasti 1940. aasta riigipöörde järel; TTÜ arhiiv: s43-8/3186):

"Palun mind, kui endist majandusteaduskonna üliõpilast, vastu võtta Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna 3-da kursuse mitte-statsionaarseks kuulajaks või teisiti võimaldada mulle minu kõrgema hariduse lõpetamist."

Ühtlasi soovis ta hakata eksameid sooritama juba sügisesel eksami-perioodil. Tema avaldus rahuldati. 1945. aasta sügissemestrist sai Vello Tarmistost kui Kloogal dislotseeruva 118. laskurdiviisi 100. suur-tükiväe brigaadi vanemleitnandist TPI majandusteaduskonna üli-õpilane. Osa Tartu Ülikoolis enne sõda sooritatud eksamitest kanti üle, kuid "erikorras lõpetamiseks väljaspool kursuste süsteemi" tuli tal neile lisaks sooritada eksamid järgmistes ainetes: 1. Marksismi-leninismi alused; 2. Transpordi ökonomika; 3. Tööstusökonomika; 4. Majan-dusgeograafia; 5. Kaubandusökonomika; 6. Poliitiline ökonomia; 7. NSV Liidu rahandus; 8. Rahvamajanduse plaanimine; 9. Töös-tusettevõtte organiseerimine ja plaanimine; 10. Kaubateadus; 11. Kau-bateaduse praktikum ja 12. Vene keel. Neile lisaks tegi ta veel kaks eksamit raamatupidamises, saades TPIs järgmise aasta sügiseks sooritatud eksamitel üheksa "väga head", neli "head" ja kaubanduse praktikumi eest "rahuldava" hinde (TTÜ arhiiv: s43-8/3186).

Aasta ja mõned kuud hiljem lõpetas ta kiitusega TPI majandusteadus-konna tööstuse, s.t tööstusökonomika erialal. Riikliku eksami-komisjoni otsusega 4. novembrist 1946 omistati talle majandustead-lase kvalifikatsioon. Nii on kirjas diplomil, mis kannab numbrit 547302.

Tol aastal oli majandusteaduskonnas 27 lõpetajat, neist 16 tööstus-ökonomika erialal (Tallinna Tehnikaülikooli Majandusteaduskond 2010: 24). Koos Vello Tarmistoga lõpetas siis TPI majandusteadus-konna ka Majanduse Instituudi üks esimesi töötajaid Albert Kadak (1917–2005), kes oli alustanud majandusõpinguid Tartus 1937. aastal ja teinud sõja läbi Eesti Laskurkorpuses. Majanduskandidaadi kraadi kaitses ta 1951. aastal, seega esimesena uuest põlvkonnast. Kõrvale-põikena olgu öeldud, et sama aasta sügisel asusid TPI majandus-teaduskonda õppima hilisemad majandusdoktorid Raimund Hagelberg (1966; 1927–2012), Uno Mereste (1970; 1928–2009) ja Uno Mikkov

(1981; 1926–2003), kes lõpetasid rahanduse ja krediidi eriala 1950. aastal. Aasta pärast Vello Tarmistot lõpetasid TPI majandusteaduskonna hilisematest Majanduse Instituudi töötajatest Eduard Kull (majanduskandidaat 1952 ja -doktor 1965; 1905–1988) ning koos Vello Tarmistoga 1936. aastal Tartu Ülikoolis alustanud ja vahepeal filtratsioonilaagris Karjalas olnud Kaljo Kask (teaduskraadid vastavalt 1960. ja 1988. aastast). Tõsi, Kaljo Kask oli 1942. aastal juba kord lõpetanud *cum laude* Tartu Ülikooli majandusteaduskonna riigi- ja rahvamajanduse haru, mida aga uus võim ei tunnistanud (ERA.1837.6.361). Enamgi, tema ülikooliaega hakati lugema alates 1940. aastast, kui majandusteaduskond toodi Tartust üle TPI juurde. Temagi lõpetas nüüd "erikorras".

Õppejõududega oli seis siis enam kui nadi. Toonastest professoritest kandsid oma tiitli välja üksnes Juhan (Johann) Vaabel (1899–1971), Albert Borkvell (1890–1963) ja kaubatundmist lugev Reinhold Mark (1880–1956). Neist esimene oli seejuures jurist ja teine matemaatik. Lisaks Reinhold Margile olid juba enne sõda Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas õppeülesande täitjatena otseselt majandusaineid õpetanud Arkadi Rannes (enne nime eestistamist Filaretov; 1909–1967) ja Verner Valk (1907–1972). Esimene neist oli 1932. aastal lõpetanud Viini Majandusülikooli ja promoveerunud 1934. aastal Fribourgi Ülikoolis (Šveits) tööga "Eesti vääringu areng" doktoriks ning luges 1938/39. ja 1939/40. õppeaastal Tartus majanduspoliitikat. Temale oli Vello Tarmisto sooritanud 1939. aasta mais majanduspoliitika üldkursuse eksami. Verner Valk oli aga lõpetanud 1935. aastal Tartu Ülikooli *Mag.rer.oec.* kraadiga ja oli 1943. aastal nimeetatud adjunktprofessori kohusetäitjaks. Talle oli Vello Tarmisto teinud 1938. aastal raamatupidamise üldosa eksami.

Juhtivaks "professoriks", poliitilise ökonoomia kateedri juhatajaks ja majandusteaduskonna dekaaniks oli TPIs tõusnud aga Moskvast nn Punases Professuuris käinud ning juba baaside lepinguga 1939. aastal Eestisse toodud August Sipsakas (1903–1975) – see oli toonane "standard" vähemalt ühiskonnateadustes (Mereste 2003: 422; vrd: Kõrgemad ... 2000: 78–81).¹⁸

¹⁸ 1951. aasta jaanuaris oli Eesti kõrgkoolide ühiskonnateaduste kateedrite (sh poliitilise ökonoomia kateedrid) 41 õppejõust teaduskraad kolmel,

"Sipsakas laskis ennast nimetada esialgu professoriks ja ka dekanaadi seinale riputatud loenguplaanis esines ta selle tiitliga. Arvatavasti põhjendas ta seda sellega, et oli õppinud omal ajal Punase Professuuri Instituudis. Hiljem selgus, et vaatamata oma hiilgavale parteikarjäärile – ta oli võtnud osa muuseas Kroonlinna mässu mahasurumisest, millele ta oli väga uhke – ei olnud tal siiski enda professoriks pidamiseks piisavat alust ja see tiitel kadus tema nime eest. Ta oli töötanud enne bolševike võimuhääramist Peterburis pagarina. Tsaariaegset keskkooli polevat ta kunagi lõpetanud, mõned teadsid rääkida, et ta pole eales keskkoolis käinudki."

Pärast lõpetamist jäeti Vello Tarmisto tööle TPI majandusteaduskonda, täpsemalt dotsent Leo Tiigi juhitud statistika ja raamatupidamise kateedrisse, kus ta töötas juba alates 1. septembrist 1946, s.o pärast demobiliseerimist "ajutise abijõuna assistendi ülesannetes" ning 1. oktoobrist majandusgeograafia assistendina. 1947. aasta kevadel jätkas ta äsja moodustatud dotsent Bernhard Veimeri (1906–1973) juhitud rahvamajanduse ajaloo ja majandusgeograafia kateedris, sealgi esialgu assistendina ja 1948. aasta maist vanemõpetajana (TTÜ arhiiv: s4-8/722). Sama aasta sügissemestrist sai ka Salme Nõmmikust (snd Mangelson; 1910–1988) majandusgeograafia vanemõpetaja TRÜs. Pärast professor Albert Borkvelli määramist 1948. aastast statistika ja raamatupidamise kateedri juhatajaks tuli Bernhard Veimeri kateedrisse vanemõpetajaks ka Leo Tiik (Tallinna Tehnikaülikooli Majandusteaduskond ... 2010: 19). Neil aegadel oli majandusgeograafia (maailma, NSV Liidu ja ENSV oma) majandusteaduskonnas üheks kesksamaks õppeaineks – kolmel semestril á neli tundi nädalas, mistõttu jätkus tööd nii Leo Tiigile kui Vello Tarmistole. "Niisugust geograafiapagasit pole[vat] majandusteadlased ei enne ega pärast saanud" (Mereste 2003: 591).

1947. aasta augustist oli Bernhard Veimer, kelle Tartu Ülikoolist saadud filosoofiamagistri kraad oli nostrifitseeritud filosoofiakandidaadi kraadiks, samaaegselt, esialgu küll kohakaasluse alusel, ühtlasi Majanduse Instituudi rahvamajanduse üldprobleemide sektori juhataja. 1948. aasta aprillis nimetati Vello Tarmisto majandusteaduskonna prodekaaniks ehk täpsemalt dekaani asetäitjaks ajaks, mil August Sipsakas oli suunatud ÜK(b)P Keskkomitee juures asuvasse

kusjuures 15 õppejõul puudus isegi kõrgem haridus. Lohutust olevat pakkunud see, et nende "koosseisus oli terve rida kogemustega partei ja nõukokõrvalgude töötajaid" (Schmidt 1959: 75).

Ühiskonnateaduste Akadeemiasse kirjutama oma kandidaativäitekirja. Sellest loomulikult ei saanud asja – tema kandidaaditöö "Kodanliku Eesti majandus kapitalismi üldkriisi tingimustes" (Sepre 1950: 83) osutus isegi seal kõlbmatuks.

Ühtlasi asus Vello Tarmisto varsti pärast TPI lõpetamist mõtlema kandidaaditööle ja seda just majandusgeograafia valdkonnas. Sellele viitavad kandidaadimiinimumi eksamite sooritamine, aga näiteks ka 26. mai 1949 kuupäevaga TPI direktorile suunatud taotlus komandeerida ta kuu lõpul Leningradi põhjendusega (TTÜ arhiiv: s4-8/722):

"Komandeerimine on vajalik kandidaaditöö juhendajaga konsulteerimiseks ja Leningradi Riikliku Ülikooli raamatukogust vajalike materjalide hankimiseks."

Kes see juhendaja tol hetkel oli, kas juba Vladimir M. Tšetõrkin (1892–1958), jääb selgusetuks. Küll oli ta aga sooritanud juba 16. juunil 1948 Leningradi Riiklikus Ülikoolis NSV Liidu majandusgeograafia kandidaadimiinimumi eksami hindele "väga hea". Eksamineerijateks olid professorid Venjamin S. Klupt (1897–1963) ja Oleg A. Konstantinov (1903–1986), keda mõlemat loeti siis põlu alla langenud sakslase Alfred Hettneri (1859–1941) vaadete kandjaks. Ennetavalt olgu öeldud, et ka Vello Tarmisto kandidaativäitekirjast kumab selgelt läbi hettnerlik lähenemine (vrd: Tammiksaar jt 2010: 73–77). Küllap oli Leningradi geograafide seas neidki, kes vargsi soovitasid tal lugeda Alfred Hettneri 1927. aastal ilmunud, kolm aastat hiljem vene keelde tõlgitud ja Nikolai N. Baranski (1881–1963) toimetatud raamatut "Die Geographie – Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden" (Геттнер 1930). Eksamineerijad tõdesid eksamineeritava head teoreetilist ettevalmistust ja väga head faktilise materjali valdamist (ERA.R-2347.2k.50).

Juba varem oli ta TPIs sooritanud saksa keele ning dialektilise ja ajaloolise materialismi eksamid – vastavalt 22. mail 1947 ja 26. juunil 1947, mõlemad hindele "väga hea". Leningradi Ülikoolis oli ta sooritanud ka poliitilise ökonoomia eksami, mis olnuks vajalik majanduskandidaadi kraadi kaitsmiseks, kuid osutus liigseks geograafia-kandidaadi puhul.

Esialgu, alates 6. jaanuarist 1947 töötas Vello Tarmisto aga igati sobiva taustaga inimesena – äsja kiitusega lõpetanud Eesti Laskur-

corpuse noor, kahe Punatähe ordeniga autasustatud ÜK(b)P liikmest ohvitser – TPI 70-liikmelise komsomoli algorganisatsiooni muust tööst vabastatud sekretärina. Alul n-ö kohusetäitjana, kuivõrd ELKNÜ Keskkomitee büroo kinnitas ta kohale 15. märtsil ja seda oma salajase otsusega (ERAF.31.80.35). Seejuures kestis ELKNÜ Tallinna Linnakomitee-poolne kinnitamisprotseduur isegi kuni sama aasta 23. septembrini (!). Nagu tavaks oli, valiti ta komsomolikomitee sekretärina ka instituudi parteibüroo liikmeks (Tallinna Polütehniline Instituut ... 1986: 192).

Selles, et Vello Tarmistost oli saanud sõja aegadel ÜK(b)P liige, polnud midagi iseäralikku. Tema "parteilise karjääri" algus seostub nimelt eesti rahvusväeosade taasloomisega, mis algas 1942. aasta jaanuaris Uuralites, Sverdlovski oblastis ja seda 7. Eesti laskurdiviisi formeerimisega. Rahvusväeosade loomine eeldas tol korral kahtlemata teatava kriitilise massi partei liikmete olemasolu, kusjuures esialgu polevat jätkunud isegi valdavalt Venemaa eestlastest tehtud poliit-töötajaid. On teada, et "esimene partei üldkoosolek (parteikonverentsi diviisis ei saadud läbi viia kommunistide vähesuse tõttu) toimus 7. diviisis 14. ja 15. veebruaril 1942. Sellest võttis osa 196 parteiliiget ja 134 liikmekandidaati." (Eesti rahvas ... 1971: 294)

See oli aeg, kui rahvusväeosade loomise ja tööpataljonides olevate kaasmaalaste päästmise nimel (ja ka olematutel põhjustel) hakati astuma parteisse. Just siis, täpsemalt 1942. aasta juunis sai ka nooremleitnant Vello Tarmistost ÜK(b)P liikmekandidaat ja aasta hiljem liige. Mingit sõjaväelist karjääritõusu see tema puhul endaga kaasa ei toonud – kogu Eesti Laskurcorpuse aja kuni sõja lõpuni oli ta 7. Eesti laskurdiviisi 23. suurtükiväepolgu staabipatarei siderühma ülem. Eesti Laskurcorpuse võitlejate jaotamine neil aegadel puhtalt ÜK(b)Psse kuuluvuse alusel punasteks ja rahvuslikult meelestatud meesteks, nagu seda on teinud näiteks Hannu Ojalo (snd 1961), on muidugi väär (Ojalo 2018: 102).

Vello Tarmisto kuulumine TPI parteibüroosse jäi lühikeseks – 25. juunil 1948 valitud 6-liikmelisse büroosse ta enam ei kuulunud (Tallinna Polütehniline Instituut ... 1986: 175–176). Veelgi lühemaks jäi aga tema aeg TPI komsomoli algorganisatsiooni sekretärina – ELKNÜ Tallinna Linnakomitee vastav vabastamise otsus kannab kuupäeva 2. detsember 1947. Ametliku formuleeringu kohaselt

vaabastati ta "seoses aruandlus-valimiskoosolekul sekretäriks mitte-valimisega" (ERAF.31.6.441). Mis selle formuleeringu taga tegelikult oli, on teadmata.

Vaevast et "mittevalimise" põhjuseks said ebatäpsused ja suhteliselt süüitud "unustamised" seoses sellele kohale "valimisega" 12. veebruaril täidetud kaadriarvestuslehel ja elulookirjelduses (ERAF.31.80.35). Pikas, kolmeleheküljelises elulookirjelduses vaikib ta nimelt maha oma isa tegevuse piimanduse vallas ja ammugi juba tema tegutsemise Võru maavanemana (*до Октябрьской Революции и в период буржуазной власти в Эстонии мой отец работал в должности агронома*) ning oma kunagise kuulumise üliõpilaskorporatsiooni ja aktiivse skautluse ("*в [...] общественных организациях до советской власти не состоял*"). 1935. ja 1937. aasta välisreiside pooltõest oli juttu juba eelpool. Teenistuse kohta Eesti sõjaväes oli ta märkinud "reamehena" ja vaikis aspirandistaatusest Tondi sõjakoolis. Vello Tarmisto "paturegister" ei piirdunud kahtlemata veel sellega. Seal pidi olema veel midagi sellist, mis kaalus üles Eesti Laskurkorpuse kaardi-väe vanemleitnandi auastme ja kaks Punatähe ordenit.

See "midagi" võis olla kuulumine Kaitseliitu. 22. märtsil 1937 oli Vello Tarmistost saanud nimelt Kaitseliidu Tartu Maleva tegevliige – tema puhul oli see enesestmõistetav. Koos Vello Tarmistoga võeti samal päeval teiste seas Tartu Maleva tegevliikmeteks ka Harald Martin Nurk, endise riigivanema Juhan Kuke poeg Nathan Kukk (1914–1967) ning tema kaasskaut Vogelenzangi jamboreel Leo Alev (Tartu ... 1937: 13). Tartu Maleva nimekirjast kustutati Vello Tarmisto 10. oktoobril 1939 seoses sõjaväeteenistusse minekuga (Tartu ... 1939: 8). Sõjaväeteenistusse minek tähendas sisuliselt ka liikmelisuse katkemist Korp! Vironias, kuivõrd ta ülikooli enam tagasi ei pöördunud.

Kaitseliidu osas polnud tegemist enam varjamisega, vaid hiljem juba otsese salgamisega. 18. juunil 1949 TPI vanemõpetaja ja majandus-teaduskonna prodekaanina täidetud venekeelses isikuankeedis on konkreetne küsimus: "Kas Te kuulusite kodanliku Eesti või Saksa okupatsiooni ajal mis tahes organisatsiooni (Kaitseliit [*кайтселийт*], Isamaaliit [*изамаалийт*], omakaitse [*омакайтсе*] jt)". Vello Tarmisto vastus sellele küsimusele on kõikjal "ei" (TTÜ arhiiv: s4-8/722). See ankeet oli juba kõvasti "kangem" kui varasemad,

puudutades nii sugulaste tegevust sõja aastatel kui ka vanemate varanduslikku seisundit. Eks seegi tähistas stalinismi uut pealetungi ja kõrgaja algust Eestis. Samamoodi eitab ta Kaitseliitu kuulumist 5. veebruaril 1952 Majanduse Instituudi nooremteadurina ja sama aasta 18. augustil juba vanemteadurina täidetud väga karmis "Isiklikus lehes kaadrite arvestamiseks", märkides seal siiski varasema kuulumise Vironiasse ning üldisena õpilas- ja spordiorganisatsioonidesse (ETA arhiiv: 1.5.62; ERAF.938.43.126). Kaitseliitu kuulumist pole Vello Tarmisto maininud üheski enda poolt allkirjastatud dokumendis.

Õigupoolest polnud taoliste vaikumiste- varjamiste-valetamiste tollal mingit alternatiivi. "Korpusepoiste" puhul, keda sooviti ühele või teisele kohale "edutada" – nemad moodustasid 1940. aastate teisel poolel esialgu suuresti ringkaitselise poliitilise eliidi –, oli see sageli lausa soovitatav. Teisalt oleks tõde seadnud vältimatult löögi alla ka tema isa. Samas oli TPIs ja mujalgi otsustajate seas neidki, kes püüdsid "süüdlaste süüd" leevendada ja neile "pehmemat maandumist" leida. Nende seas võis olla kas või toonane (aastatel 1944–1948) TPI direktor, füüsikaprofessor Albrecht Altma (1897–1969).

Komsomolitöö aegadest pärinevad ka Vello Tarmisto esimesed ja seejuures kahtlemata kohustuslikud ajaleheartiklid. Need seostuvad 1947. aasta ENSV Ülemnõukogu valimistega, kui teiste seas valiti ENSV Ülemnõukogusse Jossif Stalin (1878–1953), Vjatšeslav Molotov (1890–1986) ja Andrei Ždanov (1896–1948). Stiililt ja sõna-seadelt pole neil vähimatki ühist tema kümne aasta taguste skaudilugudega. Üks neist lehelugudest on kirjutatud klassikalises nõukoguliku olukirjelduse vormis, mis Johannes Semperi (1892–1970) sõnutsi oli žanrina Eestis varem tundmata, kuid mille olevat "osanud väga eluliseks välja arendada nõukogude kirjandus" (Semper 1946: 788–789). Selles leheloos võtab Vello Tarmisto kolme mehe näitel (üks neist on Leo Tiik) kokku valimiste-eelse agitatsioonitöö TPIs (Tarmisto 1947):

"Nimelt viis töö Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste ettevalmistamisel suure sammu edasi need seltsimehed-agitaatorid, kes juba varem olid aktiivselt lülitunud ühiskondlikku töösse. Osa neist leidis nüüd lahenduse ka omaenda soovidele: Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõud sm-d Leo Tiik, Felix [Karl-Feliks] Sauks ja vanem teaduslik kaastööline Richard Tukman esitasid sooviavalduse kommunistliku partei ridadesse astumiseks. Nende soov rahuldati. Sm-test L. Tiigist ja F. Sauksist peab rääki-

ma korraga. Nende elukäigus on niipalju ühist, ühiseid jooni ja võitlust ühe ja sama eesmärgi eest, et tundub päris loomulikuna, et nad avaldasid peaaegu üheaegselt soovi kommunistlikku parteisse astumiseks. On aasta 1936 ... Näeme sm-i Tiiki ja Sauksi pingsas õppetöös Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas võitlemas ainelise kitsikusega ... Saabub esimene nõukogude aasta. Mõlemad sõbrad lõpetavad ülikooli cum laude ja jäävad ülikooli juurde tööle assistentidena, sest nõukogude teaduse avarail teedel on avatud kõik võimalused edasiõppimiseks. Algab suvevaheaeg juunis 1941. Noored teadlased sõidavad suvepuhkusele ega või aimatagi, et see vaheaeg kestab üle kolme aasta, kisub nad pikemaks ajaks eemale kodusest ülikoolist, lahutab sõbrad teineteisest. Alanud sõda saksa fäšistidega paiskab segi kogu senise rahuliku elu: sm. Sauks evakueerub Kesk-Aasiasse ja sm. Tiigi leiame Punaarmee eesti rahvusväeosas. [---] Samal ajal kui sm. Sauks töötab Jegorjevskis, on sm. Tiik jõudnud Moskvasse. ENSV valitsuse poolt määratud teadusliku stipendiaadina asub ta tööle Plehhanovi-nimelisse Rahvamajandusinstituuti. Siin kohtuvad sõbrad jällegi. [---] Uus elujõuline nõukogulik maailmavaade pühib nende teadvusest kodanliku ideoloogia. Sm-d Sauks ja Tiik ei unusta kunagi prof. Harapinskit Plehhanovi-nimelisest Instituudist, auväärset õppejõudu, kes oskas nii hästi ja lihtsalt seletada marksistlikku filosoofiat, näidates selle üleolekut igasugusest kodanlikust ideoloogiast. Sm-d Sauks ja Tiik õppisid tundma Nõukogude maad, selle maa määratud rikkusi, õppisid tundma üksikuid liiduvabariike, oblasteid, nende majandust, rahvastikku, kultuuri. [---] Majandusteaduskonna reorganiseerimistööd kohtuvad sm-d Tiik ja Sauks jällegi. Neist on saanud vilunud õppejõud, tublid nõukogude inimesed. Sügisel 1944 algab töö teaduskonnas ... On esimene loeng NSV Liidu majandusgeograafiast ... Sajad silmapaarid jälgivad sm. Tiigi seletusi suure NSVL seinakaardi ees. [---] Aukartusega kuulatakse loengut sellest maast, mis on nii tugev, et suutis võita raskeima sõja maailmas. Lugupidamisega vaadeldakse loengupidajat ennastki, nõukogude ülikooli õppejõudu, kes on ise näinud kõike, millest ta räägib."

Samas lehenumbris anti teada, et Paul Keres (1915–1975) tuli NSV Liidu malemeistriks. Siis oli aasta 1947. Siis ei otsitud ega sõimatud veel "kodanlikke natsionaliste" ja ühiskondliku eliidi moodustasid "korpusepoisid". Niigi kinni kruvitud kruvisid hakati taas pingutama 1948. aasta lõpus. Seda ka teaduses, kus üheks esimeseks märgiks võis olla Albrecht Altma vahetamine TPI direktori kohal Venemaa eestlase Richard Mahla (1898–1964) vastu. Järgmise suursüüdistamiseni jäi kaks ja EK(b)P VIII pleenumini kolm aastat.

See olukirjelduslik lehelugu, millel puudub mittegeograafist kõrvaltvaataja jaoks igasugune sisuline väärtus, on märk sellest, et Vello Tarmisto tulevast valikut majandusgeograafia kasuks võis kõige enam mõjutada just Leo Tiik (vaata ka Andres Vihalema telesaadet temaga sarjas "Akadeemikud" 1. veebruaril 1981: <https://foto.err.ee/vaata/akadeemikud-vello-tarmisto>). Kahtlemata oli Leo Tiik neil aegadel tema jaoks autoriteet. Talle tegi Vello Tarmisto oma majandusgeograafia eksami, tema oli ka Vello Tarmisto esimene "tööandja" TPIs. Pole välistatud, et mõned aastad hiljem osutus see lehelugu kahele vironusele – Leo Tiigile ja Karl-Feliks Sauksile, kellest mõlemast said hiljem pikaajagsed TRÜ õppejõud – omalaadseks indulgentsiks oma "puhutuse" tõestamisel.

14. detsembril 1948 ilmus Vello Tarmistolt *Rahva Hääles* tema esimene geograafilise suunitlusega kirjutis, mis kujutab endast arvustust 1947. aastal ilmuma hakanud erinevaid liiduvabariike käsitlevate raamatute sarjale, kusjuures tema märkused on valdavalt (majandus)geograafilist laadi. Olgu sellest arvustusest toodud välja üks Vello Tarmisto geograafilistele teadmistele viitav näide (Tarmisto 1948):

"Ei saa rahulduda ka majandusgeograafilise osaga, mis mõnes brošüüris (Kasahhi, Valgevene NSV) on esitatud kuivalt ja ka puudulikult ja mis peaaegu puudub Läti NSV-d käsitlevas raamatukeses. Näiteks ei tea "Kasahhi NSV" koostaja V. Lehari, et peale Balhaši on nõukogude ajal sinna rajatud sääraseid uued moodsad linnad nagu Atšisai, Džezgazgan, jt. Jääb arusaamatuks, milliseid mägesid mõtleb koostaja Kara-Tau all, kas neid, mis asuvad Mangõšlaki poolsaarel, või Tianšani. Ei selgu, et need Kara-Tau mäed on suurimaid ja rikkalikemaid fosforiidide leiukohti Nõukogude Liidus [---]. I. Kurik ("Turkmeeni NSV") püüab lugejat veenda, et Sarõkamõši nõgu (-43 m) on kõige madalam koht vabariigis. Tegelikult on seal kõige madalam koht Batõri ehk Karagie nõgu (-129,6 m)."

1949. aasta sügissemestril, tingituna vähenenud vastuvõtust esimesele kursusele, vähenes ka majandusgeograafia õppejõudude loengukoormus. Kuna eesõigus oli vanema õppejõuna ja puhtama minevikuga Leo Tiigil, tuli Vello Tarmistol taanduda ja jätkata vähemalt ajutiselt poole koormusega. Nüüd ei olnud enam üks õpilane ja teine õpetaja, nüüd olid nad konkurendid. Samas palus ta 6. septembril TPI direktorile esitatud avalduses "nõusolekut, et võiksin töötada ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse ja Õiguse Instituudis täie töökoormusega üks aasta", soovides seejuures siiski jääda põhikohaga, ehkki poole koormusega endistviisi TPIsse (TTÜ arhiiv: s4-8/722).

Päris nii ei läinud. Juba 17. novembril saatis majandusteaduskonna dekaan August Sipsakas TPI direktorile järgmise sisuga avalduse (samas):

"Vastava õppekoormise puudumisega Majandusteaduskonna Rahvama-
janduse ajaloo ja majandusgeograafia kateedris – palun Teid vabastada v.
õpt. Vello Tarmisto (kes töötab poole koormisega) nimetatud kateedri
vanemõpetaja kohalt arvates 1. jaanuarist 1950. aastast."

Kas see oli tegelik ja ainupõhjus või mitte, on raske hinnata, ehkki majandusteadus kuulutati just neil aastatel ebaoluliseks. Seda näitab kas või majandusteaduskonna üliõpilaste rohkem kui kahekordne vähenemine mõne aasta (1948–1952) jooksul (Krinal 1999: 75). Vahest läks Vello Tarmistol isegi hästi, kui mõelda, et EK(b)P kuri-
kuulsa märtsipleenumini jäi siis vaevalt kolm ja pool kuud, ja kui võrrelda tema lahkumist Kaljo Kase, kes oli samuti jäänud pärast lõpetamist majandusteaduskonda assistendina tööle, lahkumisega TPIst. Kaljo Kask oli nimelt sunnitud 20. mail 1950 kirjutama "vaba-
tahtlikult" lahkumisavalduse. Toonane TPI kaadrite osakonna juhataja Albert Laus (1918–1986), kes oli muide olnud Vello Tarmisto eelkäija TPI komsomoli algorganisatsiooni sekretäri kohal, avas selle "vaba-
tahtliku lahkumise" tausta sama aasta detsembris selgitusega, et Kaljo Kask "mõistis, et ei sobi pedagoogilisele tööle kõrgemas õppeasutuses oma poliitilise kui ka erialase kvaliteedi poolest". See Albert Lausi enda esialgu 20. septembril antud ja kolm kuud hiljem ajanõuetele vastavaks redigeeritud iseloomustus oli juba "saatekiri" vanglasse (vt taustateavet 3; TTÜ arhiiv: s4-8/076).

Mõned kuud enne vabastamisotsuse saamist – 18. juunil – nimetab vanemõpetaja ja prodekaanina täidetud ankeedis Vello Tarmisto oma põhierialaks majandusgeograafia (TTÜ arhiiv: s4-8/722).

Uue teaduse lätteil ehk "interregnum II"

1946. aastal asutati uue võimu poolt 1940. aastal likvideeritud Eesti Teaduste Akadeemia asemele "seltsimees Stalini isiklikul algatusel" (Eesti NSV ajalugu ... 1952: 461) ENSV Ministrite Nõukogule alluvana ENSV Teaduste Akadeemia ning selle koosseisus mitmete teiste instituutide kõrval vastavalt üleliidulistele mallidele ka Majanduse ja Õiguse Instituut (alates 1950. aasta septembrist kandis

see nime Majanduse Instituut), mille ülesandeks oli "sotsialistlikule ülesehitustööle" kaasa aidata. Selle esimeseks direktoriks nimetati Tartu Ülikooli õigusmagistrist õiguskandidaadiks nostrifitseeritud juunikommunist Paul Vihalem (1910–1985). Inimestega, keda sinna tööle leida (seda eriti majandusteadlaste osas), oli seis kurvemast kurvem. Sõjaeelsest Tartu Ülikoolist polnud välja kasvanud ühtki doktorikraadiga majandusteadlast. Enamgi, enne 1944. aastat oli Tartu Ülikooli *Mag.rer.oec.* kraadiga lõpetanud vaid üheksa inimest, neistki seitse olid punavägede eest Eestist põgenenud.¹⁹

Lahkunud oli ka professor Edgar Kant, ainus rahvusvahelise mainega õppejõud Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas, kelle tegevus ulatus majandusteadusesse küll pigem organisatorina, kuid seda silmapaistvam oli ta majandus- resp. inimgeograafina. Majandusgeograafidena olid lisaks Edgar Kantile põgenenud *Mag.rer.oec.* kraadiga Endel Klauson/Kareda ja Endel Grepp/Krepp ning 1942. aastal ülikooli *cum laude* lõpetanud ja ülikooli majandusgeograafia instituudis assistendina töötanud Karl Ristikivi (1912–1977). Samuti oli 1944. aastal põgenenud geograafiadoktor Eduard Markus (1928; 1889–1972), kelle tööd hõlmasid mitte üksnes loodus-, vaid ka kooli- ja inimgeograafiat. Juba 1939. aastal oli ümberasujana Saksamaale lahkunud Tartu Ülikooli geograafiakabineti vanemassistent, muu hulgas linnageograafiaga tegelenud geograafiamagister (1932) Eerik Inari (enne nime eestistamist Erik Pi(i)penberg; 1897–1998), kes kaitses 1944. aastal Berliinis doktorikraadi.

Tõsi, nagu juba eelpool öeldud, oli Arkadi Rannes 1934. aastal promoveerunud Fribourgi Ülikoolis doktoriks, mida aga uus võim ei tunnustanud. Tema doktorikraadi ei nostrifitseeritud ümber isegi kandidaadikraadiks, mida tehti paljude Tartu Ülikoolist saadud magistrikraadidega. Üleideologiseeritud majandusteaduses oli see muidugi välistatud – just nii juhtus Verner Valguga. Majanduskandidaadi

¹⁹ Need olid Konrad Felix Kongo (1930; 1898–1968), Eduard Poom (1933; 1902–1986), Verner Valk (1935; 1907–1972), Karl Inno (1936; 1908–1994), Hans-Ernst Ronimois (1937; 1912–1984), Endel Kareda (1939; 1914–1968), Endel Krepp (1942; 1908–1983), Alfred Ventsel (1944; 1907–1999) ja Martin Kuldkrepp (1944; 1912–1991) (Majandusharidus ... 2015: 105). Neist olid Eestisse jäänud Verner Valk ja hiljem juristina tegutsenud Konrad Felix Kongo.

kraadi kaitses Arkadi Rannes 1956. ja majandusdoktori kraadi 1965. aastal (vt ka: Toomaspoeg 1996), Verner Valk kandidaadikraadini ei jõudnudki. Ragnar Nurkse, kes oli oma Rahvasteliidu egiidi all 1944. aastal ilmunud ja kiiresti klassikaks kujunenud uurimusega "International Currency Experience: Lessons of the Inter-War Period" (Nurkse 1944/2017) võitmas ülemaailmset tuntuust ja tunnustust ning pidanud 1930. aastate lõpus silmas Tartu Ülikooli õppejõuks tulekut, oli loomulikult selle mõtte maha matnud (Kukk ja Kukk 2017: 512–513). Samavõrra enesestmõistetavalt ei pöördunud sõja puhkemisel Eestisse tagasi 1920. ja 30. aastate vahetusel Tartu Ülikooliga seotud, seejärel Bulgaaria keskpanga juures Rahvasteliidu komissarina töötanud ja vahepeal professorina Tartu Ülikooli hingedkirjas olnud Nikolai Köstner (1889–1959).

Ainsate arvestatavate majandusteadlastena olid Eestisse jäänud iseisvusaastate nimekaim majandusanalüütik, Riigi Statistika Keskbüroos ja Konjunkturiinstituudis töötanud, ehkki ülikoolihariduseta ja suuresti ise end töö kõrvalt Riigi Statistika Keskbüroos koolitanud Juhan Janusson (Jaanusson; 1894–1967), kuukirjas *Konjunktuur* arvukate artiklitega tuntuust kogunud Arkadi Rannes ning põllumajandus-ökonomikaga tegelev Endel Vint (1907–1983). Raamatupidamist juba enne sõda Tartu Ülikoolis lugenud Verner Valk jäi nii TPIs kui ka hiljem TRÜs dotsendina töötades kitsalt raamatupidamise juurde. Ainus koht, kust kedagi vastloodud Majanduse ja Õiguse Instituuti võtta andis, oli TPI, kuid sealgi olid read hõredamast hõredamad. Lisaks kerkisid üha kõrgemale ideoloogilised barjäärid.

Nende "kõrgus" peegeldub kujukalt 1946. aastal ENSV TA korrespondeerivaks liikmeks majandusteaduse alal, seega ENSV Ministrite Nõukogu poolt ENSV esimajandusteadlaseks nimetatud Tartu Ülikooli majandusteaduskonna 1939. aastal lõpetanud Oskar Sepre (1900–1965) "käsulaudades", mis ilmusid kogumikus "Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s. 1940–1950" (Sepre 1950: 68–72):

"Nõukogude kord on Eestis kehtinud kõigest 10 aastat, seega on suurem osa majandusteadlasi elanud kodanlikus Eestis, on suuremal või vähemal määral kokku puutunud kodanliku võltspropagandaga, roiskuva kodanliku ühiskonnaga, on nii ehk teisiti suhtunud fašistlikku režiimi. Suurem osa meie intelligentsist on lõpetanud keskkooli, osalt isegi ülikooli kodanlikus Eestis. Vähe sellest, ka praeguseni on kodanlik-natsionalistlik propaganda ja mõjutused jäänud vastulöögita majandusteadlaste hõreduse ja

jõuetuse tõttu, mis omakorda takistab meie majandusteaduse kiiret ja vigadeta arengut. Siit tulenevad otseselt need raskused, mida tuleb ületada noortel majandusteadlastel Nõukogude Eestis. [---] Koos töölisklassi võitlusega võis areneda ja areneski majandusteadus. See areng toimus kibedas võitluses kodanliku Eesti ja kõduneva kodanliku maailma väärkontseptsioonidega. Mitte Tartu Ülikoolis ei arenenud majandusteaduslik mõte sel ajal, vaid kodanliku Eesti vangikongides [siin peab Oskar Sepre ilmselt silmas iseennast ja Arnold Veimerit (1903–1977)] ja Nõukogude Liidus, kus meie töörahva esindajad uurisid marksismi-leninismi aluseid, varustusid marksistliku ideoloogia relvaga, et klassivõitluse keerdkäikudes leida õige tee. Need olid klassivõitlejad. Kuid nende majanduslikud teadmised ületasid kaugelt iga kodanliku professori omad kodanlikus Eestis [---] ... majandusteadlastele on marksismi-leninismi tundmine, marksistliku meetodi põhjalik omandamine esimeseks põhivõttesandeks. [---] Majandusteadlane peab oskama näidata kodanlike valitsevate kihtide saagiahnust ja müüdavust, loodusvarade röövellikkust hävitamist nende poolt."

Need toonast olukorda "klassipositsioonilt" kirjeldavad sõnad on kirja pandud vahetult pärast 21.–26. märtsil 1950 toimunud kurikuulsat EK(b)P VIII pleenumit, kus paljastati "kodanlikke natsionaliste" ja "nende mahitajaid". Oskar Sepre artikli kogu mõjujõud avaldub koos samas kogumikus ilmunud Viktor Maamäe (1917–2005) ja Artur Vassari (1911–1977) ajalooteadust "õigele" teele suunava artikliga (Maamägi ja Vassar 1950). Tuleb siiski tunnistada, et erinevalt Maamäest ja Vassarist ei rünnanud Oskar Sepre selles artiklis ühtki võimu käeulatuses olevat inimest isiklikult, ehkki võimaluse oleks leidnud kas või Juhan Janussoni, Arkadi Rannese ja Juhan Vaabeli näol. Esimene neist oli töötanud 1940.–41. aastal ja ka pärast sõda Oskar Sepre enda alluvuses Riiklikus Plaanikomisjonis, teine, nagu Juhan Janussongi, oli olnud 1930. aastate teisel poolel seotud eelkõige Konjunkturiinstituudiga, kolmas oli 1930. aastatel isegi majandusministri abi, keda pealegi seostati neil aegadel vapsidega. See, et Juhan Vaabel oli 1946. aastal nimetatud ENSV TA akadeemikuks õigusteaduse alal ja akadeemia asepresidendiks, ei tähendanud veel midagi, eriti kui mõelda akadeemia presidendi Hans Kruusi (1891–1976) saatusele. Nagu aeg näitas, ei möödunud selle pleenumi vaim Juhan Vaabelistki. Toonase olukorra majandusteaduses võttis Oskar Sepre kokku järgmiselt (Sepre 1950: 73–75):

"Kokku tegeleb meil umbes 50 töötajat majandusteaduslikkude probleemide uurimisega. Tuletame meelde, et kodanlikus Eestis ei olnud pea-

aegu üldse inimesi, kes plaanipäraselt oleksid tegelenud majandusteaduslike probleemidega. Ja needki, kes töötasid tasulistel kohtadel, näit. konjunktuuriinstituudis jne., olid kodanliku ühiskonna ideoloogilistel positsioonidel, mille tõttu nende töö ei võinud anda mingit tõsist efekti. [---] Nagu teada, kodanlikust Eestist ei saanud meie midagi üle võtta kasutamiseks. Mõned üksikud kodanlikud majandusteadlased, kes järgi jäid, pidid täielikult ümber kvalifitseeruma, mis asetas nad noortega ühele tasemele. [---] Kõikidel aga tuli alata algusest peale ja kõigepealt rookida välja oma teadvusest kodanlikul ajal sinna istutatud valekontseptsioonid. [---] Kui meil mõni aasta tagasi oli ainult üks majandusteaduse kandidaat, siis on neid nüüd juba kolm. [---] Peaaegu kõik aspiirandid on vanemate vennasvabariikide teadlaste juhendada. Seega teevad meie noored majandusteadlased vanemate nõukogude teadlaste juhtimisel läbi väärtusliku kooli, õpivad käsitlema marksistlikku uurimismetodit ning saavad teisi häid näpunäiteid."

Selle varasema ühe all pidas Oskar Sepre silmas Nõukogude võimu poolt Eestisse komandeeritud Nikolai Buzulukovit (1905–1979), kellest oli 1947. aasta märtsis saanud Majanduse Instituudi rahvamajandusharude ökonoomika sektori ja mõni kuu hiljem põllumajandus-ökonoomika sektori juhataja, lisandunutena iseennast ja Venemaa eestlast Richard Antonsit (1899–1966), kes olid kaitsnud majanduskandidaadi kraadi 1949. aastal. Majandusteaduse peamiseks ideoloogiliseks aluseks pidi olema kriitika ja sellele pidid majandusteadlased suunama kogu oma tähelepanu, sest oli teada, et (samal: 76–77)

"kodanlike natsionalistide peamiseks ideeliseks relvaks on kodanliku Eesti idealiseerimine, selle propaganda elustamine, millega 23 aasta jooksul kodanlikud solgitorud mürgitasid rahvast. Kõiksugused valeteooriad kodanliku Eesti, eriti tema põllumajanduse arengust ja õitsengust leiavad teed parteilastegi ridadesse. Kuid majandusteadlased sellel rindel vastulööki ei ole andnud. [---] See on üheks väikeseks fragmendiks sellest suurest võitlusväljast, kus peavad tegutsema majandusteadlased."

See oli sõna otsese mõttes miiniväli, millel tuli Vello Tarmistol oma teadlasteed alustada ja tegutseda. Uue võimu poolt kehtestatud raamid ja käsulauad tuli omaks võtta. See oli aeg, kui vale oli tõde ja tõde oli vale. Kahtlemata tuli Vello Tarmistol esialgu veelgi rohkem tunda hirmu isa pärast, kes vastas üheselt kõigile "kodanliku natsionalisti" kriteeriumitele, kellesuguseid hakati pleenumi otsuste taustal hävi-

tama: intellektuaal, pealegi veel tema tegevus Võru maavanemana²⁰ ja valituks Asutava Kogu liikmeks.²¹ Juba ainuüksi sellest piisanuks repressioonideks. Pealegi oli Julius Tarmisto nimetatud Õisu Piimandusinstituudi direktori ametipostile riigivanema dekreediga antud Õisu piimandusinstituudi asutamise seaduse (Riigi Teataja, 1936, nr 54, art 459) alusel riigivanema enda poolt.

1949–1953 ehk esimesed aastad Majanduse Instituudis: geograafiakandidaadiks

Vello Tarmistost sai Majanduse Instituudi töötaja 27. juunil 1949. Esialgu oli ta instituudi teadussekretäriks kohakaasluse alusel, jätkates tööd TPIs, ja 1. septembrist 1949 juba põhikohaga, täites ühtlasi sisuliselt nooremteaduri kohustusi rahvamajanduse üldprobleemide sektoris. Neil aegadel polnud teadussekretäril kaugeltki seda tähtsust ja

²⁰ Pikaajaline Võru maavanem (aastatel 1921–1940) August Kohver arreteeriti 1941. aastal ja suri Permi oblasti *Ussollagis*.

²¹ Asutava Kogu liikmetest (k.a asendusliikmed) tapeti uue võimu poolt või lasti neil surra Gulagi koonduslaagrites või hilisemal asumisel Ado Anderkopp (1941), Alma Ostra-Oinas (1960), Karl/Kaarel Baars (1942), Ado Birk (1942), Karl/Kaarel Einbund/Eenpalu (1942), August Ehrlich (1942), Johannes Ernesaks (1952), Karl-Oskar Freiberg/Kurmiste (1941), Jaan Hünerson (1942), Karl Ipsberg (1943), Jüri Jaakson (1942), Johan Jans (1941), Leopold Johannes Johanson (1941), Mihkel Juhkam (1942), August Jürmann/Jürima (1942), Tõnis Kalbus (1942), Theodor Koik (1941), Karl-Ferdinand Kornel (1953), Juhan Kukk (1942), Hugo Jakob Kuusner (1942), Hans Martna (1941), Aleksander Oinas (1942), Kaarel Parts (1940), Ants Piip (1942), Jaan Piiskar (1944), Theodor Pool (1942), Konstantin Päts (1956), Märt Raud (1952 või 1955), Viktor Paul Hugo Raudsepp (1952), Karl-August Saar (1941), Aleksander Schipai (1942), Eduard Säkk (1943), Johannes-Friedrich Zimmermann (1942), Jaan Teemant (1941), Anna Tõrvand-Tellmann (sünd Mälik; 1953), Aleksander Tulp (1952), Jaan Tõnisson (1941), Jaan Uri (1942) ja Karl Johannes Virma (1942). Otto Strandman läks vahetult enne arreteerimist vabaturm (1941). Vangistusest tulid tagasi vaid Hans Kruus (vangistuses ehk täpsemalt eeluurimisvanglas Moskvas 1950–1954) ja Aleksander Veidermann/Veiderma (*Dubravlagis* 1944–1954).

tähendust, mis hiljem. Pigem oli see siis noore "asjaajaja" koht. Ka palk oli kraadita teadussekretäril ja kraadita nooremteaduril võrdne.

Tema esimesed neli aastat Majanduse Instituudis (1949–1953) oli stalinismi kõrgaeg Eestis. Äsja oli selja taha jäänud 1949. aasta märtsiküüditamine. Sündmused kulgesid kohutava kiirusega, lisandus üha uusi ja uusi hirmutavaid "kõrvalliine" ja seda kõike ka Vello Tarmisto enda jaoks. Võimuvõitlus ÜK(b)P ja EK(b)P ladvikus, EK(b)P 1950. aasta märtsipleenum, sundkolhoosistamine, "kodanlike natsionalistide" jälitamine (võrdle Ukrainas 1930. aastatel toimunuga: Applebaum 2017/2018), juuni- ja vanglakommunistide ning "korpusepoiste" kõrvaletõrjumine, ENSV Teaduste Akadeemia venestamine, Stalini "geniaalse töö" "Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus" ilmumine 1952. aasta oktoobris (Stalin 1952), oblastite tegemine ja kaotamine Eestis, Stalini surm, Lavrenti Beria (1899–1953) "uus kurss" ja kukumine, direktori vahetamine Majanduse Instituudis kolmel korral (Bernhard Veimeri vastu Arnold Veimer, Arnold Veimeri vastu Pavel Ehin ja Pavel Ehini vastu Vladimir Lill) jms polnud üksnes taust Vello Tarmisto elusündmustele, vaid kõik see osutus ka otseseks "sisendiks" tema ellu. Aeg oli saanud ruumilise mõõtme.

Võib oletada, et Vello Tarmisto minekul *resp.* tulekul Majanduse Instituuti oli oluline roll Bernhard Veimeril, kelle alluvuses ta TPIs töötas. Nimelt oli Bernhard Veimerist saanud 1948. aasta augustis ka Majanduse Instituudi direktor, täpsemalt direktori kohusetäitja, kes kahtlemata hakkas sealgi kokku panema oma meeskonda. Ühtlasi jätkas ta TPI rahvamajanduse ajaloo ja majandusgeograafia kateedri juhatajana. Selline töökohtade ühitamine oli suures (majandus)teadlaste defitsiidis tollal vägagi tavapärane. Nii sai näiteks ka Leo Tiigist kohakaasluse alusel 1947. aasta 15. jaanuaril kolmeks aastaks (19. jaanuarini 1950) esimesi Majanduse Instituudi nooremteadureid, jätmata rahvamajanduse üldprobleemide sektoris endast maha küll ühtki kirjalikku jälge (ERA.R-2347.2k.34 ja ERA.R-2347.1.1318). Sama võib öelda ka paljude teiste "kohakaaslaste" kohta. Esialgu ajutisena mõeldud tulekust sai alaline. Majanduse Instituudiga jäi Vello Tarmisto seotuks elu lõpuni.

Tulek Majanduse Instituuti võis olla mõnes mõttes vähemalt esialgu ka omalaadne pääsemine, sest Majanduse Instituudis polnud erinevalt TPIst Venemaa eestlastest *August-Sipsakaid* (vt: Mereste 2003: märk-

sõna "Sipsakas, August"). Seevastu oli TA Ühiskonnateaduste Osakonna instituutides oluliselt tugevam Oskar Sepre järelevalve.

Vello Tarmisto esimeseks nn plaaniliseks tööks Majanduse Instituudis oli 1950. aastal kirjutatud uurimus "Põllumajanduse arenemine ja paiknemine Eestis kuni Nõukogude korra kehtestamiseni". Kuupäeva "3. aprill 1950" kandvas vahearuandes kirjutas ta (ERA.R-2347.2.37):

"I kvartali jooksul on kogutud ja süstematiseeritud materjale töö 1. osa kohta, mis käsitleb: a. põllumajanduse paiknemist kapitalismi tingimustes ja b. Eesti NSV füüsilis-geograafilist ülevaadet. Mustandina on kirjutatud Eesti füüsilis-geograafiline ülevaade (ülevaade ilma rajoonideta). Peale eeltoodu on mustandina valminud osa, mis käsitleb põllumajanduses kapitalismi tekkimist ja arenemist Eesti alal ca 2 trükipoogna ulatuses."

Kuupäevaga "3. juuli 1950" allkirjastatud aruandes nimetab Vello Tarmisto seda tööd juba "oma dissertatsioonitööks" (samas).

1950. aasta 15. detsembrist suunati Vello Tarmisto Majanduse Instituudi juures toimivasse aastasesse aspirantuuri majandusgeograafia erialal, mis kujutas endast suuresti pendeldamist Tallinna ja A. A. Ždanovi nimelise Leningradi Riikliku Ülikooli vahel. Tema juhendajaks oli nimelt sealse majandusgeograafia kateedri juhataja professor Vladimir M. Tšetõrkin, kes oli tegelenud peamiselt majandusliku rajoneerimise küsimustega (vt: Nõmmik 1960). Hiljem sai temast – pole välistatud, et just Vello Tarmisto eestkostel – ka Salme Nõmmiku väitekirja juhendaja, kes kaitses geograafiakandidaadi kraadi 29. märtsil 1956 samuti Leningradi Riikliku Ülikooli juures. Pärast aspirantuuri lõppu jätkas Vello Tarmisto rahvamajanduse üldprobleemide sektori nooremteadurina.

Seejuures polnud Vello Tarmisto sugugi Eesti esimene aspirant majandusgeograafia erialal. Juba kuu varem, 14. novembril oli Majanduse Instituudi aspirantuuri majandusgeograafia erialale vastu võetud Vladimir Lill.²² Tema küll kolmeaastasessse, kusjuures temagi juhen-

²² Vladimir Lill (1910–2000) sündis Peterburi kubermangus Luuga kreisis (hilisemas Pljussa rajoonis) "keskmike" perekonnas. Tema vanemad olid rännanud Eestist välja 1885. aastal. Lõpetas 1940. aastal kaugõppes Leningradi Pedagoogilise Instituudi keemia ja bioloogia õpetaja kutsega ning 1949. aastal EK(b)P Keskkomitee Vabariikliku Parteikooli. 1943. aasta lõpust oli seersandist parteitöötaja Eesti Laskurkorpuses. Lahingutes ei osalenud. 14. novembril 1950 võeti ta vastu Majanduse Instituudi aspiran-

dajaks sai Vladimir M. Tšetõrkin. Seejuures sooritas ta aspirantuuri sisseastumiseksami majandusgeograafias komisjonile, kuhu kuulusid Paul Vihalem, Vello Tarmisto ja Leo Tiik.

Vello Tarmisto väitekirja aluseks sai juba eelpool mainitud plaaniline töö, mida ta arendas edasi mõneti muudetud pealkirja "Põllumajanduslik spetsialiseerumine ja põllumajanduslikud rajoonid Eestis kapitalismi tingimustes" all. Selle teist osa on ta oluliselt täiendanud Leningradis NSV Liidu Geograafia Seltsi ja teisi sealseid raamatukogusid kasutades (vt: Merikalju 2013 ja tema kirjutist käesolevas kogumikus). Sellele vihjavad kas või töös esinevad viited ja kasutatud kirjandus, samuti ka Vladimir M. Tšetõrkini 20. mai 1951 kiri Majanduse Instituudi direktorile Arnold Veimerile. 1952. aasta märtsis esitati töö väitekirjana kaitsmiseks.

Enesestmõistetavalt iseloomustavad toonast väitekirja sagedased viited Stalinile ja Leninile, arvukad tsitaadid neilt, kohustuslikud ideoloogilised passaažid, samuti võrreldes sama aasta lõpus ajakirjas *Eesti Kommunist* ilmunud artikliga "'Geopoliitika" – eesti kodanluse poliitika üks teoreetilisi aluseid" (Tarmisto 1952a) võrdlemisi mahe kriitika "kodanliku" Eesti majandusgeograafia ja eelkõige Edgar Kanti aadressil sissejuhatuses ning töö loosunglik IV, s.o kokkuvõtlik osa, kus vaadatakse ENSV põllumajanduse helgesse tulevikku. Oma töö eesmärgi määratles Vello Tarmisto järgmiselt (Tarmisto 1952d: 3; väitekirja üks eksemplar on Rahvusarhiivis: ERA.R-2347.3.98):

tuuri. Soovis väitekirja kirjutada teemal "Majandusrajoonide moodustumine Eesti NSVs". Otsustades tema aspirandiaruannete järgi, kuluisid tal esimesed kaks aastat kandidaadi miinimumi eksamite tegemisele, väitekirja pealkirja ja tööplaani pidevale täpsustamisele ning kõikvõimalike parteiliste ülesannete täitmisele. Lõpuks kinnitati väitekirja teemaks "Eesti NSV Pärnu oblasti majandusgeograafiline iseloomustus", mille kirjutamiseni ta ei jõudnudki. 26. märtsist 1953 kuni 9. novembrini 1954 oli ta äsjase aspirandina Majanduse Instituudi direktori kohusetäitja, seejärel teadussekretär ja lõpuks nooremteadur poliitilise ökonoomia sektori Vello Tarmisto majandusgeograafide grupis. Pole välistatud, et tema väitekirja kirjutamisele sai saatuslikuks just direktori amet. Aastatel 1956–1972 EKP Keskkomitee Vabariikliku Parteikooli direktor ja seejärel EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi majandusjuhataja (ERA.R-2347.2k.84 ja ERA.R-2347.2k.94).

"... dissertant püstitab oma väitekirja üheks eesmärgiks põllumajanduse arengu ja paigutuse probleemide vaatlemise Eestis lahutamatus seoses põllumajanduse arengu ning spetsialiseerumise ja põllumajanduslike rajoonide kujunemisega Venemaal. [...] dissertant üritas käesolevas uurimuses analüüsida ja kinnitada ulatusliku faktilise (eriti kohaliku) materjaliga marksistlikku seletust Eesti põllumajanduslikule arengule, spetsialiseerumisele ja paiknemisele kapitalismi tingimustes. Seejuures seadis dissertant endale ülesandeks näidata, et majanduslik areng Eestis ja kõigis Balti kubermangudes toimus kõige tihedamas seoses Venemaa teiste kubermangudega, et Balti kubermangud, teiste seas Eesti, kujutasid endast majanduslikus (ning loomulikult ka poliitilises ja kultuurilises) seoses Venemaa kui ühtse terviku lahutamatu osa. Sellel on eriline tähtsus seetõttu, et kodanliku Eesti majandusgeograafid püüdsid igati tõestada, et Eesti ei omanud ei füüsilis-geograafiliselt ja majanduslikult, samuti kultuurilistelt sidemetelt ei kaugemas ega lähemas minevikus kuigi palju ühist Venemaa teiste kubermangudega."

Teisiti tollal ei saanud. Iga teadustöö pidi siis ühelt poolt kritiseerima "kodanlikku teadust" ning teiselt poolt esile tõstma Eesti ja Venemaa vennalikku sõprust aegade hämarusest saati, rääkima, et lõplik õnn saabus eesti rahva õuele alles pärast eestlaste asualade ühendamist Vene impeeriumiga Põhjasõja tulemusel. Daniel Palgi on sellise kohustusliku ja ainumõeldava lähenemisviisi sõnastanud järgmiselt (Palgi 1994/2010: 366):

"... igat asja võis uurida, kuid küsimus tuli asetada nõukogulikult. Ja nõukogulik küsimuse asetuse oli niisugune, et ainult eesti rahva huvides ei tohtinud küsimus olla asetatud. Ta pidi olema asetatud Nõukogude Liidu huvides ja Eesti tuli arvesse ainult kui geograafiline üksus. Eesti oli subordineeritud, allutatud, tasalülitatud, ühtesulatatud."

Etteruttavalt olgu öeldud, et sellise lähenemise olulisust ja "ainuõigsust" on oma arvamustes väitekirjale tõstnud esile ka Vello Tarmisto mõlemad oponendid, nii Boriss N. Semevski (1907–1976) kui ka Leonid P. Altman (1911–?). Kõik oli ja pidi olema üks-üheses kooskõlas Viktor Maamäe nägemusega ENSV uuest kultuurist ja teadusest (Eesti NSV ajalugu ... 1952: 443–444):

"Suurt kahju tekitas kodanlike natsionalistide rühm, Kruusi ja Andreseniga eesotsas, eesti nõukogude kultuuri ja teaduse arenemisele. Moonutades ajaloolist tõde, ülistasid nad vana, kodanlikku korda Eestis ning takistasid töörahva kasvatamist kommunismi vaimus. [...] Moonutades jultunult ajalugu, eitasid nad põlise ajaloolise sõpruse olemasolu eesti ja

vene rahva vahel. Ameerika ja inglise imperialistide kannupoistena propageerisid nad lääne roiskunud kodanliku kultuuri kummardamist, levi-
tasid kosmopolitismi ideid. Nad irvitasid ausate nõukogude kirjanike üle
ja laitsid maha eesti nõukogude kirjanduse parimad, patriootlikud teosed.
Nad laimasid rahvast, väites, et rahvas ei ole veel jõudnud kunsti mõist-
miseni. Teaduslike uurimisasutiste tööd püüdsid kodanlikud natsiona-
listid suunata nii, et need midagi ei annaks rahvamajandusele. Nad õhu-
tasid vaenu teiste nõukogude rahvaste vastu, eeskätt suure vene rahva
vastu, et õhnestada nõukogude rahvaste sõprust."

Mõned aastad enne seda, s.o 1949. aastal oli Vello Tarmistol ilmunud *Rahva Hääles* artikkel, mis oli pühendatud Baškiiri ANSV 30. aas-
tapäevale. Selle teine ja kolmas lause kõlavad järgmiselt (Tarmisto
1949):

"Revolutsioonieelne Baškiiria oli tsaari-Venemaa asumaaks. Baškiirid kan-
natasid kahekordse, tsaariametnike ning mõisnike-kapitalistide ja koha-
like vürstide ning suurmaamanike rõhumise all."

Kui asendada siin sõna "Baškiiria" sõnaga "Eesti" ja sõna "baškiirid"
sõnaga "eestlased", ei jää eelnevast midagi alles. Lause "Revolut-
sioonieelne Eesti oli tsaari-Venemaa asumaaks." oleks vahest et
saanud ilmuda Baškiirias ja baškiiri keeles, kuid mitte mingil juhul
Eestis ja eesti keeles. Tegelikult võib Vello Tarmisto kirjutistest leida
hiljemgi kohti ja fakte, mille puhul võiks küsida: "Kus olid tsonori
silmad?" Nii mõnigi kord on ta teksti "pudistanud" mingi pealtnäha
tühise tõiga, mis seab kogu eelpool öeldu hoopis vastupidisesse val-
gusesse või muudab vähemalt küsitavaks.

Majanduse Instituudis neil aastatel ses suhtes valitsenud olukorda võib
kirjeldada instituudi hilisema vanemteaduri ja sektorijuhataja Laine
Tulpi (1923–2009) sõnadega tema poolt koostatud, kuid mitte lõpuni
valminud ning oma aja pitserit kandnud "valikulises" ja sündmuste
tegelikke tagamaid sageli mitte avanud Majanduse Instituudi
kroonikas (Tulp 1984: 25 ja 30):

"... kõige kaugemale jõutakse [1947. aastal ja ka järgnevatel aastatel]
kodanliku Eesti majandusteaduse ja õigusteaduse analüüsimises ja klas-
siiseloому paljastamises. [...] 1948. aastal dikteerib MÕI [Majanduse ja
Õiguse Instituudi] teadustöö temaatikat terav klassivõitluse olukord
vabariigis. Seepärast on MÕI töös palju tähelepanu pühendatud kodan-
liku Eesti kultuuri ja majandusliku pärandi marksistlik-leninlikule ümber-
hindamisele. Kõik lõpetatud tööd kuuluvad siia valdkonda ja neid töid

hinnatakse kui väärtuslikku relva kodanliku natsionalismi ja kodanliku ideoloogia vastu. Marksistlik-leninliku metodoloogia kasutamist ja üldse instituudi pere ideelis-poliitilist taset aitavad tõsta sidemed Moskva ja Leningradi teaduslike asutustega."

Vello Tarmisto väitekirja näol on tegemist mahuka (teksti 448 lk, joonistega kokku 509 lk) kirjeldava ülevaatega Eesti ala põllumajanduse arengust alates 19. sajandi keskpaigast kuni 1940. aastani. Ise-küsimus on loomulikult poliitilised ja ideoloogilised hinnangud – ei tohi unustada, et see töö on kirjutatud stalinismi kõrgajal Eestis. Kahtlemata peegelduvad selles kirjutamise hetkel mitte üksnes Majanduse Instituudis, vaid kogu ühiskonnas valitsevad ametlikud hoiakud. Vello Tarmisto aspirantuuriaasta erilist ideoloogilist pingelisust Majanduse Instituudis on Laine Tulp kõnealuses kroonikas kirjeldanud järgmiselt (samas: 58–59):

"MI 1951. aasta teadusliku uurimistöö plaani muudetakse tunduvalt, võrreldes varasema projektiga. Teemaatiline plaan kinnitataksegi TA Presiidiumi poolt alles 6. mail. Suurelt osalt on selle põhjuseks asjaolu, et üleliiduliselt on tõstetud nõudlikkust ühiskonnateaduste ideoloogilis-poliitilise taseme suhtes [---] Käesolev aasta on üldse mõnevõrra murranguline ideoloogia valdkonnas ja instituudile üldse probleemirohke. Järjekindlalt kui varem nõutakse üleliiduliselt ühiskonnateaduste alases teaduslikus uurimistöös J. V. Stalini seisukohtade järgimist. Sellest nõudest ei jää kõrvale ka majandusteadus ja selle teadusharu uurimise keskus – Majanduse Instituut. Instituudis arutatakse kolmel korral teooriaseminaridel J. Stalini tööd "Marksism ja keeleteaduse küsimused". Tunduvalt kriitilisemalt arutatakse kõiki valmivaid töid."

Väitekiri algab väga põhjaliku Eesti loodusgeograafilise iseloomustusega (lk 18–86), kus on lähtekohaks August Tammekannu (1894–1959) aegadest pärinev jaotus Madal- ja Kõrg-Eestiks. Vello Tarmisto tõdeb, et (Тармисто 1952d: 27 ja 50):

"Eesti jaotamisel Kõrg- ja Madal-Eestiks on oluline tähtsus, kuivõrd tänapäevase pinnamoe kujunemine ja mullatekkelised protsessid toimusid siin erinevalt ning see jättis teatava pitseri nende valdkondade majanduslikule arengule. [---] Asustuse tekkimine ja Eesti majanduslik hõivamine on samuti seotud erinevustega Kõrg- ja Madal-Eesti vahel. [---] Inimese majandusliku tegevuse tagajärjed on palju selgemini avaldunud Kõrg-Eestis; see tegevus oli siin palju pikaajalisem."

Ka väitekirja kokkuvõtte esimeses punktis rõhutab ta oma töö loodus-geograafilise lähtekohana just Eesti jaotust Kõrg- ja Madal-Eestiks (lk 420). Etteruttavalt olgu öeldud, et sellisest tammekannulikkust–kantlikust lähenemisest tuli üsna pea lahti öelda. Juba aasta hiljem näeme sellise lähenemise kriitikat Salme Nõmmiku Kanti-loos (Nõmmik 1953). Eesti loodusgeograafilise kirjelduse juures on Vello Tarmisto kasutanud muuhulgas Johannes Gabriel Granö (1882–1956), August Tammekannu, Artur Luha (1892–1953), Teodor Lippmaa (1892–1943), Kaarel Kirde (1892–1953), August Velneri (1884–1952), Alfred Lillema (1897–1965) uurimusi. Tema väitekirjas hiljem eristatud põllumajandusrajoonid on näha joonistelt 2 ja 3.



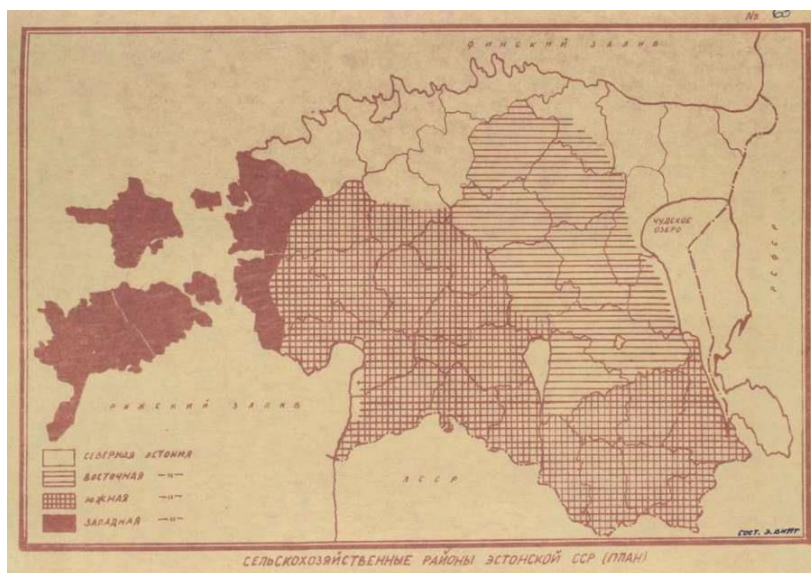
Joonis 2. Kandidaativäitekirjas eristab Vello Tarmisto sõdadevahelise Eesti põllumajanduses nelja rajooni, mis olevat kujunenud välja "rahvavaenuliku taanistamispoliitika" tulemusel, st eristatavad toonaste arusaamade ehk "marksisliku seletuse" kohaselt kapitalistlike suhete arengu ja klassivõitluse regioonide erisuste alusel.

1. Põhja-Eesti. Seda iseloomustavat suhteliselt hajutatud tootmine ja vähenenud orienteeritus turule. Peamiste rajooni iseloomustavate tunnustena tuuakse välja kartulikasvatuse ja sellega seotud harude taandumine ning piimakarjakasvatuse suunitletus Põhja-Eesti linnadele.

2. Lõuna-Eesti. Seda iseloomustavat linakasvatuse kokkutõmbumine ning sellega seoses "keskmike" ja "kehvikute" vaesumine, kes erinevalt "kulakutest" polevat suutnud ümber orienteeruda piimakarjakasvatusele.

3. Kesk-Eesti, kus jätkuvalt domineeris piimakarjakasvatus ja piima-saaduste töötlemine turu tarbeks. Kapitalistlike tootmissuhete poolest olevat see kõige arenenum rajoon, mis oli möödunud isegi Lõuna-Eestist kui "Eesti kulakluse "hällist"" (Тармисто 1952d: 431).

4. Lääne-Eesti. Kõige vähem arenenud ja kõige madalama toodangu kaubalisusega rajoon, kus piimakarjakasvatuseks soodsaid looduslikke eeldusi polevat kapitalistliku korra tingimustes olnud võimalik vajalikul määral kasutada.



Joonis 3. Kandidaadi väitekirjas eristab Vello Tarmisto ENSV kollektiviseeritud tulevikupõllumajanduses nelja rajooni, mida spetsialiseerumise aspektist iseloomustavad lisaks piimakarjakasvatusele järgmised "partei ja valitsuse" suunistest lähtuvad tootmissuunad ehk nn rajooni kujundavad teised tegurid:

- 1. Põhja-Eesti,** mida iseloomustab täiendavalt linnalähist tüüpi põllumajandus.
- 2. Lõuna-Eesti,** mida iseloomustab täiendavalt linakasvatus.
- 3. Ida-Eesti,** mida iseloomustab täiendavalt suhkrurpeedikasvatus.
- 4. Lääne-Eesti,** mida iseloomustab täiendavalt harude paljususe, eelkõige aga seemnekasvatusega.

Olgu kohustuslike ideoloogiliste hinnangutega minevikule (töö II ja III osa) kuidas on, kuid veelgi võõristavam on vaade ENSV põllumajanduse helgesse tulevikku (IV suhteliselt lühike 35-leheküljeline osa "Eesti põllumajanduse sotsialistlik rekonstrueerimine"). Muuhulgas tõstetakse seal näiteks Ida-Eesti põllumajandusliku rajooni tulevikukultuurina esile suhkrupeeti kui spetsiifilist rajoonikujundavat tegurit. Kindlasti polnud see Vello Tarmisto idee, vaid "partei ja valitsuse poolt" neil aegadel etteantud suunis, milles kahtlemine oli välistatud. 1952. aastal ilmuma hakanud *Eesti NSV TA Toimetiste* avanumbris kirjutas näiteks Majanduse Instituudi läbi aegade silmapaistvaim põllumajandusökonoomika esindaja Endel Vint (Vint 1952: 70–71):

"Kodanlikus Eestis "katsetati" suhkrutööstuse rajamisega 1920.a. Selleks asutati ka vastav aktsiaselts, kuid ettevõtte luhtus ja suhkruvabriku ehitamist üldse ei alustatudki. Lääne-Euroopa imperialistlikest riikidest sõltuvas kodanlikus Eestis summutati suhkrutööstuse rajamise mõte juba eos. Alles nõukogude korra tingimustes avanes suhkrutööstuse rajamise võimalus. Bolševike partei ja valitsuse vastava otsuse kohaselt ehitatakse suhkruvabrik Jõgeva rajooni. [...] Suhkruvabriku ehitamisega Jõgeva rajoonis kontsentreerub suhkrupeedi tootmine edaspidi rohkem peedisuhkruvabriku ümbruses asuvatesse rajoonidesse. Suhkruvabrik saab endale vajalikku toorainet põhiliselt kahel pool laiarööpmelist raudteed asetsevast Jõgeva, Tartu, Elva, Põltsamaa, Paide, Tapa, Väike-Maarja, Kallaste ja osalt Rakvere ning Mustvee rajoonist."

Eesti NSV "tärgavast" suhkrutööstusest räägiti siis kõikjal, sealhulgas kooli geograafiaõpikus (Rägastik jt 1951: 109–110 ning hilisemad väljaanded kuni 1955. aastani):

"Täiesti uueks kultuuriks on meie liiduvabariigis suhkrupeet. Kodanliku võimu ajal teda Eestis ei kasvatatud. Hea maaharimise juures annab ta meil suuri saake ja on suure suhkrusisaldusega. Suhkrupeedist valmistatakse suhkrut. Mõne lähema aasta jooksul ehitatakse Eesti NSV-s esimene suhkruvabrik ja meie vabariik hakkab saama omatoodetud suhkrut. Suhkrupeet on väga tulukas kultuur. Suhkrupeeti kasvatavad kolhoosid saavad suuri rahalisi tulusid. Suhkrupeedi kasvatamise peamiseks alaks kujuneb meil territoorium, mis asub kahel pool raudteelõiku Tapa–Jõgeva–Tartu–Elva."

Ei saanud asja suhkrupeedi kasvatamisest ka sotsialismi tingimustes. Mõne aasta pärast suhkrupeet unustati ja asemele tulid unistused maisist. Robert Rägastiku (1902–1959), Vladimir Lille ja Leonid Brutuse (1918–2016) Eesti NSV geograafia kooliõpikust kadus suhkrupeedi

jutt lõplikult 1957. aastal (vrd: Rägastik jt 1951 ja 1957). Samuti ei saanud asja suhkrupeedikasvatusest ja oma suhkrutööstusest iseseisvuse taastanud Eestis. Ka siis haihtusid selleks otstarbeks 1993. aasta riigieelarvesse kirjutatud summad olematusse.

Paremini ei läinud ka ENSV põllumajandusel tervikuna. Väitekirja IV osas lubatud "arengud" pärinesid loomulikult toonastest poliitilistest ja ideoloogilist ettekirjutustest, mis kuulusid vaidlustamatule järgimisele. Autoreferaadis on need kokku võetud järgmiselt (Тармисто 1952с: 27–28; vrd: Eesti NSV ajalugu ... 1952: 429–435):

"Eriti kiires tempos hakkas Eesti põllumajandus arenema pärast kollektiviseerimist. Oma esimesel tegevusaastal andsid kolhoosid tunduvalt rohkem kaubatoodangut kui varasemad üksikmajapidamised. Kolhooside majanduslik jõud tugevneb veelgi pärast põllumajanduslike artellide suurendamist aastatel 1950–1951. [...] Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine ning partei ja valitsuse suur abi võimaldasid ENSVs asuda stalinliku looduse ümberkorraldamise plaani elluviimisele. Selle gigantse plaani elluviimisel suureneb Eesti NSVs haritava maa pindala kahekordseks, põllumajanduse toodang suureneb aga mitu korda. Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimisega avanesid võimalused ka põllumajanduse otstarbekaks spetsialiseerimiseks, kusjuures vabariigis luuakse neli põllumajandusrajooni [vt joonist 3]. Peale loomakasvatuse, mis areneb kui põllumajanduse põhiharu kõigis rajoonides, saab Põhja-Eestile iseloomlikuks linnalähist tüüpi põllumajandus, Kesk-Eestile suhkrupeedikasvatus, Lõuna-Eestile linakasvatus ja Lääne-Eestile mitmesugused harud, eelkõige seemnekasvatus (kultuurhein, kaunviljad ja köögivili)."

Ja taas, see oli aeg, kui tõde oli vale ja vale oli tõde. Elu näitas, et ükski "partei ja valitsuse" lubadus polnud määratud täituma isegi ametliku statistika kohaselt. See selgus muidugi alles aastaid hiljem. Kolhoosides, sovhoosides ja muudes riiklikes majandites suurenes haritava maa pindala aastatel 1951–1965 lubatud kahe korra asemel vaid 2,6 protsenti, põllumajanduse kogutoodang suurenes mitmekordistumise asemel 51 protsenti, kusjuures aastatel 1951–1955 vähenes see suurenemise asemel hoopis keskmiselt 1,85 protsenti aastas (Eesti NSV rahvamajandus 1968. aastal, 1969: 92 ja 100–101). Suhkrupeedi kasvatusest Kesk-Eestis, nagu juba öeldud, ei tulnud midagi välja ja see unustati kiiresti, mingil määral kasvatati seda vaid loomasöödaks.

Samamoodi läks ka linakasvatusega Lõuna-Eestis – lina külvipind vähenes kõnealusel perioodil 16,0 tuhandelt hektarilt 4,8 tuhandele

hektarile (samas: 104). Linakiu toodang kukkus 1940. aasta 26,2 tuhandelt tonnilt 4,8 tuhandele tonnile (Eesti NSV rahvamajandus 1970. aastal, 1971: 153).

Suhkrupeet ja lina polnud ainsad uue võimu ebaõnnestumised. Isegi veel 1958. aastal, kui praktiliselt kõik talud olid majandusüksustena likvideeritud (1957. aastal oli kollektiviseeritud 99,3 protsenti taludest), andsid üksikud allesjäänud talud ja nn isiklikud abimajapidamised 59,9 protsenti toodetud lihast, 50,5 protsenti piimast ja 76,1 protsenti munadest (Народное хозяйство Эстонской ССР за 1958 год, 1959: 82–84)! Seda oludes, kus elanikkonna isiklikus kasutuses olev maa moodustas 1959. aasta lõpu andmeil vaid 2,8 protsenti kogu põllumajanduslikus kasutuses olevast maast (Nõukogude Eesti saavutusi ... 1960: 35).

Teisalt tuli väitekirja juures silmas pidada ka Leningradi mängureegleid. Kui Eesti ägas 1950. aasta märtsipleenumi järgse surve all (see hakkas leevenema alles 1953. aasta teisel poolel), siis üldiselt liberaalsemat Leningradi Riiklikku Ülikooli kammitstes täiendavalt kahtlemata nn "Leningradi süüasi", mille tulemuseks oli sealgi stalinistliku surve tugevnemine. Pealegi määrati Vello Tarmisto väitekirja esimeseks oponendiks geograafiadoktor professor Boriss N. Semevski, keda seostati stalinistlike vaadetega isegi veel 1970. aastatel. Selle ilmekaks näiteks on kas või tema äärmuslikult ("klassipositsioonilt") eitav suhtumine Vsevolod A. Anutšini (1913–1984) geograafiat kui tervikteadust esindavatesse seisukohtadesse (vt näit: Анучин 1972), nimetades neid geograafiliseks fatalismiks või vulgaargeografismiks, mis pole "ühitatav marksistlik-leninliku õpetusega loodusest ja ühiskonnast" (Семевский 1972: 26). Kõik see on loomulikult suhteline, kusjuures "suhtelisuse" tähendus polnud 1950. või siis 1970. aastatel sugugi sama.

Vello Tarmisto väitekirja "Сельскохозяйственная специализация и сельскохозяйственные районы Эстонии (досоветский период)" [Eesti põllumajanduse spetsialiseerumine ja põllumajanduslikud rajoonid (nõukogude-eelse periood)] (Tarmisto 1952d) kaitsmine toimus Leningradi Riikliku Ülikooli geograafiateaduskonna teadusnõukogu ees 30. mail 1952, mida juhtis hilisem NSV Liidu Geograafia Seltsi president professor Stanislav V. Kalesnik (1901–1977). Temaga kujunesid Vello Tarmistol aja jooksul välja sõbralikud suhted, millest oli

igati kasu ka peatselt loodud Eesti Geograafia Seltsile. 18 hääletanust, kelle seas oli 11 professorit, andsid kõik Vello Tarmisto tööle positiivse hinnangu, mis neil aegadel polnud sugugi tavaline. Teiseks oponendiks oli, nagu juba eelpool öeldud, geograafiakandidaat dotsent Leonid P. Altman. Kaitsmisprotokolli lõpus on toonaste aegade väga tähendusrikas lause, mida eesti keelde, ilma et selle tegelik sisu kaoks, pole võimalik tõlkida: "*Вопросов по личному делу не было.*", ehk kaudselt "Küsimusi mineviku kohta polnud." Eestis alanud jaht Vello Tarmistole polnud niisiis veel Leningradi jõudnud. Saatus oli armuline talle ka ses mõttes, et veel polnud ilmunud Stalini "geniaalne teos" "Sotsialismi majandusprobleeme NSV Liidus" (see ilmus oktoobris), et väitekirja kaitsmisele ei jäänud jalgu oblastite moodustamine (need moodustati ENSV Ülemnõukogu seadlusega 3. maist 1952 ja oblastite täitevkomiteed juunis), mis oleks toonast üleideologiseeritud aega arvestades võinud nõuda väitekirja kohandamist muutunud oludele. Lisaks oli 15. mail Kuressaare nimetatud ümber Kingissepaks; seegi võinuks tingida vajaduse "kaardivigu" parandada.

Juhendaja ja mõlema oponendi arvamused tehtud tööle olid igati positiivsed, loomulikult oma aja kohased, kuid mõneti isegi üllatavalt vabameelsed. Vladimir M. Tšetõrkin võtab oma 18. märtsil 1952 allkirjastatud juhendaja arvamuse näiteks kokku lausega: "Kõige selle [eelpool öeldu] juures tuleb meil tunnistada, et meie ees on noore nõukogude liiduvabariigi kohusetundliku ja sihikindla noore nõukogude teadlase tohutu, põhjalik ja sügavamõtteline töö" (ERA.R-2347.3.99). Boriss N. Semeovski oponendiarvamus lõpeb isegi lausega: "Pärast mõningast viimistlemist ja neljanda osa edasi arendamist vastab töö nõuetele, mida esitatakse doktori väitekirjadele." Eks sedagi hinnangut tuleb võtta oma aja kontekstis.

TRÜ geograafiakateedri nimel esitas väitekirja autoreferaadile arvamuse [*мнение*] Endel Varep, kellega oli Vello Tarmisto suhelnud väitekirja teemal juba varemgi. Selles arvamuses (seda arutati kateedri koosolekul 28. aprillil) on muuhulgas märgitud, et autoreferaadis pole antud kriitilist hinnangut Edgar Kanti Eesti majandusgeograafilisele rajoneerimisele, ehkki oma töös "[siinkohal on Riigiarhiivis olevas arvamuse koopias tühik]" pöörab ta "suurt tähelepanu Eesti põllumajanduse spetsialiseerumisele rajoonide lõikes" (ERA.R-2347.3.99). Tõsi, selles kontekstis pole Vello Tarmisto ka oma väitekirjas (lk 327–328) Edgar Kanti raamatut "Bevölkerung und Lebensraum Estlands"

(Kant 1935; ilmselt on Endel Varep just seda silmas pidanud) kasutanud või vähemalt sellele viidanud. See raamat, nagu ka väitekirjas kritiseeritavad Edgar Kanti artiklid puuduvad kirjanduse loetelus, need on toodud ära sissejuhatuses joonealuse viitena, sedagi vaid vene keelde tõlgitud pealkirjadena (Тармисто 1952d: 5). Siinkohal tuleb arvestada, et selle teema käsitlemine tähendanuks tollal väga libedale jääle astumist, riskeerimist võimalike süüdistustega "kodanlikus natsionalismis". See tähendanuks vastuollu minekut Oskar Sepre "käsu-laudadega", sest siit "kodanliku Eesti idealiseerimiseni, selle propaganda elustamiseni" (Sepre 1950: 76) olnuks vaid üks lühike samm. Hirm võimalike süüdistuste ees "kodanlikus natsionalismis" oli see, mida sisendati kõikjalt. Kritiseerida tuli, kritiseeritavat allikat ennast lugeda ja kasutada üldjuhul aga ei võinud. Ei siis ega hiljemgi. Edgar Kanti Eesti põllumajanduse rajoneerimise kritiseerimiseni, sest "see on teostatud mehhaaniliselt kasutatud statistiliste materjalide alusel; linnade majanduslike tagamaade ja majanduslike sidemete analüüsimisel on lähtealuseks metafüüsilise iseloomuga metoodika", jõuab ta alles viis aastat hiljem (Tarmisto 1957: 38). Samasugust viitamisest hoidumist "kodanliku Eesti" aegsetele kirjutistele ja andmetele on Salme Nõmmiku väitekirja puhul tõdenud Erki Tammiksaar (snd 1969), Taavi Pae (snd 1976) ja Ott Kurs (snd 1939; Tammiksaar jt 2010: 88; Kurs 2007: 155). Loomulikult olid ka rajoneerimise alused ja "metoodika" võrreldes Edgar Kanti aegadega tundmatuseni muutunud, peamiseks rajoonikujundavaks teguriks pidi nüüd olema klassivõitlus (Тармисто 1952d: 329):

"Siit nähtub, et kapitalistliku põllumajanduse spetsialiseerumine, sealhulgas kodanliku Eesti oma, ja sedamööda ka põllumajandusrajoonide moodustumine toimus halastamatu klassivõitluse tingimustes. Tulenevalt põllumajanduse spetsialiseerumisest, selle kaubalisuse tasemest ja talurahva sotsiaalsest struktuurist tuleb kodanlikku Eestit jaotada neljaks põllumajanduslikuks rajooniks ... [joonis 2]."

26. jaanuaril 1953 kinnitas NSV Liidu Kõrgem Atestatsioonikomisjon (venekeelse lühendina ВАР *resp.* ВАК – *Высшая аттестационная комиссия*) Vello Tarmistole omistatud geograafiakandidaadi kraadi, seega kaks kuud enne, kui läks lahti kõige tõsisem poliitiline jaht talle (taustateave 5).

Vello Tarmistost sai niisiis Eesti esimene geograafiakandidaat majandusgeograafia alal. 1. juunist 1952 edutati vastne geograafiakandidaat

vanemteaduriks ehk toonase terminoloogia kohaselt vanemaks teaduslikuks kaastöötajaks. Tol hetkel oli ta üheks seitsmest teaduskraadiga töötajast Majanduse Instituudis – ülejäänud olid direktor Arnold Veimer, teadusdirektor Pavel (Paul) Ehin (1911–?; vt joonealust märkust 26), põllumajandusökonoomika sektori juhataja kohuseid täitnud ENSV TA teaduslik peasekretär Nikolai Buzulukov ning vanemteadurid Albert Kadak, Oskar Sepre ja Endel Vint. 12. detsembrist 1952 nimetati Vello Tarmisto rahvamajanduse üldprobleemide sektori juhataja kohusetäitjaks.

Taustateave 3. 1952. aasta Eesti majandusteaduses ja majandusgeograafias: lahknenu teed.

Vello Tarmisto kaitses geograafiakandidaadi kraadi ja nimetati 1. juunist Majanduse Instituudi rahvamajanduse üldprobleemide sektori vanemteaduriks ning 12. detsembrist sama sektori juhataja kohusetäitjaks.

Kaljo Kask (1917–1991), kes asus 1936. aastal koos Vello Tarmistoga Tartu Ülikoolis õppima majandust ja lõpetas 1947. aastal TPI tööstusökonoomika erialal, oli poliitvang. Ta oli 1944. aastal mobiliseeritud ohvitserina Saksa armeesse ja langes Porkuni all vangi Eesti Laskurkorpuse 921. polgule. Seejärel filtratsioonilaagris Karjalas. Arreteeriti taas 1951. aastal ja vabanes 1954. aastal.

Jaan Tepandi (1917–2004), kes lõpetas 1936. aastal koos Vello Tarmistoga Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi ja 1947. aastal insenermehaanikuna TPI, töötas Eesti Tööstusprojektis (toonase nimega ENSV Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Ministeeriumi Projekteerimise ja Teadusliku Uurimise Instituut) projekti peainsenerina.

Harald Martin Nurk (1918–2014), kes lõpetas 1936. aastal koos Vello Tarmistoga Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi ja asus samuti õppima Tartu Ülikoolis majandust, oli 1943. aastal põgenenud Soome kaudu, kus lõpetas Helsingi Kaubandusülikooli (*Kauppakorkeakoulu*), Rootsi. Töötas raamatupidaja ja audiitorina. Ise eelistas end küll revidendiks nimetada.

Juhan Janusson (1894–1967), kes vallandati EK(b)P 1950. aasta märtsipleenumi järel ENSV Riiklikust Plaanikomisjonist, töötas silikaattelliseid tootvas ettevõttes Kvarts, esialgu lihttöölisena, tõustes ajapikku ehitusmaterjalide tehase Silikaat peainseneriks.

Arkadi Rannes (1909–1967), kes oli kaitsnud 1934. aastal Fribourgi Ülikoolis doktorikraadi, mida uus võim ei tunnistanud teaduskraadina, oli vahepealselt professori ametikohalt TPIs taandatud dotsendiks. Oli tööstusökonoomika kateedri juhataja.

Salme Nõmmik (1910–1988) oli TRÜ geograafiakateedri vanemõpetaja, kattes sisuliselt ainuisikuliselt sel aastal avatud majandusgeograafia õppe-suunda.

Ragnar Nurkse (1907–1959) oli New Yorki Columbia Ülikooli täis-professor ja esines **Nikolai Kõstneri** (1889–1959), kes töötas Kairos *National Bank of Egypt*'i majandusuuringute ja statistika osakonna juha-tajana, kutsel panga 50. aastapäevale pühendatud ürituste raames loengusarjaga. Sellest koos aasta varem Rio de Janeiros peetud loengutega kasvas välja tema järgmisel aastal ilmunud klassika "Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries" (Nurkse 1953), mis on tõlgitud vähemalt 11 keelde.

Edgar Kant (1902–1978) oli 1944. aastal põgenenud Rootsi, kus ta töötas Lundi Ülikoolis majandus- ja sotsiaalgeograafia lektorina, enne kui sai 1964. aastal professori koha.

Hans-Ernst Ronimois (1912–1984), kes lõpetas Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi 1930. aastal ja Tartu Ülikooli magistrikraadiga 1937. aastal, oli selleks ajaks kaitsnud *London School of Economics*'is Lionel Robbinsi (1898–1984) õpilasena *Ph.D.* kraadi ja töötas Vancouversis Briti Columbia Ülikooli slaavi-uuringute professorina. Tema õpilaste seas oli sel ajal hilisem Nobeli majanduspreemia laureaat Robert Mundell (1999; sünd 1932), kes olevat oma sõnul õppinud Hans-Ernst Ronimoisilt majandust rohkem kui kõigilt teistelt teaduskonna õppejõududelt kokku (Shearer 2015).

1952. aasta lõpus ilmus Vello Tarmistolt ajakirjas *Eesti Kommunist* (kuni 10. numbrini kandis see nimetust *Eesti Bolševik*) artikkel "'Geopoliitika" – eesti kodanluse poliitika üks teoreetilisi aluseid" (Tarmisto 1952a). Võrreldes väitekirjas esitatud kriitikaga on see artikkel juba palju pikem ja mitme suurusjärgu võrra karmim. Kri-tiseerida tuli kõike ja kõiki. Kahtlemata oli see artikkel tellimustöö, täpsemalt (aja) käsk. Ühelt poolt lähtus nõudlus sellise artikli järele Eestist endast ja oli seotud jätkuva sõjakäiguga "kodanlike natsio-nalistide" ning kõige senise vastu, teisalt ilmselt samalaadsest "soovi-tusest" Leningradist, eriti kui arvestada, et 1949. aastal oli ilmunud artiklile raamid ette andnud Juri N. Semjonovi (1925–?) raamat "Фа-шистская геополитика на службе американского империализма" (Семенов 1949) ja 1951. aasta lõpus NSV Liidu TA Geograafia Instituudi egiidi all artiklite kogumik "Буржуазная география на

службе американского империализма" (Буржуазная ... 1951), mis kujutasid endast räiget sõimu Lääne inimgeograafia ja iseäranis sealsete geopoliitiliste kontseptsioonide aadressil.

Pole välistatud, et Vello Tarmisto sai Leningradist kaasa "juhise" seda väitekirjas mõnel leheküljel puudutatud teemat edasi arendada. Oma 1952. aasta II kvartali tööplaanis märgib ta nimelt ära vajaduse töötada selle artikli tarbeks läbi Juri N. Semjonovi kõnealune raamat. Leningradi-poolsele "soovitusele" viitab aga juba otseselt Vladimir M. Tšetõrkini 22. jaanuaril 1952 Majanduse Instituudi direktorile Arnold Veimerile saadetud kiri, kus ta räägib "Kanti ja talle sarnaste "tegelaste" kodanlik-natsionalistlike ja profašistlike teooriate" jäänuste paljastamisest kui tähtsast ülesandest (ERA.R-2347.2-k.50). Sellel ülesandel on peatunud oma oponentiarvamuses nii Boriss N. Semevski kui ka Leonid P. Altman. Vastuseta küsimus on muidugi see, kui palju on selles *Eesti Kommunisti* artikli sõnakasutuses Vello Tarmistot ennast (liialt "professionaalne" sõnaseade "sildistamise" osas, mida väitekirjas ei kohta) ja kui palju ajakirja toimetusepoolset enesestmõistetavat "täiendamist ja redigeerimist".²³ See tekst eeldanuks Max Laossoni (1904–1992) taset, ajakirja toimetajaks oli selle numbri aegu Ernst Laur (1919–1994). Vastu vaidlemist mitte salliva käsu vormis esitatud tellimusele viitab ka järgmise aasta novembris Salme Nõmmiku Tartu päevalehes *Edasi* ilmunud samateemaline pikk artikkel (Nõmmik 1953).²⁴ Esimene neist on kirjutatud stalinismi kõrgajal, teine, mis on juba palju leebemas toonis, siis kui stalinismi selgroog

²³ Selle artikli stiil ja sõnaseade ei erine millegi poolest *Eesti Bolševiku* 1950. aasta aprillinumbriga juhtkirjast "Lõpuni paljastada kodanlikud natsionalistid, eesti rahva kõige kurjemad vaenlased", mis oli EK(b)P märtsipleenumi "valguses" suunatud Hans Kruusi, Nigol Andreseni (1899–1985), Johannes Semperi jt "kodanlike natsionalistide" hävitamisele (vrd: Lõpuni ... 1950).

²⁴ Sündmuste ajaline kulg ei kinnita Erki Tammiksaare, Taavi Pae ja Ott Kursi oletust, et kõnealuse artikliga püüdis Vello Tarmisto Kanti-kriitikas ette jõuda Salme Nõmmikust, kes oli asunud samuti koostama kandidaativäitekirja (Tammiksaar jt 2010: 84). Need sisult, teemaarenduselt ja ka mahult suuresti äravahetamiseni sarnased artiklid on kirjutatud toona- ses ajavajumus teineteisest sõltumatult ja usutavasti ei teinud kumbki autor seda oma vabal tahtel. Vello Tarmisto "kriitika" algversioon sisaldub, nagu juba eelpool öeldud, 1952. aasta märtsis kaitsmisele esitatud väitekirjas.

oli murdumas. Teisalt ei nõutud *Edasi* toimetajatelt sellist "kõrget kvalifikatsiooni" nagu *Eesti Kommunisti* omadelt.

Kirjutamisel olid omad reeglid, millest ei saanud kõrvale kalduda. Ajaloolaste "mängumaa" piirid on ses suhtes kujukalt avanud Ants Viires (1918–2015; Viires 2003: 38):

"Ajalooga tegelemine ei olnud kerge. Stalinistlik parteiideoloogia seadis siin oma kindlad piirid, mille vastu ei tohtinud eksida. Ajaloolaste mõte tohtis liikuda vaid marksismi-leninismi poolt määratud kitsastes raamides. [...] Uurimistöös tuli tähelepanu keskendada esmajoones klassivõitlusele ning kapitalismi ja sotsialismi möödapääsmatule vastuolule, mis uusimal ajal märgitses esmajoones imperialistlike ja kodanlik-natsionalistlike mahhinatsioonide paljastamist. Tõsist käsitlemist vajava teemana kerkis esile eesti ja vene rahva põline sõprus, millele vastandus Suure Isamaasõja päevil tugevasti võimendunud saksavastatus."

Kui siinkohal asendada sõna "ajalugu" sõnaga "geograafia", näeme, et kõnealune artikkel vastas igati kõigile neile nõudmistele. Selle žanriliseks ja "tõde" esitavaks eeskujuks sobivad hästi Majanduse ja Õiguse Instituudi esimese direktori Paul Vihalemi mitmed *Eesti Bolševikus* ilmunud artiklid, iseäranis artikkel "Kuidas Jüri Uluots ja teised kodanlikud natsionalistid võltsisid eesti rahva ajalugu" (Vihalem 1946). Sellest võib muuhulgas lugeda, et "kodanliku ja natsionalistliku Eesti valitsuse pukki astumine tähendas olukorra loomist, kus kaugelt üle 99% seadusandlusest polnud eestikeelne ega eestikeelse tõlke kaudu kättesaadav" (samas: 9). Nii et isegi Tartu Ülikooli juuramagistri jaoks pidi endalegi teada vale olema ülim tõde.

Neil aegadel tuli vaenlasi otsida just omade seast, kui "kirjanikud mõistsid kohut kirjanike, kunstnikud kunstnike, heliloojad heliloojate, teadlased teadlaste üle" (Tõnurist 1989: 55). Teaduses oli nii, et ajaloolased pidid mõistma kohut ajaloolaste, keeleteadlased keeleteadlaste, majandusteadlased majandusteadlaste, bioloogid bioloogide, geograafid geograafide üle jne. Majandusteadlastel ja geograafidel oli see ühtaegu keerulisem ja lihtsam: peaaegu kõik majandusteadlased ja geograafid, keda kritiseerida andis, olid surnud või punavõimu tagasituleku eest Eestist põgenenud. Kodustest geograafidest sattunuks märtsipleenumi "valguses" süüdistuste alla kodanlikus natsionalismis kahtlemata Jakob Kents (1883–1947; vt näit: Laas 2005: 78), kuid temagi oli selleks ajaks juba siit ilmast lahkunud.

Ses mõttes oli Vello Tarmisto *Eesti Kommunisti* artikkel ohutu – tema kritiseeritavad Edgar Kant ning majandusajaloolased-professorid Juhan Vasar (1905–1972) ja Hendrik Sepp jäid karistajate haardeulatuses välja, ammugi siis juba "kodanliku" Eesti Skandinaavia orientatsiooni kritiseerimiseks otsitud kirjanikud Knut Hamsun (1859–1952) või Selma Lagerlöf (1858–1940). Neist viimase 1906/07. aastal ilmunud "Nils Holgerssoni imeline reis läbi Rootsi" oli kõigele lisaks geograafiafile sobivalt ju igati geograafiline kirjutis, pealegi oli ta annetanud oma Nobeli kirjandusauhinna kuldmedali 1940. aastal Soomele abina võitluseks talle kallale tunginud Venemaa vastu Talvesõjas. Vello Tarmisto kõnealust artiklit võib vaadelda kesk-aegsetest nõiajahi aegadest tuntud "veeprooviga".

Huntide seas tuli hundi moodi ulguda. Samas ei murdnud Vello Tarmisto ei selles artiklis ega hiljemgi kedagi. Pole välistatud, et selle absurdini laiaks aetud kritiseeritavate ringiga vältis ta teadlikult rünnakut võimu käeulatuses olevate inimeste vastu, mis oli näiteks ajaloolaste (siis rünnati nimeliselt eelkõige Hans Kruusi, Richard Kleisi (1896–1982) ja Harri Moorat (1900–1968) – vt näit: Maamägi ja Vassar 1950) või siis kirjanike (vt näit: Karjahärm 2006) ning spordi- (vt näit: Paljastada ... 1950) ja muusikategelaste seas täiesti tavaline. See oli vaimse inkvisitsiooni kõrgaeg, kultuurigenotsiid. Edgar Kant jäi punavõimu haardeulatuses välja ja selle verbaalse tühjaläinud rünnaku oli laskemoon ka ammendatud.²⁵ Tõsi, sellest

²⁵ Millega selliste artiklite (Tarmisto 1952a ja Nõmmik 1953) puhul tegemist oli, jäi vabas maailmas loomulikult mõistmatuks. Sellise "mõistmatuse" ilmekaks näiteks on Eduard Markuse 3. oktoobril 1959 Endel Varepile saadetud kiri, kus ta kirjutab: "Paistab silma pidev rünnak prof. Kant'ile. Arvustada õpetlast saaks samatasemeline uurija. Kant on tunnustatud eruditsiooniga teadusemees. Ei ole näha, et tema ründajad oleksid kodus teaduslikus uurimismetoodikas. Küll on igal järeltulijal õigus ümber hinnata eelkäija arvamusi. Kui aga tahetakse asendada teaduslik argumentatsioon väljenditega kodanlik geograaf, võõrsile siirduja jne, siis sellega võidakse taotleda küll poliitilist efekti, kuid sel ei ole midagi tegemist teaduslikule uurimusele omase mõtteviisiga." (vt: Kask 1989: 276. Eduard Markus püüdis niisiis leida neist artiklitest midagi sellist, mida seal polnud ega saanudki olla. Kahtlemata oli tal õigus, kuid see "õigus" polnud totalitaarses riigis punast krossigi väärt. Kummalgi pool "raudset eesriiet" kehtisid erinevad standardid, mis polnud ühitatavad.

rünnakust ta enam lahti ei saanudki (vt: Tarmisto 1957 ja 1960 ning Тармисто 1968). Teisiti ei saanud. Vello Tarmisto oli üks neist paljudest, kellel tuli ise ennast maha salata. Näiteks Harri Moora puhul on seda sama tõdenud Valter Lang (snd 1958; Lang 2002: 530):

"Moora esimesi nõukogudeaegseid arheoloogilisi teadustöid lugedes [või]b meid kohutada võitlev-marksistlik sõnavara ja stiil ning tsitaadid "marksismi klassikutelt", mis sealt vastu vaatavad. Ent teisiti ei olnud tollal lihtsalt võimalik – see oli kohustuslik punane laudlina, mis pidi katma iga teadustööd."

Nende aastate kõige kummalisemad ja hämaramad lood on aga seotud hoopiski Vello Tarmisto nime all ilmunud raamatu "Stalinliku ajastu suurehitused" sünniga. See 171-leheküljeline raamat ilmus 1951. aasta lõpus, selle teine ja täiendatud 255-leheküljeline trükk 1953. aasta kevadel (Tarmisto 1951 ja 1953; tiraažiga vastavalt 5000 ja 8000). On tõenäoline, et selle raamatu autoriks usurpeeriti igati sobiva taustaga noor ja edukas geograafiaaspirant. Selles polnud midagi eripärast, näiteks Harri Moora puhul on taolist nime usurpeerimist kahtlustanud Valter Lang (Lang 2002: 529–530). Mis oli see konkreetne põhjus, pole teada. Pole välistatud, ja see on enam kui tõenäoline, et Vello Tarmistol oli iseenda pääsemise ja eelkõige isa päästmise hinnaks 1950. aasta EK(b)P VIII pleenumi järgses puhastustöös oma identiteedi loovutamine. See juhtus 1951. aasta suvel. Pealegi seisis ees väitekirja kaitsmine.

Taustateave 4. Stalinlikud ehk kommunistlikud suurehitused NSV Liidus.

1950. aasta teisel poolel võttis NSV Liidu Ministrite Nõukogu vastu määrused Kuibõševi (võimsusega 2000 MW), Stalingradi (1700 MW) ja Kakhovka hüdroelektrijaamade, 1100 km pikkuse Turkmeenia peakanali, Lõuna-Ukraina ja Põhja-Krimmi kanalite ning Volga–Doni kanali ehitamise kohta (vt: Tarmisto 1951: 155–170 ja 1953: 235–250). Nende ehitamine oli osa Stalinlikust looduse ümberkujundamise plaanist. Neist kavandatud suurehitustest ei jõudnud realiseerumiseni ülimalt absurdse Turkmeenia peakanali rajamine, mis pidanuks ühendama Amu-Darja jõe kaudu Kaspia ja Araali mered ning võimaldama laevaühenduse Moskva ja Araali mere vahel. Moskvast pidi saama kuue mere – Lääne-, Valge, Musta, Aasovi, Kaspia ja Araali mere sadam.

Kirjapruugilt meenutab see raamat toonast *Rahva Häält* ja teema esituselt *Pravda*’likku stiili. Olgu siinkohal toodud vahest üks kõige absurdsemaid, et mitte öelda jaburamaid kohti sellest raamatust, peatükist, mis käsitleb Stalini lemmiklapseks olnud Turkmeenia peakanali ehitust (Tarmisto 1951: 67; 1953: 149–150):

"Nõukogude rahvamajandus saab juurde kaks uut puuvillabaasi, millest üks rajatakse Amu-Darja deltas, teine – Lääne-Turkmeenias. Siinsetelt puuvillakasvatuse aladelt hakatakse täiendavalt saada umbes 2 miljonit tonni esimese sordi puuvilla aastas. Meenutagem siinjuures, et NSV Liidu 1940. aasta puuvilla kogusaak oli 2,7 miljonit tonni. Kuid see pole veel kõik. Amu-Darja deltas, seal, kus Araali mere veepinna alanemisega vabaneb vee alt mitusada tuhat hektaari viljakat maad, luuakse Nõukogude Liidu uus suur riisikasvatuse rajoon. Uutel niisutatud põldudel hakatakse ulatuslikult kasvatama ka nisu, suhkrupeeti, õlikultuure jm. Mooruspuude istutamine kanalite kallastele ja mooruspuuistanduste rajamine võimaldab suurendada siiditootmist Turkmeenias 6-kordselt. Lääne-Turkmeenia Kaspia-äärseil niisutatavail põldudel võib edukalt kasvatada ka kautšukitaimi. [...] Edela-Turkmeenia on tuntud kui üks NSV Liidu suurepärasema kliimaga rajoonidest. Siin, Kara-Kala rajoonis, samuti Atreki ja Sumbara jõe orus, asetsevad kuivad lähistroopilised alad. [...] Edaspidi hakatakse Edela-Turkmeenias kasvatama ka tsitruselisi, s.o. apelsiine, mandariine, sidruneid, samuti eeterõlitaimi, millede kasvuala piirdus siiani peamiselt Musta mere äärsel lähistroopikaga. Hinnalistest lähistroopilistest kultuuridest hakatakse Edela-Turkmeenias viljelema veel teepõõsast ja kohvipuukest. Laialdase leviku omandab siin ka maailma parimate pika- ja peenekiuliste puuvillasortide kasvatus. Tänu mitšuurinlikele loodusteadlastele hakkavad siin kasvama mitte ainult väärtuslikud liigid valget puuvilla, vaid ka roosat, pruunikat, rohelist ja teistki värvi puuvilla. Riie niisugusest loomulikku värvi puuvillast on pleekimatu."

Tegelikult oli see oma olemuselt Araali järve kuivendamise kava, mis on nüüdseks ka teoks saanud. Seda ilma Turkmeenia peakanalita, mille ehitus peatati juba 20 päeva pärast Stalini surma (vt näit: Жолдасов 2003). Vaevalt et midagi sellist *Lõssenko*’likku ja *Mitšurin*’likku oleks Vello Tarmisto suutnud isegi nõukogude võimu üle irvitamiseks välja mõelda, eriti kui tõmmata sellele paralleele tema kandidaaditöö esimeses osas antud äärmiselt põhjaliku ülevaatega Eesti looduslikest tingimustest. Õnneks leidis see raamat vähemalt praktilise rakenduse: Noorte Autorite Koondis saatis samal aastal EK(b)P Keskkomitee büroo otsuse põhjal viis kirjanikku-luuletajat – Debora Vaarandi (1916–2007), Valeeria Villandi (snd 1924), Rudolf Sirge (1904–1970), Mart Raua (1903–1980) ja Paul Rummo

(1909–1981) – "loomingulisse komandeeringusse" tutvuma erinevate kommunismi suurehitustega, millest peatselt ilmusid asja- ja ajakohased olukirjeldused, reisikirjad ja luuletused, mille kirjutamisel võis kasu olla ka Vello Tarmisto nime all ilmutatud raamatust (vt: Kommunismi ... 1952).

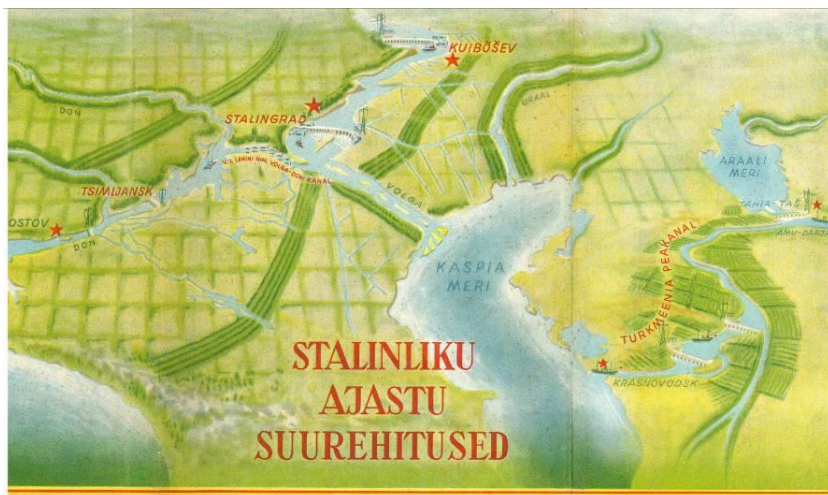
Turkmeenia peakanali ehitusele läks Debora Vaarandi (vt ka: Kalda 2010: 135–140). Tõsi, tema reis leidis aset septembris-oktoobris, s.o juba enne Vello Tarmisto nime all üllitatud raamatu ilmumist. Küll võis tal aga sellest hiljem olla abi oma reisist kirjutamisel ja luuletamisel, sest "(v)ärsse suurehitustest võib edukalt kirjutada ka kodus, nagu meie üldine praktika näitab" (Vaarandi 1982: 31). Neid värsse tuli temalt lausa 1950. aastate lõpuni. Olgu siinkohal toodud äsjase oletuse kinnituseks eelneva tsitaadi versioon Debora Vaarandi sõnastuses (Vaarandi 1952: 173):

"Üks miljon kolmsada tuhat hektaari "mustade liivade" maad, saksa-ulilagendikke, tuiskevaid barhaane ja parkettkõvu takõre muutub aedadeks, viinamarjaistandusteks, bahtsideks, kus lebavad melonid nagu suured lähkrid täis magusust ja triibulised arbuusid, mille liha sarnaneb punaste kristallidega. Laiuvad põllud, kus kasvab võsakõrgune džugaraa, riis, nisu, õlitaime kundžut, peenekiuline ja mitte ainult valge, vaid ka värviline puuvill."

Turkmeeniast kirjutamas-luuletamas käisid kohapeal veel Rudolf Sirge ja Valeeria Villandi, kodus tegid seda Vladimir Beekman (1929–2009) ja Ellen Hiob (Niit; 1928–2016; Kommunismi ... 1952). See oli siis ülikuum teema. Siit teeniti kõikvõimalikke "partei ja valitsuse" kõrgeid autasusid ja aunimetusi. Lühikeseks ajaks (1949–1952) endisest tekstiilitöölisest Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu vastutavaks sekretäriks tehtud Magnus Mälk (1912–1999) kirjutas: "On loomulik, et stalinlikud suurehitused osutuvad nõukogude kirjan-duse tänapäeva suurimaks teemaks." (Kommunismi ... 1952: 4) Stalinlike suurehituste kohta ilmus 1951. aastal viiest margist koosnev postmargiseeria. Stalinlike suurehituste teemal ("Kommunismi suur-ehitused kui uus etapp ühiskonna ja geograafilise keskkonna vahe-listes suhetes") kirjutas 1952. aastal Salme Nõmmiku juhendamisel oma diplomitöö geograaf Taimo Rea (1929–1970).

Vello Tarmisto omaaegsetest Majanduse Instituudi aruannetest ja tööplaanidest ei leia vähimatki vihjet selle "monograafia" sünni kohta Majanduse Instituudis, kuigi neis on ära toodud kõikvõimalikud

väiksemahulised lisatööd (ERA.R-2347.2.37). Näiteks 1951. aasta II kvartali teadustöö aruandes räägib ta, et tutvus Aleksandr Radištševi (1749–1802) raamatuga "Teekond Peterburist Moskvasse". Vaevalt usutavalt kulutas ta suure osa, et mitte öelda enamuse oma ainsast aspirantuuriaastast millelegi kõrvalisele, millel polnud vähimatki haakumist väitekirjaga ("Stalinliku ajastu suurehitused" anti ladumisele nimelt 24. septembril 1951). Sel juhul pidanuks Vello Tarmisto näol olema tegemist ülivõimeka algaja teadlasega, kellelt polnud seni ilmunud ühtki tõsisemat trükist, kui jätta siinkohal kõrvale tema skaudilood, kes aga suutis korraga kirjutada ülimahuka väitekirja ja samas ühtäkki ka põlve otsas hoopis teisest maailmast tohtu verbaalse ja faktilise teabega monograafia. Seda raamatut polnud võimalik ka varem "ette kirjutada", sest stalinlike ehk kommunistlike suurehituste teema kerkis päevakorda alles 1950. aasta teisel poolel, siis kui NSV Liidu Ministrite Nõukogu võttis vastu asjakohased määrused. Lisaks oli Vello Tarmisto vastutava täitjana (poole koormusega nooremteadurina) seotud ka Majanduse Instituudi 1951. aasta kõige olulisema ja seejuures Teaduste Akadeemia esimese instituutidevahelise kompleksuurimusega "Sotsialistliku põllumajanduse ja kalanduse paiknemine ja areng Eesti NSV Läänesaartel".



Joonis 4. 1951. ja 1953. aastal ilmunud raamatu "Stalinliku ajastu suurehitused" ümbrispaber. Vastust küsimusele, kuidas ja miks sattus Vello Tarmisto nimi selle tiitellehele, pole.

Kust võis Vello Tarmisto teada, mida ütles Kuibõševi ja Stalingradi hüdroelektrijaamade ehitamise kohta Stalingradi oblasti Žitkurskaja masina-traktorijaama sepp sm Svitotšev (Tarmisto 1951: 37), või seda, et Amu-Darja paisu ehitusel omandas turkmeenist, usbekist või karakalpakist "puurijate brigaadis töötav kolhoosnik Allabergenov vaetusmeistri eriala, olles varem vaid abitööliseks", ja sedagi, et kolhoosnikud Rembai Nurullajev, Isaak Džoidžanov ja Sadulla Beketov õppisid kiiresti selgeks puurimise (samas: 72)?

Kust võis Vello Tarmisto teada, et Jaroslavli elektrimasinatehase meister sm F. Moškov saatis *Pravdale* kirja (millal?), kus ta kirjutas, et "meie tehase töölised on valmis täitma iga tellimust, et aidata kiiremini ehitada Kuibõševi ja Stalingradi hüdroelektrijaama ning Turkmeenia peakanalit"? Või kust sai ta teada, et Minski Vorošiloviniemelise tööpingitehase stahhaanovlane N. Buka teatas kogu kollektiivi nimel *Pravdale* (millal?), et "Valgevene annab rõõmuga kõike, mida stalinlikele suurehitustele vaja läheb" (samas: 130; vrd: Eesti NSV ajalugu ... 1952: 448)?

Viidatud on selles raamatus seejuures üksnes Leninile ja Stalinile, kahes kohas ka Marxile, seevastu kõikvõimalikke tööliste nimesid ja nende suuri tegusid on puistatud lausa varrukast. Millest selles raamatus enesestmõistetavalt ei kirjutata, on muidugi vangide orjatöö kasutamine nendelgi ehitustel. Ilmselgelt on tegemist kusagil Moskvast (*Правда* või *Известия* toimetuses, mida täiendati ENSVd puudutavate lõikudega vahest *Eesti Bolševiku* või *Rahva Hääle* toimetuses?) ettevalmistatud käsikirjaga toonasel ülinõutaval teemal "stalinlikud ehk kommunistlikud suurehitused" (*великие стройки сталинской эпохи*), mis tuli mõneti erinevates versioonides üllitada sobivate kohalike autorite nime all erinevates liiduvabariikides. Selle raamatu käsikirja vahendajaks Eestisse võis olla ENSV Teaduslaste ja Poliitiliste Teadmiste Levitamise Ühing ehk hilisem ühing Teadus, kes taolisi, siis küll enam mitte anonüümseid "harivaid" käsikirju vahendas "keskusest" Eestisse isegi veel 1980. aastatel.

1951. aasta pingelisusele väitekirja kirjutamisel viitab ka Vello Tarmisto aspiranditoimikus olev Vladimir M. Tšetõrkini 20. mail Majanduse Instituudi direktorile Arnold Veimerile saadetud kiri (ERA.R-2347.2-k.50):

"1951. aasta juuli algul tuleb mul lahkuda pikemaks ajaks Leningradist. Juulis – augustis – septembris olen ma ekspeditsioonil ja puhkusel. Niisiis tööks aspirant sm V. J. Tarmistoga on vaja võtta tarvitusele kõik meetmed, et see /see aeg/ oleks kasutatud kõige efektiivsemalt. Järele jäänud kuue nädala jooksul on mul vaja kohtuda sm V. J. Tarmistoga vähemalt 2–3 korda, milleks ta peab olema Leningradis. Need sõidud on seda otstarbekamad, et igal korral on sm V. J. Tarmistol võimalik töötada meie linna teadusraamatukogudes ja sellega täiendada oma tööd äärmiselt vajalike ja seni veel ebapiisavate materjalidega. Mul oli võimalus tutvuda ja arutada sm V. J. Tarmistoga tema töö mõnd peatükki. Võin suure rahuldustundega Teile teatada, et sm V. J. Tarmisto poolt juba tehtu annab aluse olla kindel mitte üksnes väitekirja tähtaegses edukas lõpetamises, vaid ka selles, et see töö saab olema huvitav ja väärib teadusliku tööna tõsist tähelepanu. Võin ka tõdeda, et sm V. J. Tarmisto töötab väga kohusetundlikult, suure loominguulise pingega ja väärib seetõttu igakülgset ergutamist ja tähelepanu tema vajadustele."

Vaevalt et Vladimir M. Tšetõrkin oleks nõustunud aspirantuuriaja lõpuni jäänud väheste kuude raiskamisega millelegi väitekirjast väljapoole jäävaga. Vello Tarmisto 1951. aasta esimese poolaasta aspirandi atesteerimisaruandes ei ole ka ühiskondliku töö osas mingeid vihjeid stalinlike suurehituste raamatu kirjutamisele, küll aga mainib ta, et ENSV Teadusalaste ja Poliitiliste Teadmiste Levitamise Ühingu ülesandel on ta sel teemal pidanud loenguid, seda muuhulgas Majanduse Instituudi šeflusaluses kolhoosis "Uus Elu" Harjumaal. Neis nn poliitloengutes pole midagi iseäralikku – need olid neil aegadel ja hiljemgi teaduritele ja aspirantidele kohustuslikud, kusjuures stalinlike suurehituste teema oli igati sobilik päevakohane just geograafidele. "Kommunismi hiigelehitustest" rääkis-kirjutas siis ka Leo Tiik (Tiik 1950 ja 1951). Kui oli nõudlust, tuli ka pakkumine järele. Ilmselt just need loengud andsid hea ettekäände usurpeerida kõnealuse raamatu kaanele Vello Tarmisto nime. Mingit vihjet sellele raamatule muu ühiskondliku töö osas pole ka Arnold Veimeri poolt esitatud atesteerimisiseloomustuses (samas).

Esimest korda mainib Vello Tarmisto kõnealust raamatut oma 1951. aasta teise poolaasta aspirandiaruandes, mis on allkirjastatud 28. jaanuaril 1952, s.o vahetult pärast aspirantuuri lõppu. Väitekirja osas kirjutas ta, et

"töö [väitekirja] valmis terviklikult novembri algul kogumahuga (teksti) 17,5 trükipoognat ja 55 kaarti ja kartogrammi. Töö esitasin detsembri

esimesel poolel juhendajale prof. V. M. Tšetõrkinile. [...] Juhendaja poolt avaldatud arvamuse kohaselt on töö pärast mõningate redaktsiooniliste paranduste sisseviimist valmis kaitsmiseks."

Ühtlasi märgib ta selles aruandes, et "peale dissertatsioonitöö valmis minul poolaastal raamat "Stalinliku ajastu suurehitused", mahuga 10,75 trükipoognat". Meenutuseks: see raamat anti ladumisele 24. septembril, mis tähendab, et selle käsikiri pidanuks valmima sisuliselt nullist umbes kahe kuuga – materjali kogumine (interneti ajastuni jäi siis peaaegu pool sajandit), sellest äärmuslikesse detailidesse laskuva raamatu kirjutamine, uutesse teemadesse süvenemine (seda kas või peatüki "Nõukogude eesrindlik teadus ja tehnika suurehituste rajamise teenistuses" kirjutamise tarbeks), selle trükiks ettevalmistamine, tsensuuri läbimine jms. Uskumatu, s.t füüsiliselt võimatu isegi põhitööna, rääkimata juba sellest, et seda tulnuks teha väga pingsa põhitöö kõrvalt ilma igasuguse Majanduse Instituudi poolse abita. Seoses selle raamatu "kirjutamisega" ei käinud Vello Tarmisto üheski "komanderingus". Leningradi sõidud olid eranditult seotud väitekirja kirjutamise ja juhendajaga kohtumistega.

Esimene vihje Majanduse Instituudi muudes arhiivimaterjalides kõnealuse raamatu teemale pärineb 4. aprillist 1952 Vello Tarmisto enda poolt allkirjastatud aruandes 1952. aasta I kvartalis tehtud ühiskondlikust tööst. Selle järgi pidas ta 15 loengut (I poolaastal kokku 23 loengut) ENSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu ülesandel kommunismi suurehituste teemadel. Raamatust endast mitte sõnakestki. Veel võttis ta toonase aruande järgi siis osa Teaduste Akadeemia asutuste lauatennise esivõistlustest, pidas Majanduse Instituudis ettekande Vene maadeuurijast Nikolai Prževalskist (1839–1888) "vastavasisulise filmi arutelu puhul" jne. Ühtlasi oli ta samal ajal "kvalifikatsiooni tõstmise alal läbi töötanud" umbes poole Lenini tööst "Kapitalismi arenemine Venemaal". Pole ju võimalik, et Majanduse Instituudi töötajatelt neil aastatel ilmunud nii tähtis "monograafia" lihtsalt ununes: 1951. aastal olevat Majanduse Instituudi töötajatelt ilmunud vaid viis trükist, nende seas üks ajaleheartikkel, üks artikkel *Eesti Bolševikus*, üks kogumikuartikkel, Albert Kadaku kandidaadiväitekirja autoreferaat ja Endel Vindi raamat "Söödajuurviljade kasvatamine" (Kümme aastat ... 1956: XCI; Vint 1951)! Kuid ega seegi pole lõplik tõde. Unustamisele-kõrvaldamisele-hävitamisele ei kuulunud üksnes "kodanlikus" Eestis ilmunud raamatud, vaid ka nii mõndagi nõukogude võimu enda poolt

trükitust. 4. aprillil 1952 allkirjastatud II kvartali teadusliku uurimistöö plaanis räägib Vello Tarmisto loengu koostamisest teemal "Volga suurehituste kompleks" ja toob ära ka selleks kasutatava kirjanduse loetelu, kusjuures "oma" raamatut "Stalinliku ajastu suurehitused" pole ta sellesse allikate loetellu miskipärast lisanud.

Tõsi, Vello Tarmisto Teaduste Akadeemia arhiivis hoitavas akadeemikutoimikus on poolikul rebitud servaga A4 formaati lehel käsitsi kirjutatud ja 4. veebruari 1952 kuupäevaga allkirjastatud tema teaduslike tööde loetelu. Selles on kaks nimetust – kaitsmist ootav kandidaativäitekiri ja "Stalinliku ajastu suurehitused" (ETA arhiiv: 1.5.62). Seegi paber pole piisav varem öeldu tõestamiseks või ümber lükkamiseks, küll aga selge märk sellest, et mingist (ja ilmselt just sellest) hetkest tuli seda raamatut ja oma nime selle kaanel hakata kasutama juba enesekaitseks. Ilmselgelt on see teadustööde "loetelu" kirjutatud mingi ülekuulamise käigus, siis kui tuli täita ENSV TA juhtkonnale ehk siis akadeemia kaadrite osakonnale järjekordne, 5. veebruari 1952 kuupäeva kandev ja nüüd juba väga karmide küsimustega ankeet. Sealgi on Vello Tarmisto eitanud kuulumist Kaitseliitu, lisaks on seal veel ka küsimused Vabadussõdalaste Liitu, Isamaaliitu, Omakaitsele ja Eesti Rahva Ühisabisse kuulumise kohta. Muud valikut polnud. Pead ise pakule panna polnud mõtet. See oli aeg, kui Teaduste Akadeemia uus juhtkond või siis vähemalt akadeemia kaadrite osakonna ülem I. Kuzminõhh hakkas tõsisemalt huvi tundma Vello Tarmisto mineviku vastu. Arnold Veimerilt kui Majanduse Instituudi direktorilt on nende materjalide juures akadeemia presiidiumile sama kuupäevaga allkirjastatud väga positiivne ja toetav iseloomustus.

Pärast EK(b)P VIII pleenumit oli väga palju muutunud ja seda ka inimeste osas. 1950. aasta septembris Teaduste Akadeemia presidendiks saanud Johann Eichfeld (1893–1989), 1951. aasta juunis uuteks asepresidentideks "valitud" Gustav Naan (1919–1994) ja Nikolai Tomson (1898–1972) ning peasekretär Nikolai Buzulukov olid kõik Venemaa taustaga.

1953. aastal ilmus stalinlike suurehituste raamatu uuendatud ja laiendatud kordustrükk (255 lk; Tarmisto 1953). Raamatu "2. parandatud ja täiendatud trüki" ettevalmistamine on seekord leidnud oma koha ka Vello Tarmisto, nüüd juba vanemteaduri 1952. aasta III kvartali tööplaanis (allkirjastatud 11. juulil 1952) ja 1953. aasta I poolaasta teadusliku töö aruandes (allkirjastatud 16. juunil 1953).

Viimases nimetab ta seda oma 1951. aastal välja antud samanimelise raamatu põhjalikult ümber töötatud ja täiendatud väljaandeks (ERA.E-23467.37). Raamatu kordustrukü eessõnas nimetab Vello Tarmisto end või on siis teda nimetatud raamatu koostajaks (mitte autoriks!). Iga tahes kordustrukü ettevalmistamisse oli ta kaasatud, kuid milline oli tema panus sellesse, on teadmata. Teise trükki lisandunud mõned geograafilised lõigud võivad olla tema kirjutatud, samuti uus peatükk "Kunstlike veeteede rajamisest Nõukogude Liidus" (lk 45–58; see langeb selgelt välja raamatu üldisest "rütmist"), kuid vaevalt et jutt "Sredazgidrostoi" "kangelasliku kollektiivi" tövõitudest Turkmeenia peakanali rajamisel või 130 000 noore papli, saare ja korgijalaka istutamisest Tahia-Tašis kommunistlike noorte poolt (lk 154). Uudsenä on teise trükki jõudnud Siberi suurte jõgede Obi ja Jenissei vete suunamise idee Araali merre (lk 159–162). Nii ei saaks üksnes Moskvas veel ka seitsmenda mere – Kara mere – sadam, vaid siis saaks laevaga ilma ümberlaadimiseta vedada karusnahku ja muid kaupu Igarkast rohkem kui 5000 kilomeetri kaugusele Bakuusse ja miks ka mitte Moskvasse. Kui kapitalistlik, s.o "roiskuva ja hukkumisele määratud ühiskondliku korräga maailm" pole suuteline teostama sakslase Herman Sörgeli (1885–1972; raamatus kirjutatakse küll eba-*Tarmisto*’likult Hermann Segelist) Atlantropa ideeprojekti, siis "(n)üisugused julged kavatsused, nagu Lääne-Siberi looduse ümberkujundamine, on Stalinlikul ajastul täiesti teostatavad". Samavõrra eba-*Tarmisto*’lik on etteheitenä isegi kapitalismile kirjutada, et (samas: 162)

"(a)sumaade majandusliku taseme tõstmiseks ei kasutata isegi kohapeal kergelt ekspluateeritavaid loodusrikkusi – nii on tuntud, 120 meetri kõrgune Victoria juga Aafrikas, võimsusega 8 miljonit kilovatti, vaatamisväärsuseks vaid turistidele!"

Vaevalt paar päeva enne seda, kui "Stalinliku ajastu suurehituste" raamatu uuendatud versioon anti trükkimisele (27. märtsil), peatati Turkmeenia peakanali ehitus. Raamatu 2. trüki eessõnas viitab Vello Tarmisto (või viidatakse) ka 1952. aasta suvel kohe pärast väitekirja kaitsmist ette võetud laevareisile Volgal (samas: 7):

"Suurt abi osutasid raamatu ümbertöötamisel need andmed, materjalid ja tähelepanekud, mida autor kogus 1952. a. suvel pikemaajalisel reisil mööda Volgat, ning lugejate märkused ja ettepanekud raamatu esimese väljaande kohta."

Sellest vähem kui kaks nädalat pärast väitekirja kaitsmist alanud turismituusikuga reisist on ta kirjutanud ajalehes *Rahva Hää* artikli "6500 kilomeetrit mööda Volgat" (Tarmisto 1952b). Leheloo järgi olevat 11. juunil alanud reis Moskva – Astrahan – Moskva, mille käigus tutvuti eriti "kommunismi suurehituste rajamisega Volgale, s.o Kuibõševi ja Stalingradi hüdroosõlme ning osaliselt ka Volga–Doni kanaliga", kestnud ligi 30 päeva. Tõenäoliselt tegi Vello Tarmisto kaasa siiski vaid esimese poole reisist ja sõitis kusagilt lõunast Moskvasse tagasi rongi või lennukiga, sest oli juba 23. juunil Moskvast NSV Liidu TA Geograafia Instituudis arutlemas kavandatava ENSV majandusgeograafia käsitleva raamatu üle. Koos temaga käis sellel reisil ka aspirant ja peatne Majanduse Instituudi direktor Vladimir Lill, mille kohta on ta oma 19. augustil 1952 allkirjastatud esimese poolaasta aspirandiaruandes kirjutanud, et "(s)ellisest võimalusest mina kui tulevane geograaf loobuda ei saanud" (ERA.R-2347.2k.84).

Mitte miski selles leheloos ei vihja sellele, et Vello Tarmisto oleks kõigest reisil nähtust ja kogetust midagigi kirjutanud juba aasta tagasi "oma" raamatus "Stalinliku ajastu suurehitused". Artikkel algab kirjeldusega sellest, kuidas Moskvast sõideti esialgu aastatel 1932–1937 rajatud Moskva-nimelist kanalit pidi Volgale. Loomulikult ei kirjutanud ta sellest (ega oleks saanudki kirjutada), et 128 kilomeetri pikkune ja 85 meetri laiune ning pinnasetööde mahult seitsmekordselt Valge mere – Balti mere kanali (selle ehitamine vangide orjatööna oli Eestis teada asi) ületanud kanal ehitati vangide käte-, kirka-, labida- ja kärutööga, et selleks rajati 1932. aastal *Dmitlag* keskusega Dmitrovis, suurim laagritekompleks toonases *Gulagi*-süsteemis, et korraka kanali ehitusel töötavate vangide arv küündis 196 000-ni ning et oma elu jättis sellel ehitusel vähemalt 22 842 inimest (nii palju suri ametlikult haiglas), lisaks labidas või kirka käes surnud ja lihtsalt maha lastud, kelle üle arvet ei peetud (vt näit: Фомина 2017). Räägitakse ka lausa 1,2 miljonist vangist *Dmitlagis* aastavahetusel 1932/33 (Голованов 2003). Venemaa kogemusega Vello Tarmistole pidi vähemalt aimatav orjatöö Klin–Dmitrovi kõrgustikku ehk seljakut läbival kanali lõigul olema näha justkui peopesal (Tarmisto 1952b):

"... jõudsi Klin–Dmitrovo ümbruskonda, kus kanal läbib kõrge mäe-seljandiku ning asetseb sügaval süvises nagu orus. Siin saatsid meid kilomeetrite ulatuses astangulised kanali süvendi kaldad, palistatud põõsaste ja puudega [siia saanuks lisada riimivalt "ning inimluudega" – vt ja kuula: Фомина 2017]."

Olgu selle raamatuga kuidas on, kuid hiljem (pärast 1953. aastat) pole Vello Tarmisto seda kunagi enda arvele kirjutanud, ehkki olemuslikult olnuks tegemist tolle aja mõistes kaaluka monograafiaga (küll on ta aga alati märkinud ära oma 1952. aasta *Eesti Kommunisti* artikli). Erandiks on vahest tema enda poolt üks ilmselt 1960. aastal koostatud teaduslike tööde loetelu, kus ta on märkinud oma trükistena ära nii 1951. kui ka 1953. aastal ilmunud stalinlike suurehituste raamatud. Samuti ei kajastu need raamatud kusagil Majanduse Instituudi töötajate poolt tehtud tööde loeteludes (vt näit: Tulp 1984). Tõsi, kõnealune raamat kõrvaldati üsna pea raamatukogude riiulitelt ja avalikest fondidest ning vähemalt Turkmeenia peakanali ehitamislugu tuli maha vaikida, sest nõukogude võimu ettevõtmised ei saanud kunagi olla ekslikud ja ammugi juba ebaõnnestuda.

Siinkohal tuleb taas kord rõhutada, et Eestis oli see EK(b)P VIII pleenumi järgne aeg, kui ka teaduses "tehti ära" kodanlikele natsionalistidele, vangla- ja juunikommunistidele ning "korpusepoistele". Hirnud ja pinged olid kruvitud äärmuseni. Pealegi oli Riikliku Plaanimis komisjoni esimehe ametist 1948. aastal Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretäri kohusetäitjaks taandatud Oskar Sepre (seni oli Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretäri kohuseid täitnud akadeemia president Hans Kruus) hakanud kohe saatma EK(b)P Keskkomiteele märgukirju, milles otsis tunnustust endale kui kodanlike natsionalistide paljastajale ja seda ilmses lootuses saada akadeemia tegevliikmeks (Kalling ja Tammiksaar 2008: 113), hiljem juba ka enesekaitseks. Nimelt 1. maist 1953 vallandati Oskar Sepre Majanduse Instituudist, võttes sellega temalt võimaluse "võidelda kodanlike natsionalistidega", millest annavad tunnistust tema kirjad Ivan Käbinile (1905–1999; ETA arhiiv: 5153.1.279). Juba varem, 1951. aasta oktoobris oli Oskar Sepre kaotanud Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretäri koha seda akadeemia asepresidendina täitma hakanud Gustav Naanile. Oskar Sepre karjäär oli niisiis läinud juba mõnda aega selgelt allamäge, kui arvestada, et pärast Johannes Lauristini (1899–1941) kadumist 1941. aasta augustis sai temast mõneks ajaks formaalselt ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe kohusetäitja, s.t teine mees ENSV näilises võimuhierarhias.

Eks see allakäik jättis oma jälje tema tegutsemisele. Ken Kalling (snd 1963) ja Erki Tammiksaar oletavad, et just Oskar Sepre tegevus tõi endaga kaasa paljude inimeste vallandamise oma töökohtadelt. Nii

vallandati Ajaloo Instituudis pleenumi järgselt 23-st koosseisulisest töötajast seitse, Keele- ja Kirjanduse Instituudis 19-st neli ja Majanduse Instituudis 23-st kaks (Kalling ja Tammiksaar 2008: 113). Kirves rippus üha ähvardavamalt ka Vello Tarmisto pea kohal. Põhjusi oli küllaga, millest on olnud juba eelpool juttu.

Kahtlemata tuli Vello Tarmistol siis veelgi rohkem tunda hirmu isa pärast (ja üsna pea ka "kulakust" ema pärast, kelle vend ja õde "põgenesid 1944. aastal koos sakslastega Eestist"), kes vastas üheselt kõigile "kodanliku natsionalisti" kriteeriumitele, keda mindi pleenumi otsuste taustal hävitama: intellektuaal, kes oli pealegi valitud Asutava Kogu liikmeks. Juba ainuüksi viimasest piisanuks repressseerimiseks. Eelpool mainitud Eesti Talurahva Liidu asutajatest olid ju punavõimu poolt kohe vangistatud ja 1942. aastal Venemaal Gulagi koonduslaagrites tapetud Jaan Hünerson, Christian Arro ja August Jürman(n) /Jürima. Pealegi oli Julius Tarmisto, nagu juba eelpool öeldud, nimetatud Õisu Piimandusinstituudi direktori ametikohale riigivanema enda poolt. Kahtlemata võis Vello Tarmistol silme ees olla oma klassivendade Jaan Tepandi ja Harald Martin Nurga vanemate saatus. Vahest teadis ta sedagi, et 14. juunil 1941 küüditati tema Eesti Laskurkorpuse aegse polgukaaslase, suurtükiväelase Juhan Peegli vanemad ja vanem vend koos perega, et tema isa suri ja vend tapeti Venemaal. Põhjuseks ei midagi muud kui kuulumine Kaitseliitu (Pruuli 2009: 188).

Seni veel karistamata jäänud Asutava Kogu liikmetest küüditati 1949. aastal Märt Raud (1878–1952 või 1955), 1950. aasta oktoobris arreteeriti Hans Kruus ja 1951. aastal Hugo Raudsepp (1883–1952). Mõnes mõttes oli Julius Tarmistol Eesti piimanduse arengus sõdadevahelisel ajal samasugune roll, nagu Õisu vallas sündinud Märt Raua Eesti põlevkivitööstuse arengus. Vahepeal isegi Riikliku Plaani-komisjoni põlevkivikeemia osakonna juhatajaks nimetatud Märt Raud küüditati Krasnojarski kraisse, 1951. aasta mais ta arreteeriti seal ja suri Krasnojarski vanglas. "Kodanlikuks natsionalistiks" klassifitseerunud kirjanik Hugo Raudsepp (varjunimega Milli Mallikas) mõisteti kümneks aastaks Siberisse sunnitööle ja ta suri juba järgmise aasta septembris Baikal–Amuuri magistraali ehitusel Irkutski oblastis *Ozjorlagis* (vt ka joonealust märkust 21). Kas järg oli nüüd ka Julius Tarmisto käes?

Kui miski Julius Tarmistot kõige halvemast päästis, oli kaksikutest poegade kuulumine Eesti Laskurkorpusesse. Seni oli see olnud kõige

kõvem indulgents ja selles osas toimis ka teatav ringkaitse, millele ei hakanud sageli ka NKVD (*Народный комиссариат внутренних дел*) ja hilisema MVD (*Министерство внутренних дел*) hammas. Kuid 1950. aasta märtsipleenumi järel hakkas seegi kaitsevall murenema, kui mõelda kas või TPI sõjalise kateedri juhataja kindralmajor Jaan Lukase (1892–1953) ja polkovnik Olav Mullase (1894–1975) saatusele. Uued küüditamised ja arreteerimised polnud välistatud, polnud teada, kas Eesti Laskurkorpuse kaardiväe vanemleitnandi auaste ja kaks Punatähe ordenit pakuvad enam kaitset.

Seni "korpusepoiste" poolt täidetud kohti vajati uutele Venemaa eestlastele ja Venemaalt Eestisse õiget ideoloogiat ja uut "teadust" tooma suunatud muulastele – Majanduse Instituudi teadurite seast jooksevad neil aastatel lühiajaliselt, vähem kui aastase tööajaga läbi sellised mitte midagi ütlevad nimed nagu Andrei Nikolski (1914–?), Prokopi Kožõrevski (1911–?), Anatoli Butenko (1927–?), Maria Hotejeva (1922–?), Jelizaveta Kuleš (1922–?) ja Juanita Mihhailova (Vidal, Tšepkassova; 1925–?) (Tulp 1984). Arnold Veimerile järgnenud lühiajalised Majanduse Instituudi direktorid Pavel Ehin²⁶ ja Vladimir Lill (vt joonealust märkust 22) olid Venemaa eestlased.

²⁶ Pavel (Paul) Ehin (1911–?) sündis Pihkva kubermangu Toropetsi vallas. Kodune keel vene keel, enda sõnul valdas eesti keelt halvasti. Oli nooremseersandina Eesti Laskurkorpuse 249. laskurdiviisis. 1948. aastal lõpetas Moskva Riikliku Ülikooli majandusteaduskonna ja kaitses 1952. aasta mais samas majanduskandidaadi kraadi väitekirjaga "Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi industrialiseerimine". Pärast aspirantuuri lõpetamist suunati EK(b)P ja hiljem täpsustatult ENSV TA Presiidiumi käsutusse. 1952. aasta juunis toodi NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi käskkirjaga "üleviimise korras" Moskva Riikliku Ülikooli õpetaja kohalt Majanduse Instituudi teadusdirektoriks. 20. novembril nimetati tagandatud Arnold Veimeri asemele Majanduse Instituudi direktori kohusetäitjaks. 25. märtsil 1953 vabastas ENSV TA Presiidium ta sellest ametist ja ta vallandati instituudist. Põhjuseks see, et Majanduse Instituudi partei algorganisatsioon (selle sekretär oli siis Leonid Brutus) oli heitnud ta välja parteist, sest oli varjanud parteisse astumisel (1945) oma kulaklikku päritolu. Nimelt oli tema Võrumaalt välja rännanud isa Eduard Ehin (1870–1930) kuulutatud 1929. aastal kulakuks. Ka 16. juunil 1952, s.o Majanduse Instituuti tulekul täidetud ankeedis teatab ta, et tema vanematel polnud loomi, maad ega mingit põllumajandusinventari. Sama aasta

Siinkohal on eriti oluline silmas pidada, et 1952. aasta suvel puhkes EK(b)P 1950. aasta VIII pleenumi järellainetusena Teaduste Akadeemias poliitiline skandaal, mida on nimetatud ka poliitiliseks provokatsiooniks. Selle keskmes oli 1951. aasta aprillis Majanduse Instituudi direktoriks pagendatud Arnold Veimer, kellest kuulduste kohaselt pidanuks saama taas Ministrite Nõukogu esimees või kellega plaaniti asendada Ivan Käbin EK(b)P Keskkomitee I sekretäri ametipostil (vt näit: Laas 2010: 308–319). See avas uue rünnaku "kodanlike natsionalistide" vastu ja tähendas nii või teisiti teravnevat tähelepanu just Majanduse Instituudile. Toonane Teaduste Akadeemia lühiajaline asepresident Nikolai Tomson tegi sama aasta sügisel EK(b)P Keskkomiteele ettepaneku vabastada Arnold Veimer Majanduse Instituudi direktori ametikohalt (samas: 317):

"... poliitiliste ja majanduslike ülesannete vaatenurgast on ta teaduslikku uurimistööd organiseerinud puudulikult; [...] tema töö Majanduse Instituudi direktorina on kokkusobimatu [...] varem tehtud vigade ja kodanlike natsionalistide mahitamisega; [...] peale kõike muud on Veimer pahatahtlike kuulduste levitamisega EK(b)P juhtkonna aadressil näidatud, et ta pole poliitiliselt usaldatav."

Arnold Veimeri ja Majanduse Instituudi lugu võib vaadelda ka ühe episoodina Eesti (ENSV) teaduse "puhastamises", mis oli alanud *de jure* 25. märtsil 1950. Siis, s.o EK(b)P VIII pleenumi eelviimasel päeval vabastati nimelt ENSV Ministrite Nõukogu otsuse alusel Hans Kruus Teaduste Akadeemia presidendi kohalt tagasiulatavalt 16. märtsist. Järgmise aasta juunis asendati Alfred Koort (1901–1956) TRÜ rektori kohal Feodor Klementiga (1903–1973), TPIs oli direktori vahetus toimunud juba 1949. aastal. Teaduste Akadeemias kaotasid oma koha asepresidendid Juhan Vaabel ja Aksel Kipper (1907–1984) ning akadeemiksekretär Jüri Nuut (1892–1952), rääkimata juba mitmetest instituutide direktoritest.

oktoobris asendas EKP Keskkomitee Büroo väljaheitmise valju noomitusega. 1. juunil võeti ta uuesti instituuti vastloodud poliitilise ökonomia sektori vanemteaduriks, hiljem ennistati see tagasiulatavalt 1. aprilliks. 16. jaanuaril 1954 lahkus ta Majanduse Instituudist ja pöördus tagasi Moskvasse, põhjendades lahkumist sellega, et ei Majanduse Instituut ega ka ENSV TA Presiidium pole suutnud talle anda lubatud elamispinda (ERA.R-2347.2k.78).

Arnold Veimeri lahkumise ja Pavel Ehini tulekuga asi veel Majanduse Instituudi jaoks ei lõppenud, see oli pigem alles algus. 28. märtsil 1953, s.o mõned nädalad pärast Stalini surma ilmus *Rahva Hääles* anonüümne juhtkirja-laadne kirjutis "Ausalt tunnistada vigu, arendada edasi majandusteadust Eesti NSV-s" (Ausalt ... 1953). Selle sisuks on Kābini–Naani leeri rünnak vahepeal majandusdoktori kraadi kaitsnud Nikolai Buzulukovi ja laiemalt "tema juhtimisel töötava TA Majanduse Instituudi põllumajandusökonoomika sektori", veelgi laiemalt kogu instituudi senise tegevuse vastu. Nikolai Buzulukovit seostati selles juhtkirjas nimelt 1950. aasta märtsipleenumil ametist tagandatud endise EK(b)P Keskkomitee I sekretäri Nikolai Karotammega (1901–1969), keda süüdistati kollektiviseerimise tempo aeglustamises. Oma osa sai kõnealuses juhtkirjas ka vanglakommunist Oskar Sepre ja seda eelkõige oma "käsulaudades" (Sepre 1950) Nikolai Buzulukovi tööde positiivse esiletõstmise eest. Järeldus oli see, et

"Eesti NSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudis ei ole kõik korras marksistlik-leninliku teooria põhitõdede tundmaõppimise alal. Instituudis on tänase päevani alahinnatud marksistliku poliitilise ökonoomia sügava tundmaõppimise vajadust. Seetõttu on rida teadusliku uurimise töid kirjutatud madalal ideoloogilis-teoreetilisel tasemel. [...] Kuni tänase päevani ei ole Majanduse Instituudis veel midagi tõsiselt ette võetud seltsimees Stalini geniaalse teose "Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus" [ilmus 1952. aasta oktoobris] põhjalikuks tundmaõppimiseks, töö põhjalikuks ümberkorraldamiseks stalinliku õpetuse alusel."

Mõned päevad hiljem, s.o 30.–31. märtsil toimus TA Ühiskonna-teaduste Osakonna teaduslik sessioon, mis oli pühendatud Stalini "geniaalsele teosele" "Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus". Sellest sessioonist annab 11. aprilli *Rahva Hääles* ülevaate geograafia-aspirandi seisusest pärast Pavel Ehini äsjast vallandamist üleöö (26. märtsist) Majanduse Instituudi direktori kohusetäitjaks edutatud Vladimir Lill, kirjutades muuhulgas (Lill 1953):

"Oma sõnavõtus sm. L. Brutus tõi näite, kuidas Majanduse Instituudi endine direktor A. Veimer juurutas subjektivistlik-idealistikku lähenemist teaduslike probleemide lahendamisele. Nii näiteks nõudis A. Veimer teaduslikelt töötajatelt, et teaduslikud tööd rajaneksid seadusandlikele aktidele, kusjuures uurimise käigus tuli näidata, kuidas neid seadusandlike akte täidetakse. Nii pöörati teaduslike töötajate tähelepanu sihiteadlikult kõrvale majanduselu objektiivsete seaduspärasuste tundmaõppimisest. Niisuguse lähenemise tõttu majandusprotsesside uurimisele olid ka tööd ebateaduslikud ega omanud praktilist väärtust."

Sellel "teaduslikul sessioonil" ründasid veel mitmed teisedki Majanduse Instituudi noored teadurid instituudi endist juhtkonda, s.t eelkõige Arnold Veimerit (vt: Ühiskonnateaduste ... 1953: 158). Stalini "geniaalse töö"²⁷ ülistajate ja Arnold Veimeri tümitajate seas polnud Vello Tarmistot. Võib oletada, et just neist aegadest said alguse tema ja Arnold Veimeri hilisemad usalduslikud suhed.

10. mail 1953 moodustati selle "teadusliku sessiooni" tuultes senise rahvamajanduse üldprobleemide sektori põhjal poliitilise ökonoomia sektor. Igati loogiline oluks, et vastloodud sektori juhatajaks oleks saanud (kas või ajutiselt) senine rahvamajanduse üldprobleemide sektori juhataja kohusetäitja, kandidaadikraadiga Vello Tarmisto. Juhtus aga nii, et sellele kohale nimetati vähem kui aasta tagasi aspirantuurist tulnud Leonid Brutus, kes jõudis majanduskandidaadi kraadi kaitsmiseni 1954. aastal, sedagi tellisetööstuse teemal, mis polnud sugugi "poliitökonoomilisem" kui Vello Tarmisto majandusgeograafia. Kaalukaasi Leonid Brutuse kasuks kallutas ilmselt tema varasem töö EK(b)P Keskkomitee Vabariikliku Parteikooli korralise õppejõuna aastatel 1946–1951 (ERA.R-2347.1.90) ja veelgi enam tema hiljutine "otsustav tegutsemine" instituudi partei algorganisatsiooni sekretärina. Omapoolse usutava tausta sellisele tõusule ametiredelil on andnud Uno Mereste (Mereste 2003: märksõna "Brutus, Leonid"). Üsna pea, s.o novembris 1954 sai Leonid Brutusest Majanduse Instituudi teadusdirektor ja ta jäi sellele kohale kuni lahkumiseni instituudist 1965. aastal.

Tegelikult oli olukord Vello Tarmisto jaoks tol hetkel ülikriitiline. Parasjagu käis nõiajaht ka temale, sest temagi sobis "kodanlike natsionalistide" sekka, lisaks veel muud patud. Esimene tõsisem märk lähenevast ohust on 2. juunil 1952, s.o kolm päeva pärast väitekirja kaitsmist toonasele Teaduste Akadeemia kaadrite osakonna ülemale I. Kuzminõhhile (tema kurjad analoogid TRÜs ja TPIs olid vastavalt

²⁷ Selle "geniaalse töö" suurim "geniaalsus" seisnes ülemineku visandamises naturaalmajandusse, nüüd juba plaanimajanduslikult kommunistlikusse, milleks on vaja "kaubaringlus [---] asendada saaduste vahetamise süsteemiga, et keskviim või mingi muu ühiskondlik-majanduslik keskus saaks hõlmata kogu ühiskondliku tootmise produktsiooni ühiskonna huvides" (Stalin 1952: 62).

Helene Kurg ja Albert Laus) saadetud (pool)anonüümne venekeelne kaebekiri, kus teatatakse, et (ETA arhiiv: 1.5.62)

"Mitšurini-nimelise kolhoosi esimees, kommunist sm Lindau rääkis, et TA Majanduse Instituudi töötaja Vello Tarmisto on suurmaaomaniku poeg. Kodanlikul ajal oli Tarmisto emal suur talu Abja vallas, kus alaliselt töötas mitu moonakat [*несколько батраков*]."

Sama aasta sügisel ei andnud TA Presiidium Vello Tarmistole luba töötamiseks EK(b)P Keskkomitee Vabariiklikus Parteikoolis (sügissemestrist oli ta sinna võetud poole koormusega poliitilise ja majandusgeograafia vanemõpetajana), põhjendades seda kiireloomuliste ülesannete täitmisega Majanduse Instituudis endas (ERAF.938.43.126). Mis oli tegelik põhjus, pole teada. Igatahes jätkas ta seal esialgu loengutega. Vähem kui aasta hiljem, juba eelpool mainitud 25. märtsi 1953 ülekuulamise järel, on I. Kuzminõhh koostanud Vello Tarmisto kohta *справка* [teatise, õiendi], mis lõpeb kurjakuulutava lausega (ETA arhiiv: 1.5.62): "**Тармисто В. Ю. подлежит дальнейшему изучению.**" ehk V. J. Tarmisto kuulub edasisele uurimisele *resp.* jälgimisele (taustateave 5). Selleks hetkeks oli Stalini surmast möödunud 20 päeva ja viimasest suurküüditamisest täpselt neli aastat.

Taustateave 5. Teatis Eesti NSV Teaduste Akadeemia Energeetika Instituudi sektorijuhataja kt Tarmisto Vello Juliusovitši kohta.

"Tarmisto V. J. poliitilise palge esialgsel kontrollimisel tehti kindlaks: Tarmisto V. J. pärineb agronoom-zootehniku perekonnast, tema isa õppis 1911. kuni 1914. aastani Danzigis Saksamaal, oli Tallinnas väikekorterite ühistu "Tare" liige. Selle ühistu liikmeteks võisid olla ainult sellised isikud, kellel olid pankades oma jooksvatel arvetel rahalised hoiused. Tallinnas oli [neil] oma korter, Nõukogude võimu kehtestamisega korter natsionaliseeriti.

1935. kuni 1937. aastani Tarmisto V. J. sõitis Skandinaavia ja Lääne-Euroopa riikidesse, justkui [*якобы*] teadusliku eesmärgiga. 1936. aastal vahetas oma perekonnanime Grünberg Tarmisto vastu ettekäändel, nagu oleks perekonnanimi Grünberg väga laialt levinud. Oli kodanliku noorteorganisatsiooni "Skaudid" liige, see organisatsioon oli Inglise imperialistide soosingu all. 1936. kuni 1940. aastani oli korporatsioon "Vironia" liige, viimane oli Eesti finantskodanluse kants, Nõukogude riigi ja demokraatia kõige tigemad vaenlane, anglo-ameerikalik organisatsioon. Sellesse korporatsiooni kuulusid ainult varakad klassid.

1952. aasta aprillis võeti Eesti NSV Ministrite Nõukogu poolt vastu otsus töö alustamiseks Akadeemias kell 9 hommikul. Tarmisto V. J. olles [ENSV Teaduste Akadeemia] ametiühingu kohaliku komitee esimees, väljendas mitte nõustumist valitsuse otsusega ja lasi teadusasutustes ring- lema alla kirjutatavad lehed, selleks et koguda allkirju töö alustamiseks Akadeemias kell 8 hommikul. Selline teguviis tähendab valitsuse mitte usaldamist.

Tormisto V. J. ema vend – Liebus Pjotr Pjotrovitš ja ema õde Lillen Emilia Pjotrovna põgenesid 1944. aastal koos sakslastega Eestist. Tarmisto V. J. kuulub edasisele uurimisele."

Eesti NSV Teaduste Akadeemia kaadrite osakonna ülem I. Kuzminõhh
25. märts 1953
Tallinn

See oluks alles algus. Tee Vello Tarmisto tavapäraseks süüdistami- seks spioneerimises Suurbritannia või Ameerika Ühendriikide kasuks oli valla. See polnud enam üksnes ees seisva parteist välja heitmise ja töölt vallandamise lugu (vrd Pavel Ehini "looga" – joonealune märkus 26). See oluks väga ränk süüdistus, mille vastu poleks pakkunud kaitset isegi Nõukogude Liidu kangelase Kuldtäht, rääkimata kahest Punatähe ordenist. Selliste süüdistuste hind oli neil aegadel 25+5, s.t 25 aastat laagrit kusagil kauges põhjas + 5 aastat asumist. Taoline süüdistus ja selline karistus sai näiteks osaks EK(b)P VIII pleenumi ettevalmistamise käigus toonasele toiduainetetööstuse ministrile Lem- bit Lüüsile (1910–1999; vt näit: Tõnurist 1989: 55–56).

Selle *справка* koostamine langeb peaaegu päeva pealt kokku (vasta- valt 25. ja 28. märts) ajalehes *Rahva Hää*l ilmunud anonüümse rün- nakuga Majanduse Instituudi vastu. Täpselt samal päeval, s.o 25. märtsil vallandati Majanduse Instituudi direktori kohusetäitja ametist Pavel Ehin. Vaevalt et nende sündmuste ajaline kokkulangemine oli juhuslik. Igatahes midagi uut ja suurt oli toimumas. Kõigest sellest pole sõnagi Laine Tulpi 1984. aastal valminud Majanduse Instituudi kroonikas.

Pole välistatud, et selleks stalinismi uueks ja õnneks viimaseks jäänud pealetungiks andis indu 16. märtsil toimunud senise riikliku julge- oleku ministeeriumi ja siseministeeriumi ühendamine, kus siseminist- rina jätkas EK(b)P VIII pleenumi ettevalmistamise protsessis Mosk- vast Eestisse julgeolekuministriks saadetud Valentin Moskalenko (1908–1984). Aja märk oli seegi, et Majanduse Instituudist vallandati

1. maist isegi Oskar Sepre. Siis ei kõlvanud Majanduse Instituudi direktoriks ükski kandidaadikraadiga instituudi töötaja, ei Albert Kadak, Eduard Kull ega Endel Vint, ka mitte Oskar Sepre, küll aga üks teaduses edutu ja edutuks ka jäänud aspirant. Oma päritolu ja tausta poolest ei sobinud nad kuidagi "venekeelsesesse Teaduste Akadeemiasse", kui rääkida Daniel Palgi keeles (Palgi 1994/2010: 318), rääkimata juba Vello Tarmistost. Endel Vint töötas pealegi veel põlu alla pandud põllumajandusökonoomika sektoris.

Et selle *сnpавка* koostamisega oli väga kiire (näiteks Kaitseliiduni selles veel ei jõutud), näitavad kas või selles olevad kirjavead ning igat laadi eksimused ja ebatäpsused. Muide, lisaks ema vennale Peeter Liebusele ja õele Emilie Liebusele (siis juba ammu Lellep), kelle tegevuse vastu sõja ajal tundis I. Kuzminõhh huvi, oli Eestist põgenenud ka Vello Tarmisto onupoeg Vello Grünberg/Pekomäe (1919–1995). Tema oli olnud soomepoiss, kellest kujunes Rootsis tuntud ajakirjanik ja publitsist. Järsult muutunud olukorrale viitab seegi, et alles 8. detsembril 1952 oli Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretäri ülesandeid täitev akadeemia asepresident Gustav Naan andnud nõusoleku Vello Tarmisto nimetamiseks rahvamajanduse üldprobleemide sektori juhatajaks (ETA arhiiv: 1.5.62).

Õnneks oli stalinismi ja poststalinismi selgroog murdumas, seda ka Teaduste Akadeemias. 4. aprillil rehabiliteeriti Kremli haigla arstid, keda süüdistati nn valgete kitlite vandenõus. 26. juunil aresteeriti Lavrenti Beria (1899–1953). Kõige halvem oli möödud. Hirm aga ei kadunud kuhugi. Juba juulis hakati ette valmistama kõigile kandidaadikraadiga Majanduse Instituudi vanemteaduritele, nende seas ka Vello Tarmistole, vanema teadusliku töötaja kutse taotlemist. Teisalt palus ta 24. juunil 1953 siiski end, viidates töökoormusele Majanduse Instituudis, vabastada EKP Keskkomitee Vabariikliku Parteikooli vanemõpetaja kohalt (ERAF.938.43.126). Mida Vello Tarmisto lõpuks kaotas, oli sektorijuhataja koht, mille võttis üle Leonid Brutus. See kaotus polnud suur. Võit oli ilmselgelt suurem, vähemalt Eesti geograafia jaoks.

Mis neil kuudel Vello Tarmisto ümber toimus, millest selline kiirustamine *сnpавка* "kokkutraageldamisel" ning millise telefonikõnega või telefonikõne tegemata jätmisega tema "uurimine" peatati, pole teada. Üldjoontes langeb see aeg kokku Lavrenti Beria, kes oli Stalini surma järgselt tõusnud NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe Georgi Malenkovi (1902–1988) esimeseks asetäitjaks ja siseministriks, "uue

kursiga". See seisnes eelkõige panustamises "kohalikele kaadritele", pärast tema tagandamist ja arreteerimist 26. juunil hakati aga omakorda kärpima julgeolekuorganite võimu. Nii näiteks kutsuti 29. mail Eestist ära siseministrina enda kätte tohutu võimu koondanud Valentin Moskalenko (tema tööd hinnati 1950. ja 1951. aastal vähem kui aastase vahega antud kahe Lenini ordeniga) ja 13. juunil EKP (vahepeal oli selle nimest täht "b" kadunud) Keskkomitee II sekretär Vassili Kossov (1910–1996). 25. aprillil otsustati kaotada vähem kui aasta tagasi stalinliku suursaavutusena moodustatud oblastid Eestis.

Pole välistatud, et "Tarmisto juhtumi" kulgu mõjutas ühelt poolt suuresti 28. märtsi nn amnestiaseadus, mida rakendati kriminaalkurjategijate suhtes ja mis tekitas parasjagu segadust äsja loodud "suure" siseministeeriumi töös, mistõttu uute asjade avamine võis lükkuda edasi (vrd näit: Tannberg 2003), teisalt aga ka hiljem Valentin Moskalenkole ette heidetud ülipüüdlikult ja kiirustades läbi viidud kaadrimuudatused siseministeeriumi süsteemis, mis võisid samuti halvata asja kulgu (vt: Saueauk 2013: 290–291). Hiljem, pärast Eesti Laskurkorpuse juhtkonda kuulunud kindralmajor Johan Lombaku (1897–1982) saamist 1953. aasta septembris uuesti siseministriks (nüüd juba "suures" siseministeeriumis), võidi "korpusepoisi" Vello Tarmisto küsimus üldse päevakorrast maha võtta. See kõik on loomulikult vaid oletus asjade üldise kulu taustal. Muutuma hakkavatele oludele Teaduste Akadeemias viitab Arnold Humala valimine 5. augustil Nikolai Tomsoni asemele akadeemia asepresidendiks. Majanduse Instituudi direktoriks toodi 1954. aasta novembris Vladimir Lille asemele senine Eesti Põllumajanduse Akadeemia rektor Richard Antons.

Majandusgeograafia

Majanduse Instituudi rahvamajanduse üldprobleemide sektor nimetati niisiis 10. mail 1953 ümber poliitilise ökonoomia sektoriks, mille etteotsa sai tööstusökonoomika sektori teaduskraadita nooremteadur Leonid Brutus. Vello Tarmisto tõrjuti sellega sama sektori vanemteaduriks ja nn majandusgeograafide grupi juhiks, kuhu kuulusid hiljem veel mõnda aega Vladimir Lill ja Jaan Sepp (1930–2015). Jaan Sepp oli seejuures esimene TRÜ lõpetanud geograaf (lõpetas 1954), kes tuli tööle Majanduse Instituuti (juba jaanuaris 1954, s.o enne lõpetamist).

Taustateave 6. Vello Tarmisto põlvkond Majanduse Instituudis.

1947. aastal hakati Majanduse Instituuti suunama TPI majandusteaduskonna lõpetanud. Esimestena tulid 1946. aastal koos Vello Tarmistoga TPI lõpetanud Albert Kadak (1917–2005) ja Ludmilla Vilnit (1916–?). 1948. aastal tulid Helgi Elenurm (1922–2012), Helmi Lepik (hiljem Maide; 1926–2014), Gennadi Kurss (1924–1988), Raul Renter (1920–1992) ja Laine Tulp (1926–2009); 1949. aastal Laine Kulderknup (hiljem Branten; 1919–1984) ja Leonid Brutus (1918–2016) ning 1951. aastal Asta Meressoo (1924–2010), Lidia Pert (hiljem Ritso; 1924–1993) ja Helli Tealane (1926–1993). Osa neist tuli Majanduse Instituuti 1951. aasta alul likvideeritud Riikliku Plaanikomisjoni Eesti Majanduse Uurimise Instituudist. 1951. aastal tulid veel Leningradi Riikliku Ülikooli lõpetanud Ilja Kaganovitš (1921–2016) ja Kõrgema parteikooli Moskvas lõpetanud Dmitri Kuznetsov (1918–?). (Majanduse Instituut 1946–1971, 1971; Tulp 1984)

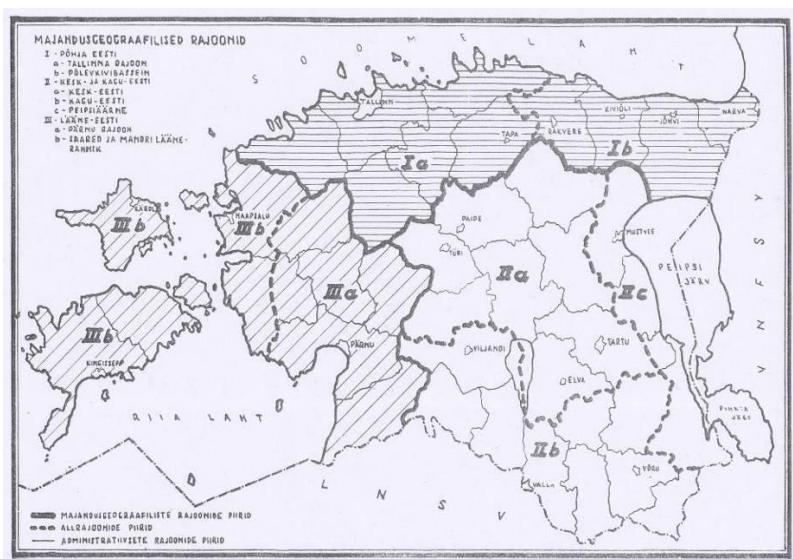
Enamasti suunati nad varem või hiljem 1948. aastal Majanduse Instituudi juurde moodustatud aspirantuuri või siis aspirantuuri Leningradi Majanduse ja Rahanduse Instituuti või Moskvasse NSV Liidu TA Majanduse Instituuti ning nad kaitsesid üpris kiiresti majanduskandidaadi kraadi (vt: Kalle 2017). Toonased nõuded kandidaadiväitekirjale erinesid oluliselt hilisematest – tegemist oli üldjuhul kirjeldavate uurimustega, mille peamised kriteeriumid olid "ideoloogiline puhtus" ja töö maht, mis küündis sageli 400–500 leheküljeni. Keskmisest põlvkonnast tulid neil aastatel Majanduse Instituuti Endel Vint (üldse esimese teadustöötajana; 1907–1983), kelle Tartu Ülikooli *Mag.agr.* kraadi (1935) nostrifitseeris Moskva Kõrgem Atestatsioonikomisjon pika ootamise järel 1949. aastal põllumajanduskandidaadi kraadiks, ja Eduard Kull (1905–1988). Enamikust neist – Branten, Elenurm, Kaganovitš, Kuznetsov, Maide, Meressoo, Ritso, Tarmisto, Tealane, Tulp ja Vint – kujunes välja Majanduse Instituudi n-ö esimene põlvkond, kes töötas instituudis sisuliselt kuni 1990. aastate alguseni.

Sellesse põlvkonda kuuluvad hiljem tulnutest ka Kaljo Kask ja Jaan Tepandi. Pikaajaline ehitusökonoomika sektori juhataja Kaljo Kask töötas Majanduse Instituudis aastatel 1957–1991 ja juhtivteaduriks tõusnud Jaan Tepandi aastatel 1980–1994.

Nimetatutest kaitsesid edukalt majandusdoktori kraadi lisaks Vello Tarmistole (1972) veel Endel Vint (1967), Ilja Kaganovitš (1971), Helmi Maide (1987), Kaljo Kask (1988) ja Jaan Tepandi (1989).

Juba 1952. aasta alul oli NSV Liidu TA Geograafia Instituut alustanud ettevalmistusi Eesti NSV majandusgeograafiat tutvustava raamatu väljaandmiseks. Sarnased ülevaated oli seal plaanis koostada kõigi

toonaste liiduvabariikide kohta. Sellesse töösse kaasati Eesti poolelt Majanduse Instituut ja konkreetselt Vello Tarmisto. Töö oli jaotatud nii, et üldosa ja Tallinna käsitluse kirjutas põhiliselt Mihhail I. Rostovtsev (1912–?) NSV Liidu TA Geograafia Instituudist ja regionaalse osa (esialgu oli see kavandatud vastloodud oblastite kirjeldusena) Vello Tarmisto. Hiljem sai Eesti regionaalse jaotuse aluseks tema poolt raamatu ettevalmistamise käigus välja töötatud ja 1954. aastal ajakirjas *Nõukogude Kool* esitatud ENSV majandusliku rajoneerimise skeem (joonis 5; Tarmisto 1954). Majanduslik rajoneerimine oli neil aegadel majandusgeograafia keskseks teemaks ehk valitsevaks paradigmaks NSV Liidus (vt ka: Marksoo 1994a: 154–155).



Joonis 5. 1954. aastal ajakirjas *Nõukogude Kool* ilmunud artiklis "Nõukogude Eesti majandusgeograafilisest rajoonimisest" (Tarmisto 1954) eristab autor (toimetuse sõnutsi "mõttevahetuse korras") Eestis kolme majandusgeograafilist rajooni, mis omakorda jagunevad kaheks kuni kolmeks allrajooniks. Igas neist olevat "sotsialistliku industrialiseerimise ja põllumajanduse kollektiviseerimise baasil kujundatud oma spetsiifiline tootmis-kompleks, mis vastab sotsialistliku majanduse organiseerimise printsiibile majandusrajoonis" (lk 134). See jaotus erineb märgatavalt näiteks Salme Nõmmiku hilisemast viierajoonilisest jaotusest (vt näit: Nõmmik 1979: 171).

Ülevaate selle raamatu sünnist ja vaidlustest selle üle annab Rahvusarhiivi säilik ERA.R-2347.3.124. Jääva väärtusega momendina võiks selle raamatu sünniloos märkida eestikeelsete kohanime vene keelde transliteerimist. Poliitilise ökonoomia sektori koosolekul 1. detsembril 1954 tõstis Vello Tarmisto nimelt üles eestikeelsete kohanime transliteerimise küsimuse ja soovitas pikki vokaale hakata kirjutama vähemalt nime sees täht-tähelt. Seni oli järgitud tsaariaegsete kaartide eeskujul, kus pikad vokaalid transliteeriti ühekordsena, mida nägi jätkuvalt ette ka peatselt arutusele tulema pidav Keele- ja Kirjanduse Instituudi vastav projekt. Vello Tarmisto sõnutsi ei saanud sellega nõustuda ja ta tegi ettepaneku (samas):

"1. Geograafiliste kohanime transliteerimine teostada samuti täht-täheliselt nagu isikunime transliteeriminegi (pikk vokaal säilitada).

[---]

3. Vältida peenendusmärki nimedes, kus viimane muudab nime kõla [siin tõi ta näiteks *Пыльва*]."

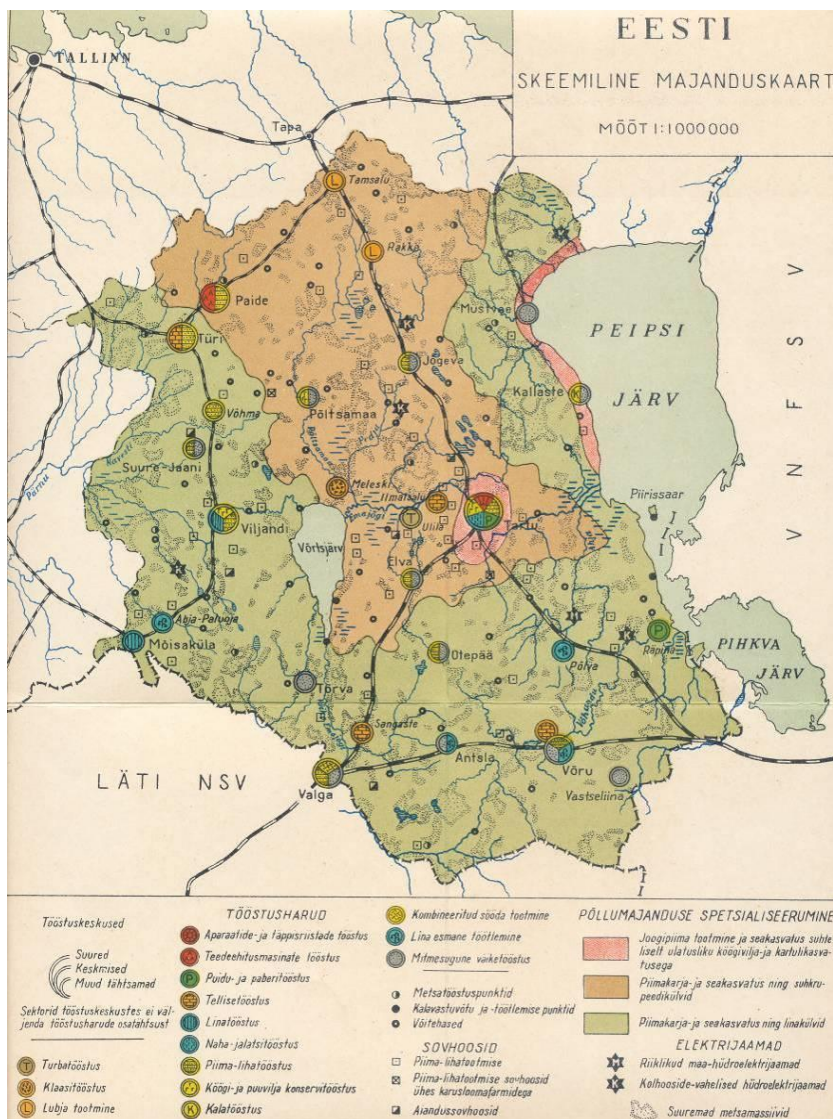
Nagu nähtub 1955. aastal ilmunud "Eesti NSV. Majandusgeograafiline ülevaade" venekeelsest väljaandest, leidis esimene ettepanek arvestamist, teine aga, mis puudutab peenendusmärgi "ь" liigkasutamist, mitte. Neid kahte põhimõtet oli ta rakendanud juba oma väitekirjas. Paralleelselt ilmusid raamatu vene- ja eestikeelne väljaanne, esimene aastaarvuga "1955" ja teine "1956", esimene tiraažiga 3000 ja teine 5000 (Ростовцев ja Тармисто 1955; Tarmisto ja Rostovtsev 1956). Omal ajal oli see täiesti unikaalne väljaanne, mis andis geograafilise ülevaate Eestist kui tervikust. Seda 1948. aastal Moskvast ilmunud Oskar Sepre 25 000-ses tiraažis ilmunud "Эстонская ССР" asemele (Серп 1948), mille põhisisuks oli "kodanliku" Eesti põhjamine ja sõjajärgse stalinliku viisaastaku seniste ja tulevaste saavutuste ülistamine.²⁸

²⁸ Tõsi, 1940. aastal oli Moskvast Aleksandr Medvedjevi nime all ilmunud 118-leheküljeline üllatavalt asjalik, asjatundlik ja neutraalne ülevaade Eestist, mis kannab pealkirja "Эстония" (Медведев 1940). Sellest rohkem kui kolmandik on pühendatud majandusele ja selle arengule. Ilmselt on autori osas tegemist pseudonüümiga. Ladumisele anti kõnealune raamat 13. novembril 1939 ja trükk 1940. aasta 8. märtsil, mil Eesti saatust oli juba otsustatud. Raamat algab lausega: "Iseseisev Eesti vabariik tekkis Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusel." Seega mitte nii,

Võib oletada, et koostöö NSV Liidu TA Geograafia Instituudiga oli see, mis pani Majanduse Instituuti vähemalt esialgu Vello Tarmistost kinni hoidma, vaatamata tema ebasobivale minevikule ja sugugi mitte headele suhetele teadusdirektor Leonid Brutusega. Nüüd oli neis ilmselt "vahendajaks" instituudi töötajate seas väga populaarseks kujunenud direktor Richard Antons. Võiks vahest isegi öelda, et neil aasatatel oli Vello Tarmisto omamoodi sisepagenduses, osalt sunniviisilises, osalt vabatahtlikus.

Kahtlemata kannavad Vello Tarmisto ja Mihhail Rostovtsevi raamatud oma aja pitserit, mida aga ei saa enam võrrelda tõsistalinistliku teemakäsitlemise ja sõnaseadega. Üldkehtivad kirjutamisreeglid ei kadunud aga kuhugi. Nii heitis Leonid Brutus poliitilise ökonoomia sektori 2. novembri 1954 koosolekul, kus arutati järjekordselt raamatu ettevalmistamise käiku, autoritele ette (osundades koosoleku protokollile), et "(n)õukogude korra kehtestamisega Eestis ei ole näidatud pankade, tööstuse jne. natsionaliseerimist", et "ajaloolist järjestust tuleks käsitleda samas järjekorras nagu see on antud Eesti NSV ajaloo" – siinkohal on peetud silmas 1952. aastal ilmunud Gustav Naani toimetatud "Eesti NSV ajalugu". 13. novembri koosolekul soovitas Eduard Kull "rääkida kodanliku Eesti diktatuuriaegsest tööstuse degradeerumisest ja vastandada sellele Nõukogude Eesti kiiresti arenev tööstus" (ERA.R-2347.3.124). Aeg nõudis oma. Teisalt tuleb märkida, et selles raamatus kasutatud arvuline teave on enam kui napp, kui jätta kõrvale kolhooside-sovhooside või avalike raamatukogude arv ja absoluutsuurustega mitteseostatavad kõrvalised suhtarvud. Isegi Eesti rahvaarv on neis toodud 1940. aasta lõpu seisuga. Selles pole midagi imelikku, sest esimene avalikuks kasutamiseks mõeldud statistikakogumik ilmus alles 1957. aastal (Eesti NSV rahvamajandus ... 1957). Täiesti erandlik kogu raamatu taustal on toonase tööstuse harustruktuuri esitav tabel (Tarmisto ja Rostovtsev 1956: 91). Samas iseloomustab raamatut ulatuslik fotode ja muu illustratiivse materjali kasutamine (vt näit joonist 6).

nagu seda nähti eesti (juuni)kommunistide või maailmarevolutsiooni kuulutanud vene propagandistlikes tekstides. Ebatavaline on ka toonase tava-pärase ideoloogilise kirja- ja kõnepruugi vältimine selles raamatus.



Joonis 6. Kesk- ja Kagu-Eesti majandusgeograafilise rajooni majanduskaart V. Tarmisto ja M. Rostovtsevi raamatust "Eesti NSV. Majandusgeograafiline ülevaade" (1956: lk-de 232 ja 233 vahel). Pruunika tooniga on sellel eristatud tulevane "partei ja valitsuse" poolt kavandatud suhkrupeedi kasvatuse piirkond.

Oma isa elutöö tähistamiseks on ta raamatusse pannud ka Õisu piimandustehnikumi peahoone foto, seda ajale igati vastava, ehkki nende aastatega ajaliselt mittehaakuva allkirjaga: "Nõukogude Eestis on suuresti kasvanud põllumajandustehnikumide ja -koolide arv" (samas: tahvel lk-de 216–217 vahel).



Foto 13. Õisu ei kadunud Vello Tarmisto elust kunagi. Sellel fotol on ta koos oma noorema tütre Liinaga (snd 1976) Õisu järvel.

1957. aastal ilmus sama raamat väheste muudatustega, küll aga oluliselt kehvema trükikvaliteediga Moskvas sealse üleliidulise geograafia-kirjastuse väljaandel. Peamiselt on nende muudatuste taga mõneti teisenenud poliitilised olud. Näiteks Vjatšeslav Molotovi tagandamine 29. juunil 1957 kõigist ametitest süüdistusega parteivastasesse gruppi kuulumises, tähendas ka tema tsitaadi ja nime kadumist sama aasta 17. juulil trükki antud raamatust (vrd: Ростовцев ja Тармисто 1955: 78–79 ja Ростовцев ja Тармисто 1957: 83). Loomulikult kadusid pärast 1956. aastal toimunud NLKP XX kongressi Stalini ja Trofim Lõssenko (1898–1976) nimed, suhkrupeedi kasvatamisest Eestis pole seal enam sõnagi. Seevastu oli 1940. aasta rahvaarv asendatud 1956. aasta rahvaarvuga, lisandunud oli Balti Soojuselektrijaama ehitamisega seonduv. Topeltvokaalid kohanimesedes säilisid.

Selle raamatu üheks kirjastusepoolseks toimetajaks (töötas kirjastuses aastatel 1955–1959) oli toona alles 26-aastane Boriss B. Rodoman (snd 1931), kellest koos Juri V. Medvedkoviga (snd 1928) kujunesid 1970. ja 1980. aastatel ühed vabamõtlevamad majandusgeograafid ja teoreetilise geograafia silmapaistvamad esindajad NSV Liidus. 2017. aastal on Boriss Rodoman meenutanud oma artiklis "Hüvastijätt Eestiga" ka Vello Tarmisto ja Mihhail Rostovtsevi raamatu saamislugu Moskva geograafiakirjastuses (Родоман 2017):

"Olen uhke selle üle, et koristasin sellest raamatust sõna "Eesti NSV" ja asendasin selle kõikjal Eestiga, välja arvatud köitel, tiitellehel, ühekordse mainimisena "sissejuhatuses" ja ilmumisanndmetes."

Samas formaadis ilmus 1957. aastal ka analoogne majandusgeograafiline käsitus Läti kohta. Selle autoriteks olid Eduards Veiss ja Valentīns Pūriņš (1910–1998), keda võib pidada 1950.–1980. aastate Läti üheks tuntumaks majandusgeograafiks (Бейс ja Пурин 1957). Ka selle kirjastusepoolseks toimetajaks oli Boriss Rodoman, kes asendas sealgi sõna "Läti NSV" Lätiga. Juba varem, s.o 1955. aastal oli ilmunud samasugune ülevaade Leedu kohta, mida iseloomustab autorite paljus (Литовкая ЦСР 1955). Selle NSV Liidu TA Geograafia Instituudi poolseks autoriks-toimetajaks oli üks hilisemaid NSV Liidu tuntumaid majandusgeograafe Igor Komar (1907–1985).

1954. aastal ilmus Vello Tarmistolt (koos Mihhail Rostovtsevig) esimene artikkel üleliidulises väljaandes, sedakorda NSV Liidu TA Toimetiste geograafia seerias pealkirjaga "Новые черты географии промышленности и сельского хозяйства Эстонской ССР" [Eesti NSV tööstuse ja põllumajanduse uued jooned] (Ростовцев ja Тармисто 1954).

1953. aasta suvel võttis Vello Tarmisto seoses kõnealuse raamatu ettevalmistamisega ette õppereisi Läti ja Leetu, kus kohtus ka sealsete Teaduste Akadeemia instituutides töötavate majandusgeograafidega ja tutvus tehtud töödega, eeskätt analoogsete raamatute ettevalmistustööga. Sellest sõidust said alguse ka tema hilisemad tihedad kontaktid Läti ja Leedu majandusgeograafide ja majandusteadlastega. Samuti oli ta neil aegadel seotud ENSV majanduskaartide trükiks ettevalmistamisega. 1954. aastal tegeles ta muude tööde kõrval maadeuurijate Adam Johann von Krusensterni (1770–1846) ja Hermann Ludwig von Löwensterni (1777–1836) elu ja tegevust puudutavate materjalide

kogumisega arhiivides. Juba varem oli ta vene keelest tõlkinud ühe vene tuntuma geograafi Lev S. Bergi raamatu "Suured vene maade-uurijad", mille eestikeelne tõlge ilmus 1952. aastal (Berg 1952). Õppeaastatel 1954/55 ja 1955/56 luges Vello Tarmisto õppeülesande täitjana TRÜs ENSV majandusgeograafia kursust (Varep 1960: 253). See oli aeg, kui Salme Nõmmik valmistus kaitsma oma väitekirja, pealegi oli ta 1. veebruarist 1954 suunatud aastasesse aspirantuuri. Juba varem (1954) oli Vello Tarmisto olnud Jaan Sepa diplomitöö "Räpina rajooni majandusgeograafia" juhendaja.

1954. aastal omistati Vello Tarmistole vanema teadusliku töötaja kutse NSV Liidu majandusgeograafia alal, mis tagas teadusinstituutides vähemalt vanemteaduri ja kõrgkoolides dotsendi koha. Ühtlasi hakkas ta neil aastatel mõtlema doktoriväitekirjale. 1953. aasta teise ja 1954. aasta esimese poole (kuni septembrini) "teadusliku kvalifikatsiooni tõstmise individuaalplaanis" on ta andnud lubaduse alustada "doktoridissertatsiooni ettevalmistustööga", kusjuures selle esialgse teemana pakkus ta välja kandidaativäitekirja geograafilise laienduse: "Põllumajanduse spetsialiseerumine ja paiknemine Baltimaadel Nõukogudeeelsel perioodil" (ERA.R-2347.2.37). 12. märtsil 1957 arutati poliitilise ökonomia sektori koosolekul aga Vello Tarmisto doktoriväitekirja "Eesti NSV vabariigisisised majandusrajoonid ja teed tootmise paremaks paigutamiseks" programmi. Selle ülevaade on ka Riigi-arhiivis, kusjuures töö mahuks oli kavandatud 650 lehekülge. Kavatsuseks jäi seegi.

26. novembril 1956 nimetati Vello Tarmisto seoses Eduard Brandti (1907–1974) haigestumisega poliitilise ökonomia sektori juhataja kohusetäitjaks resp. ajutiseks sektori juhatajaks. Seda kohta täitis ta suures poliitökonoomide defitsiidis "ajutiselt" kuni 1960. aasta sügiseni.

Sellesse aega jääb ka Eesti Geograafia Seltsi loomine, mille mõtte algatajaks ja eestvedajaks oli just Vello Tarmisto, seda kindlasti tänu aspirantuuriaegadel kujunenud sidemetele Leningradi ja sealse NSV Liidu Geograafia Seltsiga. Kahtlemata oleks Eesti Geograafia Selts nii või teisiti sündinud juba kas või seetõttu, et NSV Liidu Geograafia Selts soovis omada filiaale kõigis toonastes liiduvabariikides. See oleks aga juhtunud tõenäoliselt veidi hiljem. 1957. aastaks jõutigi nii kaugele, et NSV Liidu Geograafia Seltsil olid filiaalid juba kõigis liiduvabariikides. Vello Tarmisto vaieldamatuks teeneks võib aga pidada Eesti Geograafia Seltsile oma näo, tugevuse ja tuntuse andmist.

Lähemalt peatumata Vello Tarmisto rollil Eesti Geograafia Seltsi tekke- loos ja tegevuses, mida käsitleb käesolevas kogumikus põhjalikult seltsi pikaegne teadussekretär Laine Merikalju (snd 1928), tuleks siiski rõhutada kaht olulist sõlmhetke selle sünniloos: esiteks, 15. novembril 1955 kinnitas NSV Liidu Geograafia Seltsi teadus- nõukogu oma filiaali asutamise Eestis ja sellega ka Eesti Geograafia Seltsi organiseerimiskomitee ehk algatusrühma eesotsas Vello Tarmistoga, ja teiseks, 2. novembril 1956 toimus Eesti Geograafia Seltsi esimene üldkoosolek, kus valiti ka seltsi juhtorganid (teadus- nõukogu, presiidium ja revisjonikomisjon – vt taustateavet 7 ja fotot 14). Samal päeval toimunud teadusnõukogu esimesel koosolekul valiti nõukogu tööorganisse – presiidiumisse – Kallio Kildema, Ago Marksoo, Jaan Sepp, Vello Tarmisto ja Endel Varep. Seltsi esimeheks valiti enesestmõistetavalt Vello Tarmisto. Sellel kohal jätkas ta 1985. aastani, andes siis teed noorematele. EGSi esimehe kohal asendas teda Jaan-Mati Punning (1940–2009). Samal ajal taandus ka kogu selle aja seltsi aseesimeheks olnud Endel Varep, keda hakkas asendama Ann Marksoo. Vello Tarmisto ja Endel Varepi (ja teadussekretäri Laine Merikalju, kes oli sellel kohal aastatel 1957–2002) aegadel kujunes Eesti Geograafia Seltsist üpris kiiresti Eesti tugevamaid ja tegusaimaid teadusseltse, mille liikmete arv ületas Vello Tarmisto taandumise hetkel EGSi esimehe kohalt 500 liikme piiri. Võrdluseks: 1956. aasta lõpus oli EGSis 39 liiget (ERA.R-2361.2.4).

Taustateave 7. Eesti Geograafia Seltsi loomine.

Eha Sillami (snd Erik, 1930) meenutuste kohaselt hakkas 1954/55. aasta paiku Vello Tarmisto eestvedamisel Tallinnas koos käima rühm noori geograafe. Arutleti Eesti geograafide ühenduse – Eesti Geograafia Seltsi – loomise üle. 26. maiks 1955 olid ettevalmistused jõudnud nii kaugele, et ENSV TA Presiidiumi nimel saadeti NSV Liidu Geograafia Seltsile nende ehk nn initsiatiivgrupi poolt ettevalmistatud taotlus luua Eesti Geograafia Selts, seda ainuvõimalikuna NSV Liidu Geograafia Seltsi filiaalina. Üle- liidulise seltsi põhikirjast tulenevalt kinnitas NSV Liidu Geograafia Seltsi teadusnõukogu oma 15. novembri 1955 istungil Eesti Geograafia Seltsi kui oma filiaali loomise. Seda päeva loetakse EGSi sünnipäevaks. Sama otsu- sega kinnitati EGSi ametlik organiseerimiskomitee [*оргкомитет*] koos- seisus Vello Tarmisto, August Loopmann (1926–2001), Ago Marksoo (1930–2019), Jaan Sepp (1930–2015), Eha Sillam, Harald Veges (1918– veebr 1956), Juanita Mihhailova (1925–?) ja Ingrid Urm (hiljem Kingo; 1927–1997). Viimased kaks hiljem EGSi liikmeks ei astunud. Organiseeri-

miskomitee peamiseks ülesandeks oli seltsi liikmete üldkoosoleku kokkutsumine, kus tuli valida seltsi teadusnõukogu ja revisjonikomisjon. EGSi esimene üldkoosolek toimus 2. novembril 1956. Sellel valiti seltsi esimeheks Vello Tarmisto, kaheksaliikmelisse teadusnõukogusse Leonid Brutus (1918–2016), Kallio Kildema (1926–1980), Ago Marksoo, Salme Nõmmik, Robert Rägastik (1902–1959), Eha Sillam, Jaan Sepp ja Endel Varep ning kolmeliikmelisse revisjonikomisjoni Vladimir Lill (1910–2000), Silvi Alasi (hiljem Kihu; 1931–1985) ja Andres Toomus (1910–1992). Samal päeval toimunud teadusnõukogu esimesel koosolekul valiti seltsi aseesimeheks Endel Varep ja teadussekretäriks Jaan Sepp ning seltsi tööorganina presiidium koosseisus Vello Tarmisto, Endel Varep, Kallio Kildema, Ago Marksoo ja Jaan Sepp. Järgmise aasta 1. aprillist (kuni 2002. aastani) sai seltsi teadussekretäriks Laine Merikalju (sünd 1928; vt ka: Merikalju 1977 ja tema artiklit käesolevas kogumikus).



Foto 14. Eesti Geograafia Seltsi 2. novembril 1956 valitud esimees, esimese teadusnõukogu ja revisjonikomisjoni (rev) liikmed. Istuvad vasakult Robert Rägastik, Eha Sillam, Vello Tarmisto (esimees), Endel Varep ja Salme Nõmmik. Seisavad Ago Marksoo, Vladimir Lill (rev), Silvi Alasi (rev), Andres Toomus (rev) ja Jaan Sepp. Fotolt puuduvad nõukogu liikmed Leonid Brutus ja Kallio Kildema. (EFA.774.0.410437.)

Päris kindlasti on Vello Tarmisto teene see, et ei katkenud 1957. aastal alanud Eesti Geograafia Seltsi aastaraamatu väljaandmine, samas kui näiteks vähemalt suurusjärgu võrra arvukate majandusteadlaste puhul õnnestus aastatel 1966–1977 välja anda vaid viis köidet "Majandusteadust ja rahvamajandust", misjärel saabus kurb lõpp. Seejuures oli Vello Tarmisto EGSi esimese aastaraamatu toimetajaks, edaspidi toimetuskolleegiumi liikmeks, ning kirjutades ka ise arvukalt artikleid ja ülevaateid.

Esimesse Eesti Geograafia Seltsi aastaraamatusse (1957) on Vello Tarmisto kirjutanud n-ö programmilise artikli "Majandusgeograafilise uurimistöö olukorrast ja arenguperspektiividest Eesti NSV-s", kus ta vaatab ka tagasi geograafia kui teadusharu arengule Eestis (Tarmisto 1957: 34–39). Võiks öelda, et see artikkel on oma suhteliselt positiivse tagasivaatelse hinnanguga "kodanliku" Eesti majandusgeograafiale ja Edgar Kantile ainulaadne: midagi sellist polnud ENSV aegadel ilmunud ei varem (vrd: Tarmisto 1952a) ega ilmunud ka hiljem (vrd: Тармисто 1968). See oli nn Hruštšovi sula aeg. Siinkohal väärksid sellest välja tuua mõned lõigud:

"Vaadeldaval perioodil ilmub ka põhjalik, suuremahuline linnauurimulik koguteos "Tartu" (1927), mis on esimene ja ühtlasi viimane selleaoline uurimus kodanlikus Eestis. Nimetatud koguteoses on avaldatud kodanliku Eesti nimekaima majandusgeograafi E. Kanti üks esimesi uurimusi "Tartu linn kui ümbrus ja organism". [---] Kodanlikus Eestis aastail 1929–1939 teostatud majandusgeograafiliste uurimuste hulgas peab eraldi märkima E. Kanti tööd "Bevölkerung und Lebensraum Estlands" (1935) ... [---] Koguteosed maakondade kohta ning mõned teised majandusgeograafilisi elemente sisaldavad kogumikud ("Eesti. Maa, rahvas ja kultuur", "Tartu" jt.) ja rida üksikautorite töid, vaatamata neis esinevatele tõsistele vigadele ja puudustele, on jääva kultuuriloolise väärtusega ning neid tuleb hinnata kui mineviku progressiivset pärandit."

Toonaseid olusid arvestades on eriti märkimisväärne, et alates 1972. aastast õnnestus EGSil iga nelja aasta tagant välja anda Rahvusvahelisele Geograafia Kongressile pühendatud ingliskeelne geograafiliste tööde kogumik, mille avaldamine sariväljaandena oli 1970. ja 1980. aastatel välistatud. Hunti tuli nimetada metsakutsuks ja nii kandsid need ühesuguses formaadis ilmunud kogumikud veidi erinevaid pealkirju: "Estonia. Geographical Studies" (1972), "Estonia. Regio-

nal Studies" (1976), "Estonia. Selected Studies on Geography" (1980), "Estonia. Nature, Man, Economy" (1984) ja "Estonia. Geographical Researches" (1988).



Foto 15. Kaksikvennad Ülo ja Vello Tarmisto 1950. ja 1960. aastate vahetusel.

Vello Tarmisto 1950. aastate teise poole ja 1960. aastate kirjutised on selgelt klassifitseeritavad majandusgeograafilisteks. Ja neid tuli lahtise sulega Vello Tarmistolt arvukalt – vt tema kirjutiste loetelu käesolevas kogumikus. Valdavalt on need liigitatud majandusgeograafia valdkonda kuuluvaiks ka iga-aastastes Teaduste Akadeemia süsteemi töötajate publikatsioonide bibliograafias. Richard Antonsi, Leonid Brutuse ja Eduard Kulli poolt ülevaatesse "Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat. 1946–1956" kirjutatud Majanduse Instituuti käsitlevas peatükis eristatakse instituudi nelja peamise uurimissuuna seas ka majandusgeograafiat, ehkki seda suunda kandis sisuliselt vaid üks mees (Antons jt 1956: 185–186). 1957. aastal hakati taotlema majandusgeograafia sektori moodustamist Majanduse Instituudi koosseisus, mida toetas ka NSV Liidu Teaduste Akadeemia geoloogiliste ja geograafiliste teaduste osakond. Seda sektorit, vähemalt selle nime all, siiski ei loodud.

Iseäranis tuleks aga esile tõsta tema koostatud ja umbes kolmandiku ulatuses kirjutatud 1959. aastal ilmunud mahukat (603 lk) kogumikku "Eesti NSV. Andmete kogumik" (1959). Vello Tarmisto on sellesse kirjutanud peatükid "Asend, piirid, administratiiv-territoriaalne jao-

tus", "Rahvastik, asulastik", "Majanduse üldiseloostus" ja "Muutusi tootmise paiknemises". Ühtlasi on ta rajoone ja linna käsitleva osa põhiautor, kirjutades looduslikke tingimusi ja ressursse, asulastikku ning muid üldandmeid käsitlevad osad. 1962. aastal ilmus see raamat, eelkõige regionaalset osa mõningal määral täiendatuna, ka venekeelses versioonis (Эстонская ССР 1962).

Kahtlemata võib seda raamatut lugeda ENSV-aegseks analoogiks 1926. aastal ilmunud koguteosele "Eesti. Maa, rahvas, kultuur" (1926), mis oli ilmselgelt eeskujuks ka Vello Tarmistole. Teiseks silmapaistvaks (aime)raamatuks on koostöös Endel Varepiga (tekstikaartide autoriks Elve Ojaveri; sünd 1935) Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäevale pühendatud 22-köitelisse sarja "Советский Союз" [NSV Liit] kirjutatud 255-leheküljeline ja 80 000-lises tiraažis ilmunud geograafiline ülevaade Eestist (Bapen ja Tarmisto 1967). Kaks aastat hiljem ilmus sellest ka kordustrükk. Koos Endel Varepiga osalesid nad veel teiseski toonases suursarjas "Страны и народы" [Maad ja rahvad], olles sealgi Eestit puudutava osa põhiautoriteks (Советский ... 1984: 20–66). Vello Tarmisto koostatuna ja põhiautorlusel ilmus neil aastatel teisigi ülevaateraamatuid (näit: Tallinn 1957 ning Ansberg ja Tarmisto 1960).

Nõudlust taoliste tööde ja trükiste järele soosis nn Rahvamajandusnõukogu aeg. Nimelt toimus 1957. aastal NSV Liidus üleminek varasemalt majanduse puhtametkondlikult vertikaalselt juhtimissüsteemilt territoriaalse juhtimise prioriteetsust taotlenud rahvamajandusnõukogude süsteemile (nn Hruštšovi mudel). NSV Liidu rahvamajanduse juhtimisel territoriaalse printsiibi esiplaanile nihutamine eeldas majandusideoloogia ja -strateegia kujundamisel teatavat uut lähenemist ka Eestis. 7. juunil moodustati ENSV Rahvamajanduse Nõukogu. Selle esimeheks oli kogu selle eksisteerimise aja jooksul (kuni 1965. aastani) Arnold Veimer, kes on tollased taotlused sõnastanud järgmiselt (Veimer 1958: 92–93):

"meie ees seisab probleem vabariigi rahvamajanduse komplekssest väljaarendamisest, meil tuleb analüüsida, millised rahvamajandusharud omavad meil eeldusi välja kasvada üleliidulist tähtsust omavateks ja millised rahvamajandusharud on määratud ainult vabariigi töötajaskonna elukondlike vajadusi rahuldama. [...] (M)eie ees seisab ülesanne kriitiliselt analüüsida väljakujunenud tööstuse struktuuri, tema profiili, et seda teadlikult ja järjekindlalt edasi arendada, lähtudes sotsialistlikest tootlike jõudude paigutamise seadustest."

See oli just see, millega ta tegeles ja mida temalt oodati. Neil aastatel oli Vello Tarmisto oma tõelises sõiduvees. Lisaks paarikümnele teadusartiklile aastas ilmus temalt ajalehtedes arvukalt lugusid Eesti, veidi varasemalt ka mitmete välisriikide või siis NSV Liidu liidu- ja autonoomsete vabariikide kohta. Nii ilmusid ainuüksi aastatel 1955 ja 1956 erinevates ajalehtedes ja ajakirjades, peamiselt *Rahva Hääles* lood Filipiinidest, Indoneesiast, Vietnamist, Laosest, Poolast, Indiast, Tšehhoslovakiast ning Komi ja Mari ANSVst (vt tema tööde loetelu käesolevas kogumikus).

Taustateave 8. Raamatusari "Maailm ja mõnda".

Kahtlemata oli Eesti Geograafia Seltsil või vähemalt selle võtmeliikmetel oluline roll 1957. aastal Eesti Riikliku Kirjastuse (selle üheks eelkäijaks oli 1940. aastal natsionaliseeritud kirjastus O./Ü. Loodus) vahendusel ilmuma hakanud reisikirjade sarja "Maailm ja mõnda" saamisloos. See sari oli järg sõjaeelsetel aastatel kirjastuse O./Ü. Loodus väljaandel ilmunud sarjale "Mehed, maad ja mered" (1939–1940), mille toimetajad olid geograafid Edgar Kant ja Ants Laasi (1909–1989) ning esimese sarja puhul veel zooloog Hans Kauri (1906–1999) ja teise puhul meteoroloog Aleksander Ohu (1901–1972). Selle kahes valikus ilmus kokku 14 raamatut.²⁹ Seosest kahe sarja vahel toona avalikult loomulikult ei räägitud. Kokku ilmus "Maailm ja mõnda" kuues esimeses valikus (kuni 1980. aastani, mil ka see sari olude sunnil "põdema" hakkas) kokku 107 raamatut. Sarja esimeses

²⁹ Uue võimu poolt katkestatud sarja "Mehed, maad ja mered" teise valiku kavandatud kuuest raamatust jõudis ilmuda neli, neist viimasena Erland Nordenskiöldi (1877–1932) "Boliivia indiaanlaste keskel", mis ilmus juba pärast Eesti okupeerimist ja inkorporeerimist NSV Liidu koosseisu (Nordenskiöld 1940). Trükiluba anti sellele 25. oktoobril 1940, kirjastajaks oli natsionaliseeritud O./Ü. Loodus, siis juba riikliku kirjastuse "Teaduslik Kirjastus" nime all. Senised toimetajad sunniti lahkuma ja peatoimetajaks nimetati Hans Kruus. Aleksander Ohu (1901–1972) sellele raamatule kirjutatud saatesõna (lk 5–7) vastab juba kõigile "uue aja" nõuetele. Kuivõrd kirjutatu on puhas autori tekst ja mil määral on see suunatud-redigeeritud uute toimetajate poolt, on vastuseta küsimus. Võrdle seda näiteks tema kirjutatud eessõnaga sarja esimesele raamatule, Wilhelm Volzi (1870–1958) ja Helge Kaarsbergi (1896–1963) kaht reisi-lugu sisaldavale raamatule "Elu ja surm Sumatra ürgmetsades" (1940). Ümbrispaberil on "Boliivia indiaanlaste keskel" saanud uute toimetajate käe all juba uue autori – Eric Nordenskiöldi (1872–1933).

valikus ilmusid näiteks sellised maailmas ülikõrgelt hinnatud raamatud, nagu Thor Heyerdali (1914–2002) ""Kon Tiki" ekspeditsioon" (1957), Fridtjof Nansen (1861–1930) kaheosaline ""Fram" polaarmeres" (1959), Robert Falcon Scotti (1868–1912) "Scotti viimane ekspeditsioon" (1959) ning kolmeosaline Jiři Hanzelka (1920–2003) ja Miroslav Zikmundi (snd 1919) "Aafrika unelmad ja tegelikkus" (1958–1959). Kõrvalepõikena olgu öeldud, et pärast 1968. aasta Praha sündmusi kõrvaldati Hanzelka ja Zikmundi raamatud avalikust ringlusest, sest Jiři Hanzelka oli *Praha kevade* aktiivsemaid osalisi, kirjutades alla nii *Harta 77*-le (*Charta 77*; allakirjutanute seas oli ka hilisem Tšehhoslovakkia ja Tšehhia president Václav Havel; 1936–2011) kui ka *2000-le sõnale (Dva tisíce slov)*. Viimasele kirjutasid esimeste seas alla näiteks tippспортlastest pikkade jooksudistantside neljakordne olümpiavõitja Londonist ja Helsingist Emil Zátopek (1922–2000) ja seitsmekordne sportvõimlemise olümpiavõitja Tõkiöst ja Méxicost Věra Čáslavská (1942–2016). Enamasti tuli siis tõlkida vene keele vahendusel, kuid oli ka mitte-vene autorite otsetõlkeid, seda vähemalt esialgu tingimusel, et need oleksid varem ilmunud vene keeles. "Maailm ja mõnda" kolmes esimeses valikus ilmusid seejuures Vello Tarmisto noorema venna Henno-Reinu tõlgetena (see polnud ilmselt vaid juhus) neli raamatut:

Vera Vetlina. Krimmi reisid; 1958, 455 lk (tõlgituna vene keelest).

James Cook. Reis lõunapoolusele ja ümber maailma; 1960, 480 lk (vene keelest).

Caroline Mytinger. Mööda Korallimerd; 1962, 415 lk (inglise keelest).

Pjotr P. Semjonov-Tjan-Šanski. Reis Tjan-Šani: 1856–1857; 1964, 335 lk (vene keelest).

Henno-Rein Tarmisto lõpetas 1947. aastal toonase Tallinna 1. Keskkooli (tänapäeval Gustav Adolfi Gümnaasiumi) koos tulevaste tuntud geoloogidega nagu Ago Aaloe (1927–1980) ja professor Arvo Rõõmusoks (1928–2010), ajalooprofessori Olav Kuuliga (1929–2012) ja bioloogiadoktori Ülo Paveliga (1927–2005).

1950. aastate lõpust hakatakse Vello Tarmisto initsiatiivil Majanduse Instituuti üha enam kutsuma ja suunama TRÜ lõpetanud geograafe, kellest paljud asusid tööle tema enda käe all. Kas suunatuna või muul moel, sealhulgas aspirantuuri astununa, tulid 1958. aastal Rita Valmet (hiljem Ehrlich; 1930–2009), 1959. aastal Mart Vabar (1934–2011), 1960. aastal Kaljo Laas (1932–2017), 1961. aastal Lembit Aader (1936–2015), 1962. aastal Elve Ojaver (snd Kiljako), 1963. aastal Maie Ots (hiljem Tarmisto; snd 1941), 1965. aastal Eva Kraav (snd Visnapuu; 1939) jne. EGSiga seotult võeti Majanduse Instituudi koosseisulisteks

töötajateks 1957. aastal Laine Merikalju ja 1960. aastal Liivia Vallmüür (snd Vinn; 1932–2006) ning Kodu-uurimise Komisjoni 1957. aastal Eva Maaring (snd 1927).

1960. aastal alguse saanud "Eesti Geograafia Seltsi publikatsioonide" sarjas ilmus Vello Tarmistolt 1968. aastal lühimonograafia Eesti majandusgeograafilisest asendist (Тармисто 1968). Käsitluslaadilt ja meetoodiliselt on see väga tugev uurimus, kuid samas samavõrra tugeva ideoloogilise pitseriga ("kirjutada tuli seda, mida kirjutada tuli"). Kahtlemata oli Eesti geograafiline asend tema üks meelisteemasid, kuid antud juhul võib oletada, et seda kirjutist suunas väga selgelt ka mingi väline tellimus, mis andis suuresti ette ka käsitlusraamid ja -laadi. 1960. aastate teisel poolel avaldati nimelt rida NLKP Keskkomitee määrusi, mis nõudsid ideoloogilise töö tugevdamist ja kodanliku ideoloogia vastase võitluse tõhustamist. Teaduste Akadeemias korraldas seda võitlust Ühiskonnateaduste Osakond, mida siis juhtis akadeemiksekretärina Eduard Päll (1903–1989). Mitte väga kaua aega tagasi oli lõppenud 10-köitelise sarja "Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas" ilmumine Stockholmis (ilmus aastatel 1954–1962), millele toonase nädalalehe *Kodumaa* väljaandena lisandus aastatel 1964–1972 sama pealkirja all viis köidet "vastupropagandat" anonüümse(te)lt autori(te)lt. Taas oli üles kerkinud Edgar Kanti, täpsemalt tema Baltoskandia ja Eesti (ENSV) majandusgeograafilise asendi teema, millest loomulikult ei saanud selles raamatus ei üle ega ümber ka Vello Tarmisto.

Erinevalt eelpool kõneks olnud 1952. aasta *Eesti Kommunisti* artiklist (Tarmisto 1952a) ei ründa ta siin mitte enam Edgar Kanti, vaid kritiseerib tema geopoliitilist kontseptsiooni. Enamgi, ta nimetab Edgar Kanti "kodanliku" Eesti suurimaks majandusgeograafiks ja geopoliitikuks [*Эдгар Каньт – крупнейший экономгеограф-геополитик буржуазной Эстонии*] (Тармисто 1968: 20). Edgar Kanti vaadete kriitikaga jätkas 1960. aastatel ka Salme Nõmmik (Nõmmik 1961: 15–17; 1969: 20–21 ja 32–33). Edgar Kanti (ja Hans Kauri) "kriitika" arendas nädalalehes *Tartu Riiklik Ülikool* aastatel 1970–72 ilmunud järjejutuna äärmuseni aga ülikooli füüsikadotsent Anatoli Mitt (1909–1980), tituleerides neid küll fašistideks, küll gestaapolasteks, jõudmata seejuures geograafiani (Mitt 1970–1972). Samasse kategooriasse kuuluvad ka Ervin Martinsoni (1924–1977) kirjutised (Martinson 1962 ja 1970).

Kõnealune raamat on Vello Tarmisto hilisemate trükiste seas vahest isegi kõige reljeefsem näide sellest, kuidas tol ajal kirjutada tuli. See on "sulam" jätkuvast hirmust, enesetsensuurist ja tunnetatud paratamatusest, mida toona tavatseti nimetada "vabaduseks". Selle raamatu eesmärgiks-ülesandeks oli näitada Eesti majandusgeograafilise asendi eripära muutumist ajas, seda, kuidas "kodanliku" Eesti "ebasoodne" majandusgeograafiline asend muutus ENSV aegadel erakordselt "soodsaks", seda nii NSV Liitu kui ka välismaailma silmas pidades. Ainult, et kui näiteks aastatel 1912 ja 1913 langes Tallinna sadama osaks mahuliselt 3,9 protsenti kogu Venemaa väliskaubanduse käibest, siis 1958. aastal oli Tallinna sadama osatähtsus NSV Liidu Läänemere sadamate eksportkäibes vaid 1,2 protsenti ehk olematu, moodustades umbes 0,1 protsenti kõigi NSV Liidu sadamate eksportkäibest (Tarmisto 1968: 12 ja 57–58). 1976. aastaks tõusis viimane näitaja küll 1,1 protsendini (Внешняя ... 1977: 17).

Sellesse perioodi jäävad ka Vello Tarmisto kõige viljakamad välisuhted ja olulisemad välissõidud. Ta osales NSV Liidu Geograafia Seltsi delegatsiooni liikmena Rahvusvahelise Geograafia Uniooni egiidi all toimunud rahvusvahelistel geograafiakongressidel Stockholmis (XIX – 1960), Londonis (XX – 1964) ja Delhis (XXI – 1968). Kõigil neil kongressidel esines ta ühtlasi ettekandega. Stockholmis esitas ta koos Anton Kolotijevski (1917–1982), Igor Komari, Kazimieras Meškauskase (1917–2011) ja Valentīns Pūriņšiga ühissetekande toonaste Balti liiduvabariikide majanduse arengust ja muutustest majanduse geograafias, mille kandis ette NSV Liidu TA Geograafia Instituudi vanemteadur geograafiadoktor Igor Komar (vt: Kolotijevski jt 1962; ülevaadet kongressist vt: Tarmisto 1960b ja 1962b). Seejuures oli Vello Tarmisto Baltimaade geograafidest ainus, kellele avanes võimalus Stockholmi kongressile sõita. Varem räägiti kellegi levitatud kuulujutuna ka Stockholmis aset leidnud avalikust teravast väitlusest tema ja Edgar Kanti vahel, mille toimumise kohta igasugused tõendid puuduvad. Enamgi, sellest ei räägi isegi Edgar Kant oma endisele Tartu Ülikooli rektorile Hugo Kahole (1885–1964) 1. detsembril 1960 saadetud kirjas (ÜAM_852:118Ar):

"Siin tahan ma veel ümber töötada ja väljaarendada oma sõnavõtukriitika Moskva prof. Komari ettekande puhul Stockholmi kongressil ja selle avaldada kusagil välismaal. See on komparteid nähtavasti väga "südamlikult" (loe: tigidalt) puudutanud, iseäranis ka ehk veel see, et ma

Chruštšjevi lemmikideed – maisikasvatuse levitamist ka nii põhjapoolseile laiuskraadidele nagu Eesti, pilkasin ja mainisin, et "konn eesti maisipõllul paistab eemalseisjaile nagu kaelkirjak", et nad nüüd on asunud mu skalpijahile nii TASSis kui Moskva lehtedes. Mis muidugi näitab, et nad on hella kohta puudutatud. Nii jätkub ka sel rindel ragistamist."

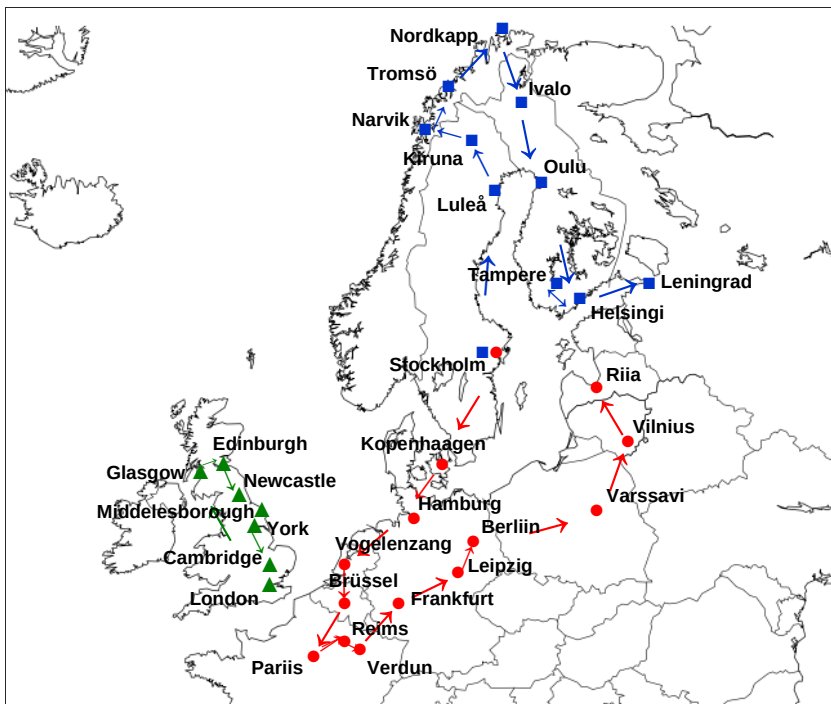
Mingist maisikasvatuse ülistamisest, millele neis kuulujuttudes osutati, selles ettekandes igatahes juttu polnud. Ise on Vello Tarmisto oma eelpool viidatud kongressi ülevaadetes (kohustuslikel) eriarvamustel ka peatunud, kirjutades, et Edgar Kant ja William William-Olsson (1902–1990) püüdsid oma sõnavõttudes "kõigiti madaldada ja näidata vääras valguses Eesti, Läti ja Leedu NSV suuri saavutusi sotsialistlikus ülesehitustöös" (Tarmisto 1962b: 375). Mis tal muud üle jäi.

Stockholmi, Londoni ja Delhi kongressi ettekanded, mis puudutavad Eesti majanduse kontsentreerumist ja hajutatust, avaldati lühendatud kujul ka kongressi ametlikes materjalides (vt Vello Tarmisto tööde loetelu). Samuti on need ilmunud EGSi aastaraamatus (Tarmisto 1966) või *Eesti NSV TA Toimetistes* (Tarmisto 1965 ja 1969a). Delhi kongressil osales ta juba koos Endel Varepiga (vt: Tarmisto ja Varep 1971).

Väga suure lisandväärtuse andsid neile kongressidele, eriti Stockholmi ja Londoni omale, kahtlemata tavakohased ekskursioonid. Viie Põhjala riigi (Rootsi, Soome, Norra, Taani, Island) poolt korraldatud Stockholmi kongressi järgne ekskursioon toimus marsruudil Stockholm – Luleå (lennukiga) – Kiruna – Narvik – Tromsö – Honningsvåg – Nordkapp – Russenes – Ivalo – Oulu – Helsingi – Hämeenlinna – Tampere – Helsingi – Leningrad; Londoni kongressi järgne ekskursioon aga marsruudil London – Glasgow – Edinburgh – Newcastle – Middlesborough – Scarborough – York – Lincoln – Wansford – Cambridge – London (joonis 7).

Lisaks osales ta neil aastatel mitmel vähemal rahvusvahelisel geograafia-alasel konverentsil, nagu 1962. aastal Ungari Geograafia Seltsi 90. juubelile pühendatud konverentsil Budapestis ja Balatonszabadis (Tarmisto 1964) ning 1967. aastal majandusliku rajoneerimise probleemidele pühendatud kollokviumil Strasbourgis. Viimase ülevaates meenutab ta Pariisi puhul ka oma 1937. aasta jamboree-reisi, selle tegelikku eesmärgi enesestmõistetavalt mainimata (Tarmisto 1969b).

1975. aastal väisas ta Saksa DV Geograafia Seltsi XI kongressi Neubrandenburgis, rääkimata juba paljudest NSV Liidus toimunud teadusüritustest (sellest annavad ülevaate tema tööde loetelus sisalduvad konverentside ettekannete teesid – see oli ülioluline enese tutvustamise viis tulevast doktoritööd silmas pidades), sh NSV Liidu Geograafia Seltsi kongressid, kus ta valiti mitmel korral üleliidulise seltsi juhtorganitesse.



Joonis 7. Vello Tarmisto kolm suurekskursiooni (● 1937; ■ 1960; ▲ 1964).

See oli aeg, kui väliskomandeeringusse saatmine ja mitmed muud "personaalküsimused" arutati läbi EKP Keskkomitee Büroo istungitel: Vello Tarmisto 1962. aasta lähetamist Ungarisse arutati 25. mail 1962, sama aasta lähetamist Poolasse 18. septembril, Londoni geograafia-kongressile 16. juunil 1964. Samamoodi andis EKP Keskkomitee Büroo ENSV Ülemnõukogu Presiidiumile nõusoleku tema autasustamiseks Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga (1968), mis oli neil

aegadel ENSV kõrgeim riiklik autasu, või siis otsustas talle ENSV teenelise teadlase aunimetuse omistamise (28. detsembril 1977; vt: EKP KK Büroo ... 2011).

EGSi esimehe ja hiljem ka Majanduse Instituudi direktori ja Teaduste Akadeemia korrespondentliikme positsioon avas talle toonase "keskmise" taustal suhteliselt arvukaid võimalusi välisreisideks, seevastu tänaste mõõdupuude kohaselt oli tal neid siiski vähe (taustateave 9).

Taustateave 9. Vello Tarmisto välisreisid.	
<i>Aasta</i>	<i>Riik ja eesmärk</i>
1935	Rootsi, Taani (roverite 2. maailma suurlaager Ingarö saarel, Rootsi)
1937	Rootsi, Taani, Holland, Belgia, Prantsusmaa, Saksamaa, Poola, Leedu, Läti (5. skautide ülemaailmne jamboree Vogelenzangis, Holland)
1956	Tšehhoslovakkia (turism)
1957	Norra (turism)
1958	Reis ümber Läänemere (nn rahuretk)
1960	Rootsi, Norra, Soome (XIX rahvusvaheline geograafiakongress Stockholmis)
1961	Automatk ümber Läänemere (Soome, Rootsi, Saksa DV, Poola – nn rahupooldajate retk)
1962	Ungari (Geograafia Seltsi 90. aastapäeva konverents)
1962	Poola (ENSV ja Poola sõbruspäevade ettevalmistamine)
1964	Suurbritannia (XX rahvusvaheline geograafiakongress Londonis)
1966	Tšehhoslovakkia (NSV Liidu – Tšehhoslovakkia sõprusühingu turismigrupp)
1967	Prantsusmaa (majandusliku rajoneerimise kollokvium Strasbourgis)
1968	India (XXI rahvusvaheline geograafiakongress Delhis)
1974	Ungari (Ungari Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi 20. aastapäeva konverents Budapestis)
1975	Saksa DV (Geograafia Seltsi XI kongress Neubrandenburgis)
1976	Soome (Soome kodu-uurijate seminar-kokkutulek Lieksas)
1977	USA (USA kirdeosa ülikoolides toimunud USA ja NSV Liidu teadlaste keskkonnaalane ühisseminar)
1980	USA (teaduslik lähetus ida- ja läänerranniku ülikoolides)
1980	Rootsi (teaduslik lähetus; põhiliselt Lundi, Stockholmi ja Uppsala ülikool)

Vello Tarmisto initsiatiivil osales EGS alates 1958. aastast Eesti erinevaid paiku tutvustavate turismibrošüüride väljaandmisel. Alguse said seltsi traditsioonilised väga populaarsed mitmepäevased suvekursioonid. Vaieldamatult eelkõige just tänu temale avanes aga seltsi liikmetel, seejuures just paljudel geograafia õpetajatel võimalus osaleda välisreisidel. 1960. aastal käis viis seltsi liiget Rootsis (vt taustateavet 10). 1967. aastal käidi spetsialiseeritud turismirühmaga Tšehhoslovakkias, 1968. aastal Ungaris, 1969. aastal Saksa DVs, 1970. aastal Rumeenias ja 1971. aastal Poolas (ERA.R-2361.1.197). Seejärel sulgus see aken pikaks ajaks – kuni 1986. aasta lühikese Soome-sõiduni (vt: Kurs ja Paatsi 1988). Hinnanguliselt viibis 1960. aastate lõpu ja 1970. aastate alguse EGSi turismirühmadega ja muudes turismirühmades seltsile eraldatud kohtade arvel välismaal üle 150 seltsi liikme (Merikalju 1977: 18)! See oli ime, mida kümnekond aastat hiljem ei suudetud enam ette kujutada. Suuresti viisid just need ainulaadsed välisekursioonid EGSi liikmeskonna lausa hüppelisele kasvule.

Taustateave 10. Stockholm 1960 ehk EGSi esimese välisreisi lugu.

6.–13. augustini 1960 toimus Stockholmis XIX rahvusvaheline geograafiakongress. 1959. aasta detsembris saatis EGSi esimees Vello Tarmisto EKP Keskkomitee sekretärile Leonid Lentsmanile (1912–1996) EGSi nimel kirja, kus paluti "toetada seltsi taotlust 15–20 geograafist koosneva teadusliku turismigrupi saatmiseks Stockholmi ajavahemikul 6.–20. augustini 1960. aastal". Vajadust sellise kongressile mineva turismigrupi järele põhjendati selles kirjas nii teaduslike kui ka poliitilise-ideoloogiliste argumentidega. Ühtlasi pöördui Nõukogude Liidu geograafide rahvusliku komitee poole taotlusega toetada Eesti geograafide soovi ning osutada abi, et turismigrupi liikmed saaksid kongressil osaleda n-ö külalistena. 24. veebruaril saadeti seltsi liikmetele välja kiri, kus sooviti 1. märtsiks vastust neilt, kes soovivad kandideerida EGSi poolt organiseeritavale sõidule Rootsi. "Lõplikus" Rootsi sõitvate "nõukogude turistide" nimekirjas (seisuga 5. mai), millele on alla kirjutanud ENSV Ametiühingute Vabariikliku Komitee esimees Paul Neerot (1922–1988) – tege-
 mist oli nimelt ametiühingute turismigrupiga – oli 34 nime. Kongressi "külalisteks" pakkus EGS välja Leonid Brutuse, Karl Müürisepa (1907–1996), Osvald Nilsoni, Salme Nõmmiku, Ants Sillari (1917–1974), Leo Tiigi ja Endel Varepi, kelle seast loodeti vastava staatuse saamist viiele. Kuna kongressi osavõtumaks "külalistele" oli 30 dollarit, siis paluti lausa EKP Keskkomitee esimeselt sekretärlt Ivan Käbinilt isiklikku "kaasabi välisvaluuta saamiseks 150 dollari ulatuses" (ERA.R-2361.2.30). Edasi

hakkasid "menetlema" seda pikka nimekirja juba teised organid, misjärel EGSi liikmete arv "oma turismigrupis" kiiresti vähenes, kuni lõpuks jäi 23-liikmelisse Rootsi sõitnud turismigruppi järele vaid viis seltsi liiget – teadaolevalt äsja seltsi liikmeks astunud ENSV TA Energeetika Instituudi direktor Oskar Kirret (1909–1991), Asta Kalju (snd Janson; 1927–2004), Osvald Nilson ja Ants Sillar. Parteitud Salme Nõmmik ja Endel Varep igatahes sellist usaldust ei pälvinud. Sedamööda muutus ka selle sõidu eesmärk. Geograafiast ei jäänud suurt midagi järele, sõidu peamiseks missiooniks sai sõjapõgenike koju tagasi meelitamine või vähemalt "tõestamine", et kodumaal on nüüdseks kõik muutunud. Sellele viitab kas või Richard Tombergi (1897–1982), kes ainsana Eesti Vabariigi kindralitest tuli Venemaa vanglatest ja vangilaagritest eluga tagasi, määramine turismigrupi juhiks. Sellele pööras tähelepanu ka Stockholmi *Eesti Päevaleht*, tõdedes ühtlasi, "(e)t uute "turistide" käitumine on muutunud võrreldes eelmistega. Seekord võetakse palju rohkem isiklikke kontakte vanadele tuttavatele helistades ja ise võõrastega rääkima hakates" (Rootsis ... 1960). Külalaste peamisi Eesti pagulaste keskusi – Uppsalat, Stockholmi, Lundi ja Göteborgi. Rootsi jõudis turismigrupp 12. augustil, s.o Stockholmi geograafiakongressi eelviimasel päeval. Selle kohta, et keegi neist viiest EGSi liikmest oleks kongressile jõudnud, andmed puuduvad. Igatahes ei vihja sellele ei Vello Tarmisto kongressiülevaated, ajaleht *Kodumaa* (Ühingu ... 1960) ega ka EGSi 1960. aasta tegevusaruanne ja seltsi juhtorganite koosolekute protokollid (näit: ERA.R-2361.2.4). Vaevalt et nende jaoks algselt kogu kongressi ajaks küsitud ülidefitsiitseid dollareid "külaliste" osavõtutasuks leiti.

Võiks öelda, et 1960. aastad, mõnes mõttes veel ka 1970. aastate algus langes kokku teatava poliitilise "sulaga" ja see aeg oli vaieldamatult EGSi kuldaeg. 1970. aastate keskpaigast ei kadunud üksnes senised ahtad välissõitude võimalused, vaid oluliselt kitsenesid eelkõige paberi ja trükivõimaluste defitsiidist johtuvalt ka avaldamisvõimalused. EGSi 1979. ja 1980. aasta aastaraamatute ilmumise vahele jäi kolm aastat, kusjuures viimane neist ilmus alles 1984. aastal. See oli ka peamine põhjus, miks järgmine, s.o 1987. aastal trükist tulnud aastaraamat ei kandnud kaanel enam aastaarvu, vaid oli identifitseeritav kõite järgi – 20. köide; tiitellehel on siiski viide aastatele 1981–1982. 1980. aastate lõpus oli hetk, kus trükikodades ootas korraka ilmumisejärge lausa neli EGSi aastaraamatut, mis pöördelistel aastatel ilmusid juba täiesti juhuslikus ajalises järjestuses: 23. kd – 1989, 24. kd – 1988, 25. kd – 1990, 26. kd – 1994, 27. kd. – 1992 ja 28. kd – 1994.

1950. aastatel leidis Vello Tarmisto ka oma teise kutsumuse – kodu-uurimise. Temast sai kodu-uurimise üks peamisi eestvedajaid Eestis (nii Eesti Geograafia Selts kui ka Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjon töötasid halduslikult Majanduse Instituudi hõlma all), millest käesolevas kogumikus kirjutab lähemalt Andrus Ristkok (snd 1949). Vello Tarmisto oli ka otseselt seotud 1968. aastal ilmuma hakanud "Eesti Nõukogude Entsüklopeediaga", olles üldgeograafia ühiskondliku toimetuse juhataja ja kirjutades ise ka arvukalt entsüklopeediaartikleid.



Foto 16. Vello Tarmisto koos oma vanema tütre Tiinaga (snd 1954) kodu-uurijate traditsioonilisel kokkutulekul Paide rajoonis 1972. aastal. Vello Tarmisto ja fotoaparaat (selles pildil juba fiolmikaamera) olid lahutamatud kunagisest skaudipõlvest saati.

Vello Tarmisto initsiatiivil ja vahetul osalusel korraldati erinevaid Eesti-siseseid, aga ka eelkõige Baltimaid kaasavaid konverentse ja seminare, kus ta esines enesestmõistetavalt alati ka ise ettekandega. Neist märkimisväärsimateks on Majanduse Instituudi ja EGSi koostöös alates 1960. aastast korraldatud traditsioonilised Baltimaade majandusteadlaste ja -geograafide konverentsid. Esimene neist toimus 1960. aasta sügisel Tartus ja oli pühendatud linnageograafiale (vt:

Вопросы ... 1962; Тармисто 1962a). Taoliste aasta-kahe tagant kordamööda Eestis, Lätis ja Leedus korraldatud konverentside kõrghetkeks oli 1973. aasta sügisel äsjaavalminud "Viru" hotellis toimunud 253 osavõtjaga esinduslik konverents teemal "Balti liiduvabariikide tootlike jõudude paigutamise ja arendamise kontseptsioonid". Selle suursugususest ja sisulisusest räägib ka asjaolu, et konverentsi ettekannete teeside avaldamisel anti välja neli kogumikku kogumahuga 27,5 trükipoognat. Latt oli sellega väga kõrgele tõstetud, edasine oli juba eelkõige muutuvatest oludest, mida hiljem hakati nimetama stagnatsiooniajaks, tollal küll "arenenud sotsialismiks", tingitud taandumine. Otseselt oli Vello Tarmistoga seotud ka traditsiooniliste kodu-uurijate seminar-kokkutulekute korraldamine, kus ta oli alaline osaleja.

Regionaalökoonoomika. Majanduse Instituudi direktor

15. veebruaril 1966 moodustati Majanduse Instituudis tootlike jõudude paigutamise sektor, mille juhatajaks nimetati Vello Tarmisto, esialgu kohusetäitjana ja 6. maist sellele kohale valituna. Vajadus taolise sektori järele sügenes hoogu koguvatest uurimustest Eestisese tootlike jõudude territoriaalse korralduse ja majandusarengu prognoosimise osas, aga ka Eesti, Läti ja Leedu majanduse instituutide ühisuurimustest Balti *resp.* Lääne majandusrajooni tootlike jõudude arengu ja paigutamise osas. Suur osa neist "skeemideks" ("*схема развития и размещения ...*") nimetatud töödest tehti koordineeritult NSV Liidu Riikliku Plaanikomitee Tootlike Jõudude Uurimise Nõukoguga ja selle tellimusel. Nimetatud uurimisasutuse venekeelsest lühendist SOPS (*Совет по изучению производительных сил*) kujunes üldnimetus taolistele töödele (*à la*: "Eesti NSV tootlike jõudude arengu ja paigutuse põhisuunad aastail ..." jms variatsioonid), mis osutasid nihkuva ajahorisondiga keskseiks järgmisel 15–20 aastal. Oma järk-järgulise lähenemisega olid need tegijate jaoks üpris rutiinised, samas aga väga selge praktilise väljundiga. Nende tööde peakoordinaatoriks oli Vello Tarmisto.

Esimesteks sellelaadseteks töödeks võiks lugeda Vello Tarmisto (kaasautoriteks Harry Paalberg (1927–1993) ja Elve Ojaveri) 1963. aastal valminud 25 autoripoogna mahuga käsikirjalist uurimust "Tööstuse territoriaalne paigutamine Eesti NSV-s 1960–1980." (Tarmisto jt

1963) ning analoogset venekeelset Balti majandusrajooni loogikast lähtuvat 137-leheküljelist uurimust (Тармисто 1963a). Hiljem oli ta kaasautor mitmes Baltimaade majandust ja majandusgeograafiat käsitlevas ülevaateraamatus, näiteks NSV Liidu TA Geograafia Instituudi poolt välja antud raamatus "Советская Прибалтика" (Тармисто ja Винт 1966; põllumajanduse osa selles kirjutas Endel Vint) või siis Eesti, Läti ja Leedu teaduste akadeemiate majanduse instituutide ühiskogumikus "Развитие экономики республик советской Прибалтики" (1980). Esimesena nimetatud raamatus, mille Eestit puudutava osa käsikirjaline pikem algvariant valmis 1963. aastal, on ta eristanud näiteks juba neli majandusrajooni (Loode-, Kirde-, Kagu- ja Ede-larajoon), lisades, et Eesti majandusliku rajoneerimisega pole veel kaugeltki lõpule jõutud (Тармисто 1963b). Saaremaa ja Hiiumaa on selles taas kirjutatud ühekordsete vokaalidega. Eestit, Lätit ja Leedut hõlmava üldosa on sellesse peamiselt kirjutanud Mihhail I. Rostovtsev, kes oli ka raamatu üheks toimetajaks.



Foto 17. Baltimaade geograafide ja majandusteadlaste konverentsil 1978. aastal Riias. Sellel fotol on Vello Tarmisto koos Läti nimekaima majandusgeograafi Anton(s) Kolotijevski(se)ga (1917–1982). Professor Anton Kolotijevski oli nende traditsiooniliste konverentside Läti-poolne põhieestvedaja. Ta oli kaitsnud geograafiakandidaadi kraadi 1950. ja -doktori kraadi 1969. aastal. Tema peamine uurimisvaldkond oli majanduslik mikrorajoneerimine. (EFA.774.0.411303.)

Vello Tarmisto algse "meeskonna" põhitegijateks tootlike jõudude paigutamise sektoris kujunesid Kaljo Laas, Harry Paalberg, Heldi Aarma (snd Välja; 1929–1995), Rita Ehrlich, Voldemar Kaufmann (1915–?), Aare Uustalu (snd 1935), Elve Ojavere ja Maie Ots. TRÜ lõpetanud geograafidest lisandus neile 1971. aastal siis veel põhikohaga aspirantuuris olev Tiia Karing (snd Kallaste; 1945), 1972. aastal Ülo Pihlak (1940–2013) ja 1973. aastal Andrus Ristkok.

1966. aastal Teaduste Akadeemia presidendiks saanud Arnold Veimer nägi tootlike jõudude paigutamise sektoris ka teataval määral 1965. aastal likvideeritud Rahvamajandusnõukogu idee ja vaimu kandjat. See oli sisuliselt ainus koht, kus räägiti veel (või juba) "tootmis-harulise ja territoriaalse juhtimise ühtsusest" (vt näit: Tarmisto 1970b). Aastatel 1967–1969 oli Vello Tarmisto ühtlasi poole koormusega dotsent TPI rahvamajanduse planeerimise kateedris.

See oli parasjagu aeg, kui Nõukogude Liidu majandusteaduses hakkas välja kujunema suund, mida nimetati regionaalökonoomikaks. Olulise tõuke sellele andis ameeriklase, regionaalteaduse [*regional science*] toonase suurkuju Walter Isardi (1919–2010) mahuka uurimuse "Methods of Regional Analysis" ilmumine 1966. aastal vene keeles (Изард 1966). Aasta hiljem ilmus venekeelses tõlkes ameeriklase William Bunge (1928–2013) "taasavastatud" Walter Christallerile (1893–1969) pühendatud raamat "Theoretical Geography" (Бунге 1967) ja veel aasta hiljem inglase Peter Haggetti (snd 1933) raamatu "Locational Analysis in Economic Geography" tõlge (Xarrer 1968). 1970. ja 1971. aastal ilmusid vene keelde tõlgituna samast valdkonnast vastavalt hollandlase Hendricus Cornelis Bosi (snd 1926) uurimus "Spatial Dispersion of Economic Activity" (Бос 1970) ning lühendatult Richard J. Chorley (1927–2002) ja Peter Haggetti toimetatud kogumik "Models in Geography" (Модели ... 1971). Mõni aasta varem oli ilmunud sakslase August Lösch'i (1906–1945) 1940. aastal avaldatud fundamentaalse uurimuse "Die räumliche Ordnung der Wirtschaft: eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel" tõlge vene keelde (Лёш 1959).

Need tööd leidsid end regionaalökonomitidena identifitseerivate majandusteadlaste seas oluliselt rohkem tähelepanu kui majandus-geograafide seas. Nõukogude Liidu enda autoritest tõusis formaalselt esile eelkõige Nikolai Nekrassov (1906–1984) ja tegelikest tegijatest

Aleksandr Granberg (1936–2010). Ses mõttes olid regionaal-ökonoomistid majandusteadlaste seas (nagu ka majandusgeograafid) lausa õnnistatud seisundis: neil oli võimalik lugeda vähemalt midagigi suhteliselt uuest läänest ilmunud kirjandusest. Majandusteadus tervikuna oli aga enesestmõistetavalt vaeslapse seisundis, kui midagi üldse tõlgiti, siis seda selgelt pahempoolsetelt autoritelt, nagu näiteks rootslase Gunnar Myrdali (1898–1987) töid.

Regionaalökonoomika kui suund pakkus Vello Tarmistole vähemalt Majanduse Instituudis rohkem võimalusi, kui kramplik kinnijäämine toonases majandusgeograafias kummardatava territoriaalsete tootmis-komplekside (hiljem sotsiaalmajanduslike ruumsüsteemide) temaatika juurde, mida viljeleti professor Salme Nõmmiku eestvedamisel Tartus. Seda, et ta polnud kursis mitte üksnes mainitud tõlgetega, vaid ka Poolas, Saksa DVs ja Ungaris tehtud töödega, näitavad viited tema artiklites. Lääne autorite raamatud ja sealsed majandusajakirjad aga Eesti raamatukogudes puudusid. Pealegi väljusid nn SOPSi tööd kaugelt majandusgeograafia tavakohastest piiridest. Tõsi, nn kvantitatiivne revolutsiooniga ta kaasa ei läinud.

Neil aastatel valmis Vello Tarmistol ka doktoritöö, mida ta kaitses 15. märtsil 1972 Tallinnas ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna nõukogus. Väitekirja pealkirjaks oli "Проблемы внутрирайонной территориальной организации производства (на примере Эстонской ССР)" [Tootmise rajoonisese territoriaalse organisserimise probleemid (Eesti NSV näitel)] (Tarmisto 1972). Töö maht oli 470 masinkirja lehekülge ning oponentideks majandusdoktorid Arnold Veimer, Kazimieras Meškauskas (Leedu NSV TA akadeemik) ja Dmitri Moskvina. Aasta hiljem, 23. märtsil 1973 kinnitas Kõrgem Atestatsioonikomisjon talle majandusdoktori kraadi. Umbes aastane nihe kaitsmise ja doktorikraadi omistamise vahel oli neil aegadel tavaline või pigem isegi lühike. Väitekirja sissejuhatavas osas tõdeb autor:

"Tootmise territoriaalse organisatsiooni uurimine alamastme administratiivsete rajoonide lõikes on seotud oluliste raskustega, kuivõrd riikliku statistika praktikas käsitletakse väga napilt isegi tööstusliku tootmise elementaarseid koondnäitajaid alamastme administratiivrajoonides [siinkohal peab ta silmas vabariigiseseid rajooni]. Seetõttu kasutati käesoleva töö peamiste allikatena tööstusettevõtete statistilisi algandmeid. Kuivõrd tööstuslikke tootmisüksusi on vabariigis üle 1,3 tuhande, osutus

nende andmete saamine võimalikuks spetsiaalse ankeetküsitluse abil 1965. aastal toonase ENSV Rahvamajanduse Nõukogu esimehe A. Veimeri eriloal ja toetusel, kellele on autor sügavalt tänulik. Tuleb märkida, et 1965. aasta andmed kehtivad kuni tänase päevani, sest nende aastate jooksul pole toimunud põhjalikke nihkeid vabariigi tootmise paiknemises."

Eelkõige just kasutatud andmestiku detailsus tingis väitekirja kinnise kaitsmise, mis oli tollal üpriski tavaline, seda eriti avalikustamisele mittekuulunud konkreetset andmestikku vallanud Majanduse Instituudi enda töötajate väitekirjade puhul. See töö kandis märget "ametialaseks kasutamiseks" [*ДСП – Для Служебного Пользования*] ega olnud seetõttu kättesaadav laiemale lugejaskonnale. Siinkohal puudub siiski vajadus töö lähemaks käsitlemiseks, sest see ilmus paar aastat hiljem ka monograafiana trükis, sisaldades küll oluliselt kärbituna statistilist taustmaterjali (Тармисто 1975). Väitekirja alusmaterjal on suuresti koondatud tema suunamisel tootlike jõudude paigutamise sektoris 1966. aastal valminud neljaköitelisse, kokku 1561-leheküljelisse kartoteegilaadsesse plaanilisse töösse "ENSV tööstuse territoriaalne paiknemine linnalistes asulates tootmispunktide lõikes (seisuga 1.01.1965)" (Tarmisto 1966a ja ERA.R-2347.1.1318). Selle töö üheks osaliseks väljundiks oli ka toonase nooremteaduri Elve Ojaveri 20 kaardist ja ühest diagrammist koosnev unikaalne, käsitööna kümnes eksemplaris valmistatud "Eesti NSV tööstuse atlas" ([Ojaveri] 1967). Selles valdkonnas kaitses ta 1971. aastal geograafia-kandidaadi kraadi.

Vello Tarmisto käsitluse lähtekohaks oli majandusrajoonide kolmene hierarhia: esiteks, NSV Liidu suurmajandusrajoonid; teiseks, meso-rajoonid, s.o ilma oblastilise jaotuseta väiksemad liiduvabariigid, autonoomsed vabariigid, oblastid ja kraid; ning kolmandaks, mikro-rajoonid, milleks antud juhul on Eesti-sisesed majandusrajoonid. Tõsi, kvantitatiivse analüüsi lähtekohaks on Tarmistol siiski administratiiv-rajoonid. Tänapäeva kontekstis võib tunduda üllatavana, et töös on pööratud tähelepanu ka maarahvastiku vähenemisele (seda peetakse praegu pigem "kapitalistliku" Eesti iseärasuseks): näiteks aastatel 1950–1969 vähenes Eesti maarahvastik 103 800 inimese võrra, sh negatiivse loomuliku iibe tõttu 19 900 (positiivne loomulik iive oli juba siis iseloomulik vaid Harju ja Tartu rajoonile) ja linnadesse suunduva rände arvel 83 900 inimese võrra (Тармисто 1972: 112).

Ühtlasi näitab ta, et paljude Eesti väikelinnade ja alevite (Järva-Jaani, Mõisaküla, Suure-Jaani, Mustvee, Antsla, Loksa, Kärkla, Pärnu-Jaagupi, Ambla ja Mustla) taandumine leidis aset juba 1960. aastatel. Tõsi, mõistet "depressiivsed Eesti väikelinnad" ta ei kasuta. Eesti-keelsetest trükistest annavad väitekirjast kõige ülevaatlikuma pildi artiklid "Mõningatest tootmise territoriaalse organiseerimise tulemustest ja ülesannetest Eesti NSV-s" (Tarmisto 1970b) ja "Regionaal-ökonoomika ülesanded rahvamajanduse territoriaalsel organiseerimisel" (Tarmisto 1973).

1973. aastal valiti senine Majanduse Instituudi direktor Arno Kõörna (1926–2017) Teaduste Akadeemia teaduslikuks peasekretäriks. Tema järglaseks Majanduse Instituudis sai 1974. aasta algusest Vello Tarmisto. 28. märtsil 1974 kinnitas ka Teaduste Akadeemia üldkogu Vello Tarmisto valimise Ühiskonnateaduste Osakonna poolt Majanduse Instituudi direktoriks. See oli ainumõeldav valik. Põhikohaga doktorikraadiga majandusteadlasi oli tollal Majanduse Instituudis enam kui napilt – lisaks Vello Tarmistole veel Endel Vint ja Ilja Kaganovitš. Vello Tarmisto direktoriaastatel ühendati Majanduse Instituudiga NSV Liidu TA Majandusmatemaatika Keskinstituudi Tallinna filiaal (1980), misjärel instituudi töötajate arv tõusis enam kui kaheksajale, neist teadureid oli rohkem kui sada: 1980. aasta lõpu seisuga vastavalt 259 ja 108. Siis omistati Majanduse Instituudile ka I kateooria instituudi staatus.

Vello Tarmisto oskuseks oli tugeva instituuti juhtiva meeskonna hoidmine: teadusdirektoriks oli kogu tema direktoriaja juhitöö kõrvalt keskkonnaökonoomikaga tegelenud Kalju Habicht (1927–2005) ning teadussekretäriks Valve Kirsipuu (snd Elu; 1933–2017; vt: Kukk 2018). Pärast NSV Liidu TA Majandusmatemaatika Keskinstituudi Tallinna filiaali liitmist Majanduse Instituudiga lisandus teise teadusdirektorina Ivar Jõerüüt (1927–2000) ja kolmandana lühiajaliselt instituudis märkamatuks jäänud Raimo Pullat (snd 1935). Sektorijuhatajate seas olid sellised legendaarsed isiksused nagu Ülo Ennuste (snd 1932). Ilja Kaganovitš, Kaljo Kask, Olev Lugus (1935–2014) jmt.

1960. aastate teine pool ja 1970. aastad olid ka geograafide kõrgajaks Majanduse Instituudis – neid oli suhteliselt palju võrreldes näiteks

Eesti kolme kõrgkooli suurtest majandusteaduskondadest tulnuteka. Põhiliselt koondusid TRÜ geograafidena lõpetanud seejuures Vello Tarmisto juhitud tootlike jõudude paigutamise ja Laine Tulpi juhitud majanduslike sidemete sektorisse. Vello Tarmisto Majanduse Instituudi direktoriks saamise ajal (1.01.1974) töötasid instituudis või olid statsionaarsed aspirandid TRÜ lõpetanud geograafidest majanduskandidaat Lembit Aader, geograafiakandidaat Rita Ehrlich, aasta hiljem majanduskandidaadi kraadi kaitsnud Tiia Karing, majanduskandidaat Eva Kraav, Hilja Kõgel (snd 1943), geograafiakandidaat Kaljo Laas, Priit Raig (snd 1947), Meeri Rattas (hiljem Lakson; snd 1942), Anne Magero (snd Ehvart; 1945), Maie Ots, hiljem majanduskandidaadi kraadi kaitsnud Andrus Ristkok, Ain Sambla (snd 1944), majanduskandidaat Jaan Sepp ja geograafiakandidaat Mart Vabar. Üldse on erinevatel aegadel (kuni 1990. aastate alguseni) Majanduse Instituudis töötanud üle 30 TRÜ geograafiaosakonna lõpetanu.



Foto 18. Sellel 1979. aastal tehtud fotol on Vello Tarmisto koos oma kahe hea kolleegiga Majanduse Instituudist. Vasakul on teenekas ehitusökonoomika sektori juhataja Kaljo Kask (töötas instituudis alates 1957. aastast) ning keskel sama teenekas tööstusökonoomika sektori juhataja, hilisem teadusdirektor ja direktor Olev Lugus (instituudis 1962. aastast). (EFA.250.0.100000.)

1976. aastast muutus ja karmistus väitekirjade kaitsmise kord. Edaspidi tuli kõik väitekirjad kirjutada vene keeles ja ka kaitsmised pidid vähemalt ametlikult toimuma vene keeles. Majanduse Instituudi juurde loodi spetsialiseeritud kaitsmisnõukogu, kus suuresti tänu Vello Tarmisto tuntusele sai kaitsta regionaalökonoomika erialal (täpsemalt erialal "NSV Liidu rajoonide majandus, NSV Liidu tootlike jõudude paigutus", kood 08.00.04) ka doktoritöid. See võimalus oli toonases NSV Liidus vaid neljas-viies nõukogus. Veel oli Majanduse Instituudi nõukogus võimalik doktoritöid, ja loomulikult ka kandidaaditöid, kaitsta erialadel "Rahvamajanduse ökonoomika, organiseerimine ja juhtimine" (kood 08.00.05) ning "Matemaatilised meetodid ja arvutus-tehnika kasutamine majandusuuringutes, rahvamajanduse ja selle harude planeerimisel ja juhtimisel" (kood 08.00.13). Kvalitatiivseks eelduseks oli vähemalt viie vastava eriala doktori olemasolu, kusjuures nõukogu liikmed pidid olema eranditult doktorikraadiga.³⁰ Erandiks võis olla vaid nõukogu sekretär, kelleks Vello Tarmisto ajal oli Valve Kirsipuu. Nõukogu esimees oli Arno Kõörna ning ase-esimees ehk nõukogu komplekteerija ja töö tegelik suunaja Vello Tarmisto.

Vello Tarmisto enda teaduslik tegevus paratamatult taandus. Endiselt olid tema kureerida nn SOPSi tööd. Lisaks suunas ta mitmeid Eestiseseid uurimusi, mis puudutasid näiteks Tallinna (vt: Tallinna arenguprobleeme 1978; Tarmisto 1978b), Kingissepa rajooni, s.t Saaremaad, Paide rajooni, osaledes neis vahetult ka ise. Märkida võiks vahest sedagi, et ta tõi 1970. aastate alul regionaalökonoomikasse ka keskkonnakaitse temaatika (vt näit: Tarmisto 1977) ja sotsiaalse plaanimise aspekti (vt näit: Tarmisto 1976 ja 1978a). Keskkonna temaatika oli omaette seksioonina tugevalt esindatud ka eelpool mai-

³⁰ Näiteks 1980. aasta sügisel kuulusid nõukokku Arno Kõörna (esimees, maj dr), Vello Tarmisto (aseesimees, maj dr), Mihhail Bronštein (maj dr; snd 1923), Ülo Ennuste (maj dr), Pēteris Gulāns (maj dr; 1920–2017), Raimund Hagelberg (maj dr), Ilja Kaganovitš (maj dr), Vladimir Koslov (maj dr; 1928–2012), Eduard Kull (maj dr), Bentsian Levin (õigusdoktor; 1906–1990), Erik Linnaks (maj dr; 1926–2001), Uno Mereste (maj dr), Kazimieras Meškauskas (maj dr), Herbert Metsa (maj dr; 1931–2008), Salme Nõmmik (geogr dr), Raimundas Rajackas (maj dr; snd 1937), Endel Vint (maj dr), Raoul Üksvärav (maj dr) ja Valve Kirsipuu (maj kand).

nitud 1973. aastal Tallinnas toimunud Baltimaade majandusteadlaste ja -geograafide konverentsil. Direktoriaastate üks väljundeid oli ka aktiivne osalemine paljudel teaduskonverentsidel (vt Vello Tarmisto teadustööde loetelu).

See oli ühtlasi aeg, kui instituudi direktor pidi saatma oma teadureid, ole sa kas või doktor, hooajalisele tööle kolhoosi, juurviljalattu, olümpiaehitustele, rahvamalevasse ja mujalegi. 1979. ja 1980. aastal töötasid Majanduse Instituudi töötajad kummalgi aastal sellistel riigiabitöödel 1271 päeva (Tulp 1984: 599 ja 639–640). Arvestatuna täistööajale tähendab see seda, et viis Majanduse Instituudi töötajat viibis pidevalt sellistel abitöödel ehk 3 protsenti instituudi töötajaskonnast oli tööle võetud üksnes riigiabitööde tegemiseks.

Teisalt jäävad sellesse aega ka mõned väga olulised ja huvitavad välissõidud. 1977. aastal oli Vello Tarmistol võimalus osaleda NSV Liidu – USA keskkonnaalasel ja seejuures rõhuasetusega linna-keskkonnale pühendatud ühisseminaril "Keskkond kaasaja ja tuleviku tingimustes", mis korraldati järgemööda neljas USA kirdeosa tuntud ülikoolis – Chicago Northwesterni, Pittsburghi, Baltimore'i Johns Hopkinsi ja New Yorki Columbia Ülikoolis. 1980. aasta jaanuaris ja veebruaris viibis ta taas lähetuses USAs, külastades seoses huviga linna- ja keskkonnaökonoomika ning regionaalsete majandusprobleemide uurimise vastu muuhulgas selliseid paljude nobelistidega pärjatud maailma tippülikoole, nagu New Yorki Columbia Ülikooli ja California Berkeley Ülikooli, samuti California Los Angelesi (UCLA) ja Washingtoni Ülikooli Seattlis. New Yorkis kohtus ta üle aastakümnete kaasvironuse Roman Toiga. Sama aasta lõpus viibis ta kaks kuud ka Rootsis, külastades Lundi, Stockholmi ja Uppsala ülikooli ning Stockholmi Kõrgemat Majanduskooli ja mitmeid uurimisasutusi (vt ka taustateavet 9).

1983. aasta lõpus taandus Vello Tarmisto Majanduse Instituudi direktori kohalt ja jätkas vanemteadur-konsultandina. Üks artikkel mitte üksnes vanemteaduri-konsultandi ajast, vaid ka üldse tema trükiste seas, väärib aga eraldi esiletõstmist. Nagu juba eelpool öeldud, avanes 1980. aasta novembris-detsembris Vello Tarmistol võimalus töötada pikemalt Lundi Ülikoolis, kus ta huvitus eelkõige Torsten Hägerstrandi (1916–2004) ühiskonna ajalisi-geograafilisest mudelist [*time-geography model* ehk *time-space model*]. Sellest mitu aastat

hiljem kirjutatud väga vahe artikkel ilmus 1987. aastal EGSi aasta-raamatus (Tarmisto 1987). Tänapäevaste arusaamade kohaselt on see vahest isegi tema kõige tähelepanuväärivam artikkel – tundub, et selle kirjutamisel oli ta esmakordselt täiesti vaba inimene. Seda lugedes tuleb tahtmine tõmmata paralleele tema Ingarö saare skaudilaagri reisikirjadega 1935. aastast. Nende ja kõnealuse artikli ilmunise vahele jäi 52 aastat.



Foto 19. Kui vanemteadur geograafiakandidaat Vello Tarmisto pidi ise käima tavapärastel põllumajanduslikel abitöödel, siis hiljem oli Majanduse Instituudi direktori majandusdoktor Vello Tarmisto üheks tööülesandeks saata oma teadureid abitöödele kolhoosi.

Viimasel paaril-kolmel eluaastal pühendus Vello Tarmisto täielikult kodu-uurimuslikule teemaatikale. Sellesse valdkonda võib liigitada ka tema käsikirjalise uurimuse oma isast "Julius Tarmisto (1890–1956). Curriculum vitae." (Tarmisto 1989/1990), mis jäigi Vello Tarmisto viimaseks kirjutiseks. Viimaseks pikemaks geograafiliseks kirjutiseks jäi tal aga kavandatud koguteose "Eesti" III köite "Rahvastik, asustus

ja majandus" jaoks 1989. aasta suvel valminud, masinkirjas 52-leheküljeline majanduse ja kultuuri arengu ajaloolis-geograafiline ülevaade, mis hõlmas Eesti Vabariigi aega ja 1940. aastate alguse kaht okupatsiooni. Kavandatud koguteosest ilmus kahjuks vaid esimene, s.o Eesti loodust käsitlev köide (Eesti. Loodus 1995), järgnevatest köidetest valmisid vaid üksikute peatükkide käsikirjad, nende väheste seas ka mainitud Vello Tarmisto kirjutatud 3. köite avapeatükk. 1990. aasta aprillis tabas teda insult, mis oluliselt kahandas tema töövõimet.

Taustateave 11. Vello Tarmisto juhendamisel kaitstud kandidaaditööd (PhD).		
<i>Nimi</i>	<i>Aasta</i>	<i>Väitekirja pealkiri</i>
Harry Paalberg	1966	Eesti NSV linnade peamised arengusuunad ja neid mõjutavad tegurid
Rita Ehrlich	1971	Eesti NSV linnaliste väikeasulate arenemise põhijooni
Tiia Karing	1975	Välisturismi arendamise ja organiseerimise probleeme Eesti NSV-s
Tiiu Paas	1978	Jaekäibe mahu planeerimise täiustamine (Eesti NSV näitel); vene k
Pear Tang	1980	Rahvamajanduse põhiharude ja infrastruktuuri vaheliste proportsioonide analüüsi ja hindamise meetodilised alused (Eesti NSV näitel); vene k
Aleksandr Bronštein	1981	Looduskasutuse juhtimise majandusmehhanismi täiustamine; vene k
Ljudmila Laanemäe	1981	Tööjõuressursside ratsionaalne jaotamine ja kasutamine kui regionaalse majandusarengu täiustamise tegur (Eesti NSV materjalidel); vene k
Andrus Ristkok	1984	Keskkonnatingimuste ja tootlike jõudude vastastikune toime linnas (Tallinna näitel); vene k
Oleg Volkovski	1984	Mittemaaksete ehitusmaterjalide vabariigisiseste transport-majanduslike sidemete täiustamine (Eesti NSV näitel); vene k

Vello Tarmisto puhul ei tohi unustada, et ta oli juhendajaks paljudele, sh ka mitmele kandidaadikraadi kaitsnud geograafile. Tema juhen-

datavatest kaitsesid edukalt kandidaadi kraadi (tänapäevases mõttes *PhD*) Harry Paalberg, Rita Ehrlich, Tiia Karing, Tiiu Paas (snd Kann; 1949), Pear Tang (snd 1952), Aleksandr Bronštein (snd 1954), Ljudmilla Laanemäe (1941–1994), Andrus Ristkok ja Oleg Volkovski (snd 1949; vt taustateave 11). Seejuures kaitses Rita Ehrlich geograafia ja kõik teised majanduse alal.

Veidi isiklikku

Kui ma õppisin 6. klassis maailmajagude füüsilist geograafiat, tahtsin ka ise geograafiks saada. See soov ei jätnud mind ka hiljem maha. Et geograafid kui ametimehed olid olemas, teadsin ma just Vello Tarmisto nime järgi. Pean tunnistama, et kuni ülikooli astumiseni teiste geograafide nimed mulle suurt midagi ei öelnud, hea kui mõnda juhuslikult kuulnud olin. Esimest korda kohtusin ma Vello Tarmistoga 1972. aasta suvel, kui mind suunati III kursuse geograafiatudengina menetluspraktikale Majanduse Instituuti, selle majanduslike sidemete sektorisse.

Meie algne tutvus oli esialgu paratamatult ühepoolne ja piirdus tere-tamisega. Praktikante käis neil aastatel Majanduse Instituudis palju, lisaks geograafidele loomulikult tudengeid Eesti kolme kõrgkooli majandusteaduskondadest. Neist paljudele jäi see ka viimaseks kokkupuuteks professionaalse teadusega. Üks, mis sundis Vello Tarmistole alt üles vaatama, oli äsja kaitsstud doktorikraad. See oli midagi erilist, sest doktorite-professoritega polnud mul ülikoolis olnud eriti palju kokkupuuteid – nende üleslugemiseks piisas ühe käe sõrmedest. Tartu ülikoolis geograafiat õppides loomulikult Salme Nõmmik, siis veel meile biogeograafiat lugenud Viktor Masing (1925–2001) ja Hans Trass (1928–2017) ning astronoomiat lugenud Vladimir Riives (1916–1978). Mis aga Vello Tarmisto puhul väliselt kohe ja alati silma torkas, oli lausa ainulaadne härrasmehelikkus selle sõna parimas tähenduses.

Kui mind 1974. aastal pärast ülikooli lõpetamist Majanduse Instituuti tööle suunati, oli Vello Tarmistost saanud instituudi direktor, kusjuures ta n-ö kureeris minu töökohaks saanud sama aasta märtsis tootlike jõudude paigutamise ja majanduslike sidemete sektori liitmisel moodustatud regionaalökonomika sektorit. Selle sektori

juhatajaks sai Laine Tulp, kelle mõned aastad hiljem vahetas välja Teet Rajasalu (1941–2003). Eks see direktori ametipost jättis minu, nagu ka paljude teiste nooremteadurite ja tema vahele päris arvestava distantsi, pealegi oli meie vanusevahe rohkem kui ühe põlvkonna jagu. Otsesed kokkupuuted temaga jäid valdavalt instituudi teadusnõukogu seinte vahele. Üks juhtum on aga väga hästi meeles. Nooremteadurina olin saanud valmis oma regionaalökonoomika valdkonda kirjutatud väitekirja. Kuna ma polnud olnud aspirantuuris, polnud mul ka juhendajat. Oli neid, kes soovitasid mulle kindluse mõttes kas või formaalne juhendaja oma väitekirja ja autoreferaadi tiitellehele otsida. Juhendajata kaitsmine polnud neil aegadel sugugi tavaline, vägagi ebatavaline oli see aga noorte puhul (kaitsesin nimelt 29-aastasena), kellelt eeldati üldiselt aspirantuuri läbimist. Võtsin südame rindu ja läksin Vello Tarmisto jutule ettepanekuga olla minu valmis väitekirja juhendaja. Iga teine oleks sellest kohe kinni haaranud – ilma igasuguse vaevata oleks sellega astunud üks oluline formaalne samm kas või tulevase professori kutse saamise suunas. Vello Tarmisto ei nõustunud ettepanekuga ja seda väga mõistetaval põhjusel – see oli tema jaoks sügavalt ebaetiline. Küll lubas ta mulle otsida esimese oponendi ja seda ta ka tegi, sest oli minu tööd lugenud ja järelikult selle läbiminekuks veendunud. Minu väitekirja esimeseks oponendiks palus ta väga kõrgelt koteeritud Läti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliikme, majandusdoktor Pēteris Guļānsi, kes tavaliselt oponeeris doktoritöid.

Sellega võttis Vello Tarmisto endale mitmekordse riski: Majanduse Instituudi direktorina ja kaitsmisnõukogu aseesimehena (esimeheks oli, nagu juba eelpool öeldud, Arno Kõörna) võttis ta vastutuse minu töö läbimineku eest sisuliselt enda kanda. Kõrgema Atestatsioonikomisjoni kui viimse instantsi eitav otsus võinuks tuua endaga kaasa kaitsmisnõukogu volituste peatamise ja olnuks tõsiseks löögiks ka Pēteris Guļānsile. Kaitsmine läks sujuvalt ja probleemideta ning umbes poole aasta pärast kinnitas Kõrgem Atestatsioonikomisjon mulle kaitsmisnõukogu poolt omistatud majanduskandidaadi kraadi. Mõned kuud hiljem valis instituudi teadusnõukogu, mille esimees oli Vello Tarmisto, mind vanemteaduriks. Selline kiire asjade käik oli Teaduste Akadeemia instituutides pigem ebatavaline. Teistmoodi aga oli olukord Majanduse Instituudis, mistõttu ühel hetkel oldi lausa sunnitud tõdema, et ühelgi instituudi nooremteaduril pole kandidaadi-

kraadi. Seda tõlgendati „kõrgemal pool“ teadlaskaadri järelkasvu puudumisena, ehkki instituudis oli 1980. aastate teisel poolel korraga oma paarkümmend kolmekümnendates eluaastates kandidaadikraadiga vanemteadurit, kes olid valdavalt instituuti tulnud Vello Tarmisto direktoriks olemise ajal.

Ehkki ma tundsin Vello Tarmistot alates 1972. aastast – tõsi, suuresti n-ö distantsilt –, oleks vastus küsimusele, mida ma teadsin temast oma tänase teadmise taustal, väga lühike – mitte midagi.

Lõpetuseks

Aeg, millal elada, pole enda valida. Ka Vello Tarmistol polnud ses suhtes valikuvõimalusi. Tema sattumine 1939. aastal Eesti kaitsevähke ning selle kaudu automaatselt Punaarmee 20. territoriaalkorpusesse ja sõtta, tähendas pikka sõjateed, mis kestis esimesest sõjapäevast viimaseeni. Tema teadlaseks – majandusgeograafiks – saamine jäi kõige karmimatesse stalinismi aegadesse, kus oli peamiselt kaks võimalust: kas ise murda või olla murtud. Vello Tarmisto ei murdnud kedagi. Kuidas toona laveerida tuli ja millist hinda ta seejuures maksma pidi, teadis üksnes ta ise. Kas see hind oli liiga kõrge või mitte, oli aja otsustada.

1949. aastal algas Vello Tarmisto aeg Majanduse Instituudis. Sinna jäi ta 42 aastaks, olles aastatel 1974–1983 instituudi direktor. Ta kaitses 1952. aastal esimese eestlasena geograafiakandidaadi kraadi majandusgeograafina. 1972. aastal kaitses ta majandusdoktori kraadi ja 1979. aastal omistati talle professori kutse. 1977. aastal valiti Vello Tarmisto ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. 1983. aastal autasustati teda Eesti Teaduste Akadeemia kõrgeima autasu Eesti (ENSV) Teaduste Akadeemia medaliga ja 1984. aastal Karl-Ernst von Baeri mälestusmedaliga. 1989. aastast, kui kaotati akadeemia liikmeskonna jagunemine akadeemikuteks ja korrespondentliikmeteks, oli ta akadeemik. 3. jaanuaril 1978 omistati ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega Vello Tarmistole Eesti NSV teenelise teadlase aunimetus. Ta oli Ungari (1971) ja NSV Liidu Geograafia Seltsi auliige (1985). 16. aprillil 1989 valiti Vello Tarmisto Eesti Geograafia Seltsi esimeseks auliikmeks ja 27. jaanuaril 1990 Eesti

Kodu-uurimise Seltsi taasasutamise koosolekul selle esimeseks auliikmeks. Oma pikaaegse Eesti Geograafia Seltsi esimeheks olemisega – aastatel 1956–1985 andis ta seltsile oma eripärase (võrreldes näiteks Läti Geograafia Seltsiga) näo ning tuntuse ja tunnustatuse.



Foto 20. Vello Tarmisto 70. Selleks hetkeks on ta Majanduse Instituudis töötanud rohkem kui 38 aastat. Teda õnnitlevad juubelisünnipäeval instituudi teadusdirektorid Olev Lugus (keskel) ja Ivar Jõerüüt ning teadussekretär Tiia Püss (snd 1942).

Kõige selle juures jäi Vello Tarmisto organisatsiooniline tegevus kõrvaltvaatajale peaaegu et märkamatuks. Tema eripärane oskus oli suuri asju tasa ja targu ilma kärata tulemuslikult korraldada.

Uudo Pragi (1941–2015) on oma tagasivaates ENSV aegade majandusgeograafiale, hõlmates sellesse ka regionaalökonoomika, jaotanud toonased majandusgeograafid neljaks: kaasaminejad, kohanejad, sisepagulased ja nišitootjad. Seejuures on ta klassifitseerinud Salme Nõmmiku "kohanejaks" ja Vello Tarmisto oletatavasti "üsna konservatiivseks kaasaminejaks", kes ei olevat "saanud teadusesse õieti midagi märkimisväärselt lisada" (Pragi 2005: 20–21). Kui Uudo Pragi "klassifikatsiooniga" võib üldjoontes nõustuda, siis Vello Tarmisto

liigitamisega tema poolt "kaasaminejate" sekka ei saa seda mingil juhul teha, ehkki toonases majandusteaduses oli süsteemi poolt pealesurutud ideoloogiat tervikuna kordades rohkem kui teadust ennast (selles mõttes oli majandusgeograafia tunduvalt vabam). Mõlemad pidid kohanduma oma aja ja oludega, teisiti ei saanud.

Ann Marksoo on Vello Tarmisto ja Salme Nõmmiku 1950. aastatel kaitstud kandidaativäitekirju võrrelnud õigustatult "nurgakividega, millest algas Eesti majandusgeograafia sõjas purustatud vundamendi taastamine" (Marksoo 1994b: 145). Rita Ehrlich on kirjutanud (Rita Ehrlich ... 1994: 215):

"Meie jaoks, kes me alustasime oma geograafiaõpinguid ja töid viieküm-nendatel, oli kolm omaette hierarhiatasandil olevat nime – Nõmmik, Tarmisto, Varep (kasutades tähestikku). Kasvades koos meiega, pälvisid nad doktori ja professori tiitli ning seadsid kurssi geograafide koolita-misel, teadusmõtte ja -kaadri arendamisel ning Eestimaa looduse ja sotsiaal- ning majandusküsimuste uurimisel."

Kahtlemata tuli Vello Tarmistol rohkem laveerida kui Salme Nõm-mikul. Seda mitte üksnes oma plekilisema mineviku pärast. Polnud tal ka oma teadlasteel sellist teaduslikku seljatagust nagu Salme Nõmmikul Moskva Riikliku Ülikooli geograafiaprofessori Julian G. Sauškini (1911–1982) näol. Tegelikult kulges Vello Tarmisto ja Salme Nõmmiku teadlastee vägagi sünkroonselt: mõlemad said majandusgeograafia vanemõpetajateks 1948. aastal (üks TPIs ja teine TRÜs), mõneaastase vahega (vastavalt 1952 ja 1956) kaitsti professor Vladimir M. Tšetõrkini juhendamisel geograafiakandidaadi kraad, esi-mene tõusis tootlike jõudude paigutamise sektori juhatajaks Majanduse Instituudis 1966. aastal ja teine TRÜ majandusgeograafia kateedri juhatajaks 1968. aastal. Doktorikraad kaitsti paariaastase vahega – Salme Nõmmik majandusgeograafia alal 1970. ja Vello Tarmisto regionaalökonoomika alal 1972. aastal –, professorikutse omistati neile vastavalt 1971. ja 1979. aastal. Kokku langeb ka nende poolt juhendatud kandidaativäitekirja kaitsnute arv – Salme Nõmmikul kümme ja Vello Tarmistol üheksa (tuvastamata andmetel samuti kümme).

Paratamatult tuli Vello Tarmistol kohaneda toonaste olude ja nõud-mistega, seejuures mitmel korral näiteks kirves pea kohal. Samas oli ta ka teatavas mõttes "sisepagulane". Seda kas või Eesti kodu-uurimise

ühe peamise, kui just mitte kõige peamise eestvedajana, ja miks mitte ka Eesti Geograafia Seltsi ülesehitajana. Kahtlemata kehtivad Vello Tarmisto puhul Johann Voldemar Jannseniga (1819–1890) seostatavad sõnad: "Kui mõni mees teaks, kuidas mõni mees mõnes asjas ..."

1988. aastal on toonane Majanduse Instituudi teadusdirektor Olev Lugus oma Vello Tarmisto juubeliartiklis öelnud tema kohta lühidalt, lihtsalt, selgelt ja ammendavalt (Lugus 1988): **"Suurepärase kolleegi ja väga inimlik inimene."**

Vello Tarmisto lahkus siit ilmast 6. novembril 1991. Seega sündis ta poolteist kuud enne Eesti Vabariigi sündi ja nägi ära ka Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise. Ta on maetud Tallinna Metsakalmistule kõrvuti oma kaksikvenna Üloga. Sinna on ka maetud tema vanaema Julius ja Helmi ning õde Aino-Mall ja noorem vend Henno-Rein.

Arhiiviallikad

EAA.2100.1.16059. (Vello Tarmisto Tartu Ülikooli üliõpilastoimik).

EAA.4014.1.5. (Õisu Algkooli lõputunnistuste ärakirjad; aastad 1930–1937).

EAA.M-896.1.55. (Ülemõisa Algkooli kroonikaraamat 1925–1951).

ERA.R-1.2k.588. (Eesti NSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsus. Kaadri-osakond. Vello Tarmisto isiklik toimik seoses tema nimetamisega ENSV Riikliku Tööjõuressursside Kasutamise Komitee liikmeks).

ERA.602.1.310. (3. Suurtükiväegrupi ajateenijate nimestik 1939–1940).

ERA.1837.6.361. (Kaljo Kase Tartu Ülikooli ja Tallinna Polütehnilise Instituudi üliõpilastoimik).

ERA.4873.2.1. (Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi kroonika-raamat 1922–1940).

ERA.R-2347.1.90. (ENSV TA Majanduse Instituut; kinnitatud koosseisud 1961).

ERA.R-2347.1.1318 (ENSV TA Majanduse Instituut / TTÜ Eesti Majanduse Instituut: teadustöödearuannete register 1948–2005).

ERA.R-2347.2.37. (ENSV TA Majanduse Instituut; Vello Tarmisto tööplaanid ja -aruanded; 1950–1957).

ERA.R-2347.2k.34 (ENSV TA Majanduse Instituut; Leo Tiigi isikutoimik).

ERA.R-2347.2k.50. (ENSV TA Majanduse Instituut; Vello Tarmisto aspirandi-toimik).

ERA.R-2347.2k.78. (ENSV TA Majanduse Instituut; Pavel Ehini isikutoimik).

ERA.R-2347.2k.84. (ENSV TA Majanduse Instituut; Vladimir Lille aspirandi-toimik).

ERA.R-2347.2k.94. (ENSV TA Majanduse Instituut; Vladimir Lille isikutoimik).

ERA.R-2347.3.98. (Vello Tarmisto kandidaadiväitekiri).

ERA.R-2347.3.99 (ENSV TA Majanduse Instituut; arvamused Vello Tarmisto kandidaadiväitekirjale).

ERA.R-2347.3.124. (ENSV TA Majanduse Instituut; Vello Tarmisto ja Mihhail Rostovtsevi raamatu "Eesti NSV. Majandusgeograafiline ülevaade" materjalid).

ERA. R-2361.2.30. (EGS; EGSi 1960. aasta Rootsi kavandatud "teadusliku turismigrupi" materjalid).

ERA.R-2361.1.197 (EGS; EGSi poolt korraldatud välisekskursioonid 1967–2001).

ERA.R-2361.2.4 (EGS; EGSi tegevusaruanded 1956–1963).

ERAF.31.6.441. (ELKNÜ KK komsomoliorganite osakond; Vello Tarmisto isiklik toimik seoses tema valimisega TPI komsomoli algorganisatsiooni sekretäriks ja vabastamisega ametist).

ERAF.31.80.35. (ELKNÜ KK komsomoliorganite osakond; Vello Tarmisto isiklik toimik seoses tema valimisega TPI komsomoli algorganisatsiooni sekretäriks ja vabastamisega ametist).

ERAF.938.43.126. (EK(b)P KK Vabariiklik Parteikool; Vello Tarmisto isikutoimik 1952–1953).

ETA arhiiv: 1.5.62. (Vello Tarmisto akadeemikutoimik Eesti Teaduste Akadeemia arhiivis).

ETA arhiiv: 5153.1.279. (Oskar Sepre kirjad EK(b)P Keskkomitee esimesele sekretärile Ivan Käbinile).

IIAMO.33.525. (Venemaa Kaitseministeeriumi Keskarihiiv; Vello Tarmisto autasustamisest medaliga "Lahinguliste teenete eest").

IIAMO.33.686196. (Venemaa Kaitseministeeriumi Keskarihiiv; Vello Tarmisto autasustamisest esimese Punatähe ordeniga).

IIAMO.33.690306. (Venemaa Kaitseministeeriumi Keskarihiiv; Vello Tarmisto autasustamisest teise Punatähe ordeniga).

TTÜ arhiiv: s4-8/076. (Kaljo Kase Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõu toimik).

TTÜ arhiiv: s43-8/3186. (Vello Tarmisto Tallinna Polütehnilise Instituudi üliõpilastoimik).

TTÜ arhiiv: s4-8/722. (Vello Tarmisto Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõu toimik; 1.09.1946–1.01.1950 ja 1967–1969).

ÜAM_852:118Ar. (Tartu Ülikooli Ajaloo muuseum).

Kirjandus

Akad. Laskurklubi, 1939. – *Üliõpilasleht*, nr 1/2, lk 26.

Allikas, Karl ja Harri Lessel 1974. Meie seitsmes. 7. eesti laskurdiviisi sünniloost ja võitlustest. Tallinn: Eesti Raamat.

Ansberg, Aleksander ja Vello Tarmisto 1960. Eesti NSV: majandus ja kultuur. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 174 lk. Ilmus ka inglise, rootsi, saksa ja vene keeles.

Antons, Richard, Leonid Brutus ja Eduard Kull 1956. Majandusteadus. – Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 173–186.

Applebaum, Anne 2017/2018. Punane näljahäda: Stalini sõda Ukrainas. Tallinn: Varrak.

Aru, Karl 1967. Suurtükiväelasena sõjatandril. Tallinn: Eesti Raamat.

Анучин, Всеволод А. 1972. Теоретические основы географии. Москва: Мысль.

Ausalt tunnistada vigu, arendada edasi majandusteadust Eesti NSV-s, 1953. – *Rahva Hää*l, 28. märts.

Berg, Lev S. 1952. Suured vene maadeuurijad. Vene keelest tõlkinud Vello Tarmisto. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 248 lk. [Берг, Л. С. 1950. Великие русские путешественники. Москва–Ленинград: Государственное Издательство Детской Литературы.]

Birk, Viktor 1937. Eesti skaudid üleilmlisele jamboreele. – *Eesti Skaut*, nr 7/8 (juuni), lk 147–148.

Бос, Хендрикус 1970. Размещение хозяйства. Москва: Прогресс. [Hendricus Cornelis Bos 1965. Spatial Dispersion of Economic Activity. Rotterdam: University Press.]

Бунге, Вильям 1967. Теоретическая география. Москва: Прогресс. [William Bunge 1962. Theoretical Geography. Lund: Gleerup.]

Буржуазная география на службе американского империализма, 1951. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Модели в географии, 1971. Сборник статей под редакцией Ричарда Дж. Чорли и Питера Хаггета. Москва: Прогресс. [Chorley, Richard J. and Peter Haggett (eds.) 1967. Models in Geography. London: Methuen.]

The Dictionary of Human Geography, 2009. 5th Edition. Edited by Derek Gregory, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael J. Watts and Sarah Whatmore. Wiley-Blackwell.

Eesti avalikud tegelased: eluloolisi andmeid, 1932. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Eesti entsüklopeedia. II kd, 1933. Tartu: Loodus.

Eesti Geograafia Seltsi asutajale ja kauaaegsele esimehele mõeldes ..., 1994. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat, 28. kd. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 240–241.

Eesti. Loodus, 1995. Koostanud Anto Raukas. Tallinn: Valgus ja Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Eesti. Maa, rahvas, kultuur, 1926. Tartu: Haridusministeeriumi Kirjastus.

Eesti maanteede kaart, 1938 / Straßenatlas von Estland, 1989. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut.

Eesti majandustegelased, 1938. Tallinn: Kaubandus-Tööstuskoda.

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani), 1952. Toimetanud Gustav Naan. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti NSV. Andmete kogumik, 1959. Koostanud Vello Tarmisto. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti NSV rahvamajandus, 1957. Statistiline kogumik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas. I kd, 1971. Tallinn: Eesti Raamat.

Eesti Vabadussõda 1918–1920. II, 1939/1997. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee / Mats.

E. K. [Eduard Kublin] 1935. Viljandi skaudid Ingarö suurlaagris. – *Sakala*, 7. august.

E. K. [Eduard Kublin] 1936. Sakala muresid. – *Eesti Skaut*, nr 1 (oktoober), lk 16.

EKP KK Büroo istungite regeetid. I (2006), II (2011) ja III osa (2011). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

ENSV Teataja, 1940, nr 1, art 4. (ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsus Eesti Rahvaväe ümber kujundamiseks Punaarmee territooriaalseks laskurkorpuseks.)

Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006. Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity.

Эстонская ССР, 1962. Составитель В. Тармисто. Таллин: Эстонское государственное издательство, 636 lk.

Фомина, Екатерина 2017. И теперь там ровными рядами люди лежат. – *Новая газета*, 15 ноября (<https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/11/15/74557-i-teper-tam-rovnymi-ryadami-lyudi-lezhat>).

Геттнер, Альфред 1930. География, ее история, сущность и методы. Москва–Ленинград: Государственное издательство. [Alfred Hettner 1927. Die Geographie – Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau: Ferdinand Hirt Verlag.]

Голованов, Василий 2003. География скорби. – *Вокруг света*, сентябрь (<http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/559/>).

Graf, Mati 2000. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. Koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940). Tallinn: Tallinna Pedagoogika-ülikooli Kirjastus.

Grünberg, Julius 1917. Maarahwas – ühinege! – *Võru Teataja*, 22.04.

Haridusasutused Eestis 1919–1940, 1989. Tallinn: Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv.

Харгет, Питер 1968. Пространственный анализ в экономической географии. Москва: Прогресс. [Peter Haggett 1965. Locational Analysis in Economic Geography. London: Edward Arnold.]

Изард, Уолтер 1966. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. Москва: Прогресс. [Walter Isard 1960. Methods of Regional Analysis: an Introduction to Regional Science. Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press.]

Jaagus, Johannes 2011. Elu oli nagu tuli toores puus. – Me olime Eesti sõdurid. Koostaja Carl Orav. Tallinn: Menu Kirjastus OÜ, lk 219–266.

Järvesoo, Elmar 1994. Eesti agronoomkonna kujunemisest enne Eesti iseseisvumist. – *Agraarteadus*, nr 2, lk 210–216.

Jää püsima, Eesti küla!, 2014. Kogumik Ülemõisa kooli õpetajate ja vilistlaste mälestustest. Koostaja ja toimetaja Silvi Saar. Õisu: Ülemõisa Algkooli vilistlaskogu, Õisu Rahvaselts.

Kalda, Maie 2010. Debora ja vennad. Tallinn – Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Kalle, Eedo 2017. Eesti majandusdoktorid ja -kandidaadid 1949–1991. Bibliograafianimestik. Tallinn.

Kalling, Ken ja Erki Tammiksaar 2008. Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeldusi. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

Kant, Edgar 1935. Bevölkerung und Lebensraum Estlands. Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.

Karjahärm, Toomas 2006. Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 10, lk 142–177.

Kas tunned maad, 1965. Teatmik Eesti NSV matkajaile ja kodu-uurijaile. Tallinn; Eesti Raamat.

Kask, Ilmar 1989. Mõtteid [Eduard Markuse] kirjadest. – *Eesti Loodus*, nr 5, lk 275–277.

Kay, Christóbal 2009. Latin American Structuralist School. – International Encyclopedia of Human Geography. Volume 6. Editors-in-chief Bob Kitchin and Nigel Thrift. Amsterdam / Boston / Heidelberg / London / New York / Oxford / Paris / San Diego / San Francisco / Singapore / Sydney / Toronto: Elsevier.

Kenk, Paula 1997. Julius Grünberg – Võrumaa esimene maavanem. – *Elu*, 19. juuli.

Kodukool Õisu mõisa, 1936. – *Sakala*, 2. september.

Kolotijevski, Anton, Igor Komar, Kazimieras Meškauskas, Valentin Purin ja Vello Tarmisto 1962. Uusi jooni Nõukogude Baltimaade majandusgeograafias (niinimetatud kultuurifaktori osa geograafiliste nähtuste kujunemisel). – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1960/61. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 196–204.

Kommunismi suurehitustel. Eesti nõukogude kirjanike koguteos, 1952. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Korporatsioon Vironia Eesti Vabariigis 1918–1940, 1990. Toronto; Korp! Vironia.

Krinal, Valner 1969. Aleksander Eisenschmidt – sajandi alguse agraar-ökonoomist. – Majandusteadus ja rahvamajandus 1967/68. Aastaraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1969, 338–342.

Krinal, Valner 1999. Tartu Ülikooli majandusteaduskonna minevikust ja tänapäevast. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kukk, Kalev 2018. Valve Kirsipuu. Geograafide suur sõber. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat. 43. kd. Tallinn: Eesti Geograafia Selts, lk 338–343.

Kukk, Kalev ja Kalle Kukk 2017. Ragnar Nurkse ja tema aeg. – Ragnar Nurkse. Meie mees Rahvasteliidus. Tartu: Ilmamaa, lk 485–571.

Kurs, Ott 2007. Maateadusest Eestis. Geograafiast ja geograafidest 20. sajandil. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.

Kurs, Ott ja Vello Paatsi 1988. Eesti geograafid Soomes. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat. 24. kd. Tallinn: Valgus, lk 134–144.

Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s, 2000. Eestimaa Kommunistliku Partei sekretärid 1940–1990. Tallinn: Kistler-Ritso Sihtasutus.

Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956), 1956. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Laas, Jaan 2005. Kõrgharidus ja teadustöö. – Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi. 1940–1991. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 87–101.

Laas, Jaan 2010. Teadus diktatuuri kütkeis. Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames. Epikriis. Tallinn: Argo.

Lang, Valter 2002. Harri Moora teadlase ja ühiskonnategelasena. – Harri Moora. Meie rahvuskultuuri küsimusi. Tartu: Ilmamaa, lk 517–533.

Lill, Vladimir 1953. J. V. Stalini geniaalsele tööle pühendatud sessioon. – *Rahva Hääl*, 11. aprill.

Литовкая ССР, 1955. Москва: Государственное издательство географической литературы.

Лёш, Август 1959. Географическое размещение хозяйства. Москва: Издательство иностранной литературы. [August Lösch 1940. Die räumliche Ordnung der Wirtschaft: eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel. Jena: G. Fischer.]

Lugus, Olev 1988. Teeneka teadlase ja kultuuritegelase juubelil. – *Rahva Hääl*, 7. jaanuar.

Lõpuni paljastada kodanlikud natsionalistid, eesti rahva kõige kurjemad vaenlased, 1950. – *Eesti Bolševik*, nr 7, lk 2–14.

Maamägi, Viktor ja Artur Vassar 1950. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (Eesti ajaloo küsimusi). – Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 11–51.

Majandusharidus ja -teadus Tartu Ülikoolis, 2015. Toimetanud Jüri Sepp. Tartu: Eesti Ülikoolide Kirjastus.

Marksoo, Ann 1994a. Mõningaid kokkuvõtteid ühiskonnageograafia arengust Tartu Ülikoolis. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat. 28. kd. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 152–167.

Marksoo, Ann 1994b. Mõttekilde Vello Tarmisto 70. sünnipäeva puhul. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat. 26 kd. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 144–147.

Martinson, Ervin 1962. Haakristi teenrid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Martinson, Ervin 1970. Elukutse – reetmine. Tallinn: Eesti Raamat.

Медведев, Александр 1940. Эстония. Москва: Государственное социально-экономическое издательство.

Mereste, Uno 2003. Toimunust ja kaasaelatust. 1. osa: Meenutusi aastatest 1928–1964. Tallinn: SE&JS.

Mereste, Uno 2004. Toimunust ja kaasaelatust. 2. osa: Meenutusi aastatest 1964–1992. Tallinn: SE&JS.

Merikalju, Laine 1977. Eesti Geograafia Selts 1955–1975. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1975/76. Tallinn: Valgus, lk 5–22.

Merikalju, Laine 2013. Vello Tarmisto ja Eesti Geograafia Selts. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat. 38. kd. Tallinn: Eesti Geograafia Selts, lk 158–171.

Michelson, Herbert 1962. Mälestuskilde neljalt Jamboreelt, kolmelt Rover Mootilt, ühelt Indabalt, neljalt Konverentsilt ja kahest Eesti Suurlaagrist. – Eesti skautlus viiskümmend aastat. 1912–1962. Koguteos. Toim: Evald Uustalu. Hälsingborg: Eesti Skautide Liit, lk 238–245.

Mitt, Anatoli 1970–72. Ülikoolis veerand sajandit tagasi. – *Tartu Riiklik Ülikool* (järjejuht).

Народное хозяйство Эстонской ССР за 1958 год, 1959. Таллин: ЦСУ СССР. Статистическое управление Эстонской ССР. Käsi- kirjaline.

Nurk, Harald 1995. Mälestusi Viljandi Maagümnaasiumist ja selle XVI lennust. Stockholm, 31 lk. Käsikiri Viljandi Kesklinna Kooli muuseumis.

Nurkse, Ragnar 1944/2017. Rahvusvaheline valuutakogemus. – Meie mees Rahvasteliidus. Tartu: Ilmamaa, lk 9–323. [Ragnar Nurkse 1944. International Currency Experience: Lessons of the Inter-War Period. League of Nations. Princeton, N. J.: Princeton University Press.]

Nurkse, Ragnar 1953. Problems of Capital Formation in Under-developed Countries. Oxford: Basil Blackwell.

Nõmm, Toe 1990. 22. Eesti territoriaalkorpus aastail 1940–1941. – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, 39. kd, nr 1, lk 43–58.

Nõmm, Toe 2007. 22. territoriaalne laskurkorpus sõjas 1941. – Korpusepoisid. Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1941–45. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, lk 23–52.

Nõmmik, Salme 1953. Väärkontseptsioone eesti kodanlikus majandusgeograafias. – *Edasi*, 25. november.

Nõmmik, Salme 1960. V. M. Tšetõrkin (1892–1958). – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1959. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 234–237.

Nõmmik, Salme 1961. Eesti NSV territooriumi geograafiline asend ja administratiiv-territoriaalne jaotus. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Nõmmik, Salme 1969. Eesti NSV majandusgeograafia. I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Nõmmik, Salme 1979. Eesti NSV majandusgeograafia. Tallinn: Valgus.

Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul, 1960. Statistiline kogumik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Ojalo, Hanno 2018. Laskurkorpus 1942–1945. Pikk teekond Velikije Lukist Kuramaani. Kriitiline ülevaade ühest tuntud eesti väeosast. Tallinn: Ammukaar.

[Ojaver, Elve] 1967. Eesti NSV tööstuse atlas. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituut. Käsikiri. (https://estgis.ee/archive/wp-content/uploads/2012/04/Elve+Ojaveri_ENSV+t%C3%B6stuse+atlasest_Tallinn+1967.pdf.)

Palgi, Daniel 1994/2010. Murduvas maailmas. Mälestusi I–III. Tallinn: Eesti Päevaleht / Akadeemia.

Paljastada ja kõrvaldada kodanlikud natsionalistid Nõukogude Eesti kehakultuuri liikumises, 1950. – *Kehakultuur*, nr 9, lk 230–234.

Peavanema käsukiri Nr. 11 Eesti Skautide Malevale. Tallinnas, 23. juulil 1937; 1937. – *Eesti Skaut*, nr 9 (detsember).

Peegel, Juhan 1979/2009. Ma langesin esimesel sõjasuvel. Fragmentarium. Tallinn: Eesti Päevaleht / Akadeemia.

Pereheitmine Kaarli Ülemõisa algkoolis, 1931. – *Sakala*, 21. november.

Pihlau, Jaak 2007 (koostaja). Auraamat Eesti Vabariigi kaadriohvitseridele. Tallinn: Umara.

Pragi, Uudo 2005. Inimgeograafia N Liidus ja Eestis sõjajärgsel perioodil. – Asustus ja ränne Eestis. Uurimusi Ann Marksoo 75. sünnipäevaks. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–33.

Prunsvelt, Heino 2018. Neuhammeri nimekiri 1944/1945. Tallinn: SIGNUM.

Pruuli, Tiit 2009. Järelsõna – "kuramuse keeruline ja tolmune tee": Juhan Peegel kodus ja sõjas. – Juhan Peegel. Ma langesin esimesel sõjasuvel. Fragmentarium. Tallinn: Eesti Päevaleht / Akadeemia, lk 169–192.

Raiend, Valdek 2003. Heino Linsi *in Memoriam*. – *Eesti Hää*, 1. august.

Развитие экономики республик советской Прибалтики, 1980. Вильнюс: Минтис.

Riigi Teataja, 1919, nr 28/29 (Eesti Asutava Kogu valimiste peakomitee teadaanne Asutava Kogu liikmete koosseisu kohta Asutava Kogu avamise päeval 23. aprillil 1919).

Riigi Teataja, 1919, nr 70, art 133 (koolikohustuse laiendamise määrus 1919/20. õppeaastal).

Riigi Teataja, 1920, nr 75/76, art 208 (avalikkude algkoolide seadus).

Riigi Teataja, 1930, nr 56, art 374 (avalikkude algkoolide seaduse muutmise seadus).

Riigi Teataja, 1936, nr 54, art 459 (Õisu piimandusinstituudi asutamise seadus).

Rita Ehrlich – 60, 1994. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat, 28. kd. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 210–215.

Родоман, Борис 2017. Свидание с Эстонией. – *Семь искусств*, но. 5. (<http://7i.7iskusstv.com/2017-nomer5-rodoman/>)

Roots, Harald 1993/2010. Kui võitluseta murdus mõõk. Tartu: Ilmamaa.

Rootsis uus grupp "turiste" Eestist, 1960. – *Eesti Päevaleht* (Stockholm), 15. august.

Ростовцев, Михаил & Велло Тармисто 1954. Новые черты географии промышленности и сельского хозяйства Эстонской ССР. – *Известия АН СССР. Серия географическая*, № 2, lk 53–60.

Ростовцев, Михаил и Велло Тармисто 1955. Эстонская ССР. Экономико-географический очерк. Таллин: Эстонское государственное издательство, 311 lk.

Ростовцев, Михаил и Велло Тармисто. 1957. Эстонская ССР. Экономико-географическая характеристика. Москва: Государственное издательство географической литературы, 367 lk.

Rägestik, Robert, Vladimir Lill ja Leonid Brutus 1951. Eesti NSV geograafia VII ja VIII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Rägestik, Robert, Vladimir Lill ja Leonid Brutus 1957. Eesti NSV geograafia VII ja IX klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Saar, Silvi ja Aldur Lehtaru 2017. Maakooli ja külakogukonna rajaja kooliõpetaja Liisa Kuus. Ülemõisa: Halliste Vallavalitsus.

Sakalamaa elu. Viljandimaa kultuur- ja majanduselu kroonikat, 1936. Andmestiku kogunud Arvo Leetmaa. Toimetanud ja redigeerinud J. Araste. Pärnu: Sõna.

Saueauk, Meelis 2013. Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuenssis*. 29. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Schmidt, Eduard 1959. Kesk- ja kõrgema haridusega kaadri ettevalmistamisest Nõukogude Eestis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Семевский, Борис Н. 1972. Введение в экономическую географию. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

Семенов, Юрий Н. 1949. Фашистская геополитика на службе американского империализма. Москва: Государственное издательство политической литературы.

Semper, Johannes 1946. Viisaastak ja kirjanikud. – *Looming*, nr 7–8, lk 779–891.

Сепре, Оскар А. 1948. Эстонская ССР. Москва: Госпланиздат.

Shearer, Roland A. 2015. Where It Began. The Economics Department When Tony Scott Joined The Faculty. (https://economics.ubc.ca/files/2015/03/pdf_Econ-Dept-history_T-Scott-tenurebyRon_Shearer.pdf).

Sirk, Väino ja Veronika Varik 2018. Eesti hariduse 100 aastat. Tallinn: Riigikantselei ja Eesti Meedia, Post Factum.

Советский Союз. Респулики Прибалтики. Белоруссия. Украина. Молдавия, 1984. Москва: Мысль.

Staden, Berndt von 2004. Mälestusi kadunud maailmast. Noorusaastad Baltikumis 1919–1939. Tallinn: HUMA.

Staden, Berndt von 2005. Lõpp ja algus. Mälestused 1939–1963. Tallinn: Olion.

Stalin, Jossif 1952. Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Жолдасов, Арустан 2003. – На руинах великой стройки. История Главного туркменского канала. (<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1044278400>)

Tallinn, 1957. Koostaja Vello Tarmisto. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 192 lk.

Tallinna arenguprobleeme, 1978. Tallinn: Eesti Raamat.

Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986, 1986. Tallinn: Valgus.

Tallinna Tehnikaülikooli Majandusteaduskond 1940–2010, 2010. Tallinn: TTÜ Kirjastus.

Tammiksaar, Erki, Taavi Pae ja Ott Kurs 2010. Salme Nõmmik ja Eesti NSV majandusgeograafia – võimalused ja valikud. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXXVIII, lk 65–101.

Tannberg, Tõnu 2004. 1953. aasta amnestia: kas ainult varaste ja suhlide vabastamine? – *Tuna*, nr 3, lk 37–51.

Tarmisto, Vello 1947. Teaduslikest töötajaist saavad parteilased. – *Rahva Hääl*, 8. märts.

Tarmisto, Vello 1948. RK [Riikliku Kirjastuse] "Poliitilise Kirjastuse" ükskõikne suhtumine tähtsasse ülesandesse. – *Rahva Hääl*, 14. detsember.

Tarmisto, Vello 1949. 30 aastat Baškiiri ANSV loomisest. – *Rahva Hääl*, 23. märts.

Tarmisto, Vello 1951. Stalinliku ajastu suurehitused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 171 lk.

Tarmisto, Vello 1952a. "Geopoliitika" – eesti kodanluse poliitika üks teoreetilisi aluseid teoreetilisi aluseid. – *Eesti Kommunist*, nr 12, lk 52–61. Sama vene keeles: "Геополитика" – одна из теоретических основ политики эстонской буржуазии. – *Коммунист Эстонии*, № 12, lk 58–69.

Tarmisto, Vello 1952b. 6500 kilomeetrit mööda Volgat. – *Rahva Hääl*, 27. juuli.

Тармисто, Велло 1952с. Сельскохозяйственная специализация и сельскохозяйственные районы Эстонии (досоветский период).

Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук. Таллин – Ленинград: Академия наук Эстонской ССР. Институт экономики, 28 lk.

Tarmisto, Vello 1952d. Selskohoöзяйственная специализация и сelskohoöзяйственные районы Эстонии (досоветский период). Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. Таллин – Ленинград: Академия наук Эстонской ССР. Институт экономики, 448 lk. Käsikiri (ERA.R-2347.3.98).

Tarmisto, Vello 1953. Stalinliku ajastu suurehitused. Teine trükk. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 255 lk.

Tarmisto, Vello 1954. Nõukogude Eesti majandusgeograafilisest rajoonimisest. – *Nõukogude Kool*, nr 3, lk 134–140.

Tarmisto, Vello 1957. Majandusgeograafilise uurimistöö olukorrast ja arenguperspektiividest Eesti NSV-s. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1957. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 32–46.

Tarmisto, Vello 1960a. Muutustest tööstuse paiknemises Eesti NSV-s. – Eesti NSV majandus 1940–1960. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 126–160.

Tarmisto, Vello 1960b. Märkmeid XIX rahvusvaheliselt geograafide kongressilt. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, nr 4, lk 412–416.

Тармисто, Велло Ю. 1962a. О некотором опыте экономико-географического исследования промышленных центров (на основе материалов г. Таллина). – Вопросы географии городов Прибалтики. Публикации Эстонского географического общества V. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, lk 73–87.

Tarmisto, Vello 1962b. XIX rahvusvaheline geograafia kongress. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1960/61. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 373–376.

Тармисто, Велло 1963a. Анализ современного размещения производства Прибалтийского экономического района в ЭССР (по состоянию на 1960 г.). Таллин: Институт экономики АН ЭССР, 137 lk. Käsikiri.

Tarmisto, Vello 1963b. Эстонская ССР. Таллин: Институт экономики АН ЭССР, 178 lk. Käsikiri (ERA.R-2347.3.680).

Tarmisto, Vello 1964. Tootlike jõudude arendamise ja paigutamise küsimustest Ungari geograafide konverentsil. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1963. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 223–226.

Tarmisto, Vello 1965. Territorial Concentration of Industry in the Estonian S.S.R. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, nr 4, lk 429–434.

Tarmisto, Vello 1966a. ENSV tööstuse territoriaalne paiknemine linnalistes asulates tootmispunktide lõikes (seisuga 1.01.1965). Tallinn: ENSV TA Majanduse Instituut. Käsikiri [olemuslikult n-ö kartoteek].

Tarmisto, Vello 1966b. Tööstuse territoriaalsest kontsentreerimisest Eesti NSV-s. Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1964/1965. Tallinn: Valgus, lk 132–139.

Тармисто, Велло 1968. О некоторых особенностях экономико-географического положения Эстонской ССР. Таллин: Валгус, 84 lk.

Tarmisto, Vello 1969a. Territorial Concentration and Decentralization of Industry in the Soviet Baltic Republics. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, nr 3, lk 208–212.

Tarmisto, Vello 1969b. Tähelepanekuid majandusliku rajoneerimise kollokviumilt Strasbourgis. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1967/1968. Tallinn: Valgus, lk 281–286.

Tarmisto, Vello 1970a. Mõningatest tootmise territoriaalse organisseerimise tulemustest ja ülesannetest Eesti NSV-s. – Eesti NSV rahvamajanduse aktuaalseid probleeme. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–52.

Tarmisto, Vello 1970b. Tootmisharulise ja territoriaalse aspekti ühtsusest rahvamajanduse arendamisel ja juhtimisel. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, nr 2, lk 208–219.

Тармисто, Велло 1972. Проблемы внутрирайонной территориальной организации производства (на примере Эстонской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, Институт экономики, 470 lk. Käsikiri.

Tarmisto, Vello 1973. Regionaalökonoomika ülesanded rahvamajanduse territoriaalsel organiseerimisel. – Eesti NSV rahvamajanduse arendamise territoriaalseid probleeme. Tallinn: Eesti Raamat, lk 7–34.

Тармисто, Велло 1975. Внутрирайонная территориальная организация производства (на материале Эстонской ССР). Таллин: Валгус, 279 lk.

Tarmisto, Vello 1976. Regional Organization of Production and Social Planning. – Estonia. Regional Studies. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. and Estonian Geographical Society, lk 141–148.

Tarmisto, Vello 1977. Tööstuse arendamine ja keskkonnakaitse ülesanded Eesti NSV-s. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1975/76. Tallinn: Valgus, lk 185–201.

Tarmisto, Vello 1978a. Sotsiaalse planeerimise territoriaalsest aspektist. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1977. Tallinn: Valgus, lk 115–128.

Tarmisto, Vello 1978b. Tallinn Eesti NSV rahvamajanduses. – Tallinna arengu probleeme. Tallinn: Eesti Raamat, lk 15–40.

Tarmisto, Vello 1987. T. Hägerstrandi ühiskonna ajalis-geograafiline mudel. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat. 22. kd. Tallinn: Valgus, lk 56–69.

Tarmisto, Vello 1989/1990. Julius Tarmisto (1890–1956). Curriculum vitae. Tallinn – Haabneeme. Käsikiri.

Tarmisto, Vello, Harry Paalberg ja Elve Ojaveri 1963. Tööstuse territoriaalne paigutamine Eesti NSV-s 1960–1980. Tallinn: Eesti NSV TA Majanduse Instituut. Käsikiri.

Tarmisto, Vello ja Mihhail Rostovtsev 1956. Eesti NSV. Majandus-geograafiline ülevaade. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 275 lk.

Tarmisto, Vello ja Endel Varep 1971. XXI rahvusvaheline geograafia-kongress. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1969. Tallinn: Valgus, lk 197–205.

Тармисто, Велло и Эндель Винт 1966. Эстонская ССР. – Советская Прибалтика. Проблемы экономической географии. Москва: Наука, lk 158–197.

Tartu Maleva Teataja, 1937. Nr 1/2, 20. aprill.

Tartu Maleva Teataja, 1939. Nr 21, 28. oktoober.

Tiik, Leo 1950. Kommunismi hiigelehitused. – *Nõukogude Kool*, nr 11, lk 670–680.

Tiik, Leo 1951. Kommunismi hiigelehitusi. – *Nõukogude Kool*, nr 2, lk 85–91.

Tiru, Alfred 1993. Teekond tundmatusse. – *Rahva Hää*, 14.–16. juuni.

Toomaspoeg, Juhan 1996. Professor Arkadi Rannes. 1909–1967. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool.

T-to [Tarmisto, Vello] 1937a. Elamusi skautide suurlaagrist. – *Sakala*, 6. august.

T-to [Tarmisto, Vello] 1937b. Skautlik "paabel" Vogelenzangis. – *Sakala*, 9. august.

T-to [Tarmisto, Vello] 1937c. Kiri skautide telklinnast. – *Sakala*, 11. august.

T-to [Tarmisto, Vello] 1937d. Jumalagajätt Vogelenzangiga. – *Sakala*, 18. august.

T-to [Tarmisto, Vello] 1937e. Skaudimatkal Euroopas. – *Sakala*, 25. august.

T-to [Tarmisto, Vello] 1937f. Maailmasõja lahinguväljadel ja Berliinis. – *Sakala*, 1. september.

Tõnurist, Edgar 1989. Traagiliste sündmuste aasta. – Ausalt & avameelselt EKP Keskkomitee VIII pleenumist, Karotammest ja Käbinist, hinge harimatusest. Koostanud Ene Hion. Tallinn: Perioodika, lk 31–62.

Tõugu, Enn 2017. Elu nagu etendus. Siberi ja Kremli kaudu Rootsia Kuningriiki. Tallinn: Varrak.

Tööstur ja ühistegelane Peeter Liebus 70-aastane, 1929. – *Päevaleht*, 13.06.

Vaarandi, Debora 1952. Turkmeenia peakanali trassilt. – Kommunistide suurehitustel. Eesti nõukogude kirjanike koguteos. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 171–198.

Vaarandi, Debora 1982. Reisimärkmeid, mälestusi. Teosed. 4. Tallinn: Eesti Raamat.

Vabastuse-pidustus Võrus 1917. – *Võru Teataja*, 1. 04.

Varep, Endel 1960. Tartu Riikliku Ülikooli geograafia osakond aastail 1944–1959. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1959. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 238–257.

Вареп, Эндель и Велло Тармисто 1967. Эстония. Москва: Мысль, 255 lk.

Veimer, Arnold 1958. Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Вейс, Эдуард и Валентин Пурин 1957. Латвийская ССР. Экономико-географическая характеристика. Москва: Государственное издательство географической литературы, 440 lk.

Vello [Grünberg/Tarmisto] 1935. Lehekülg Rootsi suurlaagri päevikust. – *Eesti Skaut*, nr 3 (detsember), lk 47–48.

Vello [Grünberg/Tarmisto] 1936. Töös ja tegevuses Rootsi suurlaagris. – *Eesti Skaut*, nr 4 (jaanuar), lk 74–76.

Vello Tarmisto 60-aastane, 1979. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1978. Tallinn: Valgus, lk 162–164.

V[ello]. G[rünberg/Tarmisto]. 1935. Päevi põhjamaade Veneetsias. – *Tuleviku Rajad*, nr 4 (detsember), lk 121–125.

Vihalem, Paul 1946. Kuidas Jüri Uluots ja teised kodanlikud natsionalistid võltsisid eesti rahva ajalugu. – *Eesti Bolševik*, nr 1, lk 6–15.

Viires, Ants 2003. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. – *Tuna*, 1, lk 32–46.

Viljandi Maagümnaasium 1877–1997: ajalugu, lõpetajad, mälestused, 1997. Koostanud Tiit Luik. Viljandi: Viljandi Maagümnaasium.

Vint, Endel 1951. Söödateraviljade kasvatamine. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Vint, Endel 1952. Põllumajandusliku tootmise paiknemisest ja spetsialiseerumisest Nõukogude Eestis. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, nr 1, lk 54–80.

Внешняя торговля СССР в 1976 г., 1977. Статистический сборник. Москва: Статистика.

Вопросы географии городов Прибалтики, 1962. Публикации Эстонского географического общества V. Таллин: Академия наук Эстонской ССР.

V. Tarmisto 50-aastane, 1969. – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1967/1968. Tallinn: Valgus, lk 273–275.

Õisu Toiduainetetööstuse Tehnikum, 1972. Tallinn: Valgus.

Ühingu "NSV Liit – Rootsi" Eesti osakonnas, 1960. – *Kodumaa*, nr 37 (september).

Ühiskonnateaduste Osakonna sessioon, 1953. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, nr 1, lk 157–158.

Ülemõisa jääb ühe õpetajaga, 1932. – *Sakala*, 14. november.

Ülendamisi ohvitseriks ja kinnitamisi sõjaväe lendureiks, 1940. – *Postimees*, 11. august.

JULIUS JA HELMI TARMISTO: ÕISU NING SARJA VESKI JA SUURTALU

Arvo Järvet

Vello Tarmisto eluloos on olulisel kohal lapsepõlve- ja kooliaeg, kui perekond elas aastail 1922–1941 Halliste kihelkonda jäävas Õisus, kus tema isa Julius Tarmisto oli piimanduskooli juhataja. Pere elukohaks oli siis Õisu koolimõis (mõisa peahoone). Samast kihelkonnast Sarja veskitalust oli pärit Vello Tarmisto ema Helmi Liebus/Tarmisto. Sarja küla jääb Õisu mõisast paarikümne kilomeetri kaugusele läände (vt joonis 1 Kalev Kuke artiklis käesolevas kogumikus).

1922. aasta 1. septembrist kuni 1940. aasta lõpuni töötas Julius Grünberg (1936.a suvest alates Tarmisto) Õisu Piimaasjanduse Kooli (hilisema nimega Õisu Piimanduskool) juhatajana ja alates 1937. aastast ka samas paiknenud Sihtasutise Eesti Piimandusinstituut direktorina (taustateave 1). Julius Tarmisto asumist Õisu piimanduskooli juhatajaks võis suunata asjaolu, et aastail 1920–1922, kui pere elas Sarjal tema naise kodutalus, kus Helmi Tarmisto isa Peeter Liebus jätkas tööd piimaühistute asjaajamises ja arveametnikuna, olid tal lisaks varasemale põllumajandus- ja ühistegevuse kogemustele otse- sed kokkupuuted ka piimanduse alal.

Riik andis Õisu mõisa pidada Põllumajanduslikule Keskühisusele Estonia, mis oli asutatud 1911. aastal ja koondas üle Eesti ligi paarsada piimaühingut. 1920. aastal oli Põllutööstusministeerium asutanud Kuremaal karjakasvatuse kooli, aasta hiljem otsustati selle kooli piimanduslik õppeharu üle viia aga Õissu. Endine härrastemaja kohandati koolimajaks ja endine mõisa meierei, mis oli ühe katuse all vee jõul töötava jahuveskiga ja kus kogu töö oli käinud käsitsi, kohandati 1923. aasta kevadeks õppemeiereiks. Samuti leiti ruumid õpilaste ja õpetajate majutamiseks ning regulaarne õppetöö algas 9. novembril 1922 (Grünberg 1928). Kool oli Eesti omariikluse ajal üks nendest vähestest kutsekoolidest, kus esimesel aastakümnel polnud õppemaksu. See kehtestati alles 1933. aastal ja oli 60 krooni, 1938. aastast peale 40 krooni.



Foto 1. Õisu piimanduskooli õpetajad 1922. aastal. Vasakult Julius Grünberg (koolijuhataja), Martin Määr ja Karl Pastak; ees istub Anna Treiberg (Eesti Piimandusmuuseumi FK 671-7).

Piimanduskooli paigutamisel Õissu tehti igati õige valik, kuna nii põllumajanduse, karjakasvatuse kui ka piimanduse arendamisel oli just Õisus tehtud mõisa ajal tulemuslikku tööd, mis tegi mõisa tuntuks kogu Liivimaa kubermangus. Tehniliselt tähelepanuväärne oli mõisa veevarustus – tööhobuste talli ning loomalauta jooksis vesi juba 1900. aasta paiku torusid pidi ja selleks oli veskisse üles seatud veejõul töötav pump (Tiko 1980). Lisaks pumbati vesi ka aiandisse ja mõisatagusesse purskkaevu. Evald Küüts, kes lõpetas Õisu piimanduskooli 1940. aastal, kirjutab 1992. aastal oma kooli tutvustavas ajaloolises ülevaates järgmist:

"Silmapaistev põllumees oli mõisaomanik A. Sivers, kes lõpetas Tartu ülikooli ja omas teaduslikku kraadi ning oli Halliste Põllumeeste Seltsi esimees 1908. aastani. Õisu mõisa angleri tõugu kari, edukas peekonsigade kasvatus ja kuulsad Õisu luhahainamaad koos niitudega olid Õisu mõisa eelviimase omaniku suurejooneline elutöö. Piimanduse edenemisest annab tunnistust Õisus valmistatud võiga esinemine 1899.a põllumajandusnäitusel Riias ja mujal. Või oli valmistatud pastöriseeritud koo-
rest ja hapendamisel kasutatud piimhappe puhaskultuure.

Eesti omariikluse alguses märgitakse, et moonakate elu-, töö- ja palgatingimused, samuti olme, olid Õisu riigimõisas hoopis paremad kui mõnes teises ümberkaudes riigimõisas. Õisus hoolitseti inimeste eest, aga nõuti ka tõsist töötegemist. Kindel juhtimine ja korra ning töö kasulikkuse rõhutamine jätkus ja sai omaseks ka perioodil, mil põllumajapidamine ja piimanduslik õppeasutus Õisus kuulusid ühisele juhtimisele agr. Julius Tarmisto poolt 1922–1940."

Koolis oli elektrivalgustus, voolu saadi koolimõisa omast veejõul töötavast elektrijaamast, mis paiknes peahoonest mõnesaja meetri kaugusel endises vesiveskis (ehitatud 1888), mis enne uue piimatööstuse valmimist oli kasutusel kuni 1930. aastani õppemeiereina ja juustukojana. Veejõul elektri tootmine toimub samas veskis ka praegu (foto 2). Õisu kooli kaubavedu käis umbes 3 km kaugusele jääva Kaarli raudteejaama kaudu: sealt saadeti ära meierei juustutoodang ning laaditi vagunitest maha piimanduskooli ja meierei kütteks vajalik kivisüsi ja põlevkivi.



Foto 2. Vaade Õisu vesiveskile Vidva oja vastaskaldalt. Autori foto 2011.

Oma tegevuse esimesel aastakümnel täideti, hoolimata väga kitsastest oludest kooli ette püstitatud esmane ülesanne – peamiselt kvalifitseeritud meierite ettevalmistamine võitööstuse jaoks. Juba kümme aastat pärast kooli asutamist oli ümmarguselt pool Eesti piimatalitustest Õisu kooli kasvandike juhtida (Tarmisto 1989). Peale meierite asuti Õisus hiljem eriklassides ette valmistama ka koorejaamade juhatajaid, võimeistreid (meieri abilisi ehk tegelikke võitegijaid), samuti ka meistreid juustutööstuse jaoks. Üldse valmistati Õisus enne sõda Eesti omariikluse ajal ette üle 400 piimanduse spetsialisti.

Taustateave 1. Julius Tarmisto tähtsamad elu- ja ametidaatumid.

Sündis 14. detsembril 1890 Otepääl.

1900–1910 – õppis Tartu Reaalkoolis.

1910–1911 – Praktikal Kõo mõisas Viljandimaal.

1911–1914 – üliõpilane Leipzigi ülikooli agronoomia osakonnas.

1914–1915 – Õpetaja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi Vahi katsetalus kursustel ja Sähkapuul pr. Raamoti Tütarlaste Põllutöö ja Majapidamise Koolis.

1915–1917 – Maakonna agronoom Võrumaal Põllumeeste Seltsis; ühtlasi seltsi 6-kuuliste põllumajanduse kursuste juhataja.

1917–1919 – Võru Maakonnanõukogu ja Maavalitsuse esimees; Eesti Maarahva Liidu keskjuhatuse liige.

1919 – Valiti Eesti Asutava Kogu liikmeks, kust oli sunnitud haiguse tõttu loobuma oma kohast

1919–1920 – Saksamaal Schwarzwaldis sanatooriumis.

1920–1922 – Abja-Sarja talus Halliste kihelkonnas.

1922–1941 – Õisu Piimanduskooli juhataja, 1937–1940 ühtlasi Õisu Piimandusinstituudi direktor.

1928–1932 – Ajakirja "Piimandus" asutaja; aastatel 1928–1929 selle vastutav toimetaja ja väljaandja.

1938–1940 – Ajakirja "Piimandus" toimkonna esimees.

1941 – Õisu Piimandusinstituudi vanem teaduslik töötaja.

1941–1950 – Viibis ajuti Abja-Sarja talus ja töötas ajutiselt lühemat aega Tallinnas Piimaühisuste Keskliidus ja P. K. "Võiekspordis".

1950–1956 – Pensionär

Suri Tallinnas 4. septembril 1956.

Piimanduskooli juhatajana ametis olles tegeles Julius Tarmisto ka ise õppetööga (16 tundi nädalas), õpetades majandusteaduslikke aineid nagu piimamajandus, ühistegevus ja rahvamajandus, lisaks neile kasvatusõpetus. Õppetöö kogemus oli tal varasemast ajast, kuna oli aastail 1914–15 õpetaja ametis Tartu lähedal Vahil ja Sähkapuul majapidamise ja põllutöö koolis ning järgmisel paaril aastal Võrus põllutöö talvekoolis, olles ühtlasi selle kooli (kursuste) juhataja.



Foto 3. Julius Tarmisto 1927.a (Eesti Piimandusmuuseumi FK 671-9).

Kooli kasvatustöös kehtisid põhinõuded, milles rõhutati kohusetundlikkust ja hoolsust, viisakust ja häid kombeid, karsket eluviisi, puhuse armastust, ühistunnet jne. Kooli vormimütsi kandmine – piimandusele iseloomulikes värvides valge-kollane – oli õpilastele kohustuslik. Võttes abiks taas Evald Küütsi mälestused (1992), saame teada üht-teist olulist Julius Tarmisto aegsest koolielust Õisus:

"Aastakümneteks on jäänud paljude Õisu õpilaste mälestusse tema [Julius Tarmisto] kasvatuslikud ütlemsed: "... Ja kui teie hulgas leidub õpilasi, kellele ei meeldi meie töö siin Õisus, siis Jaan viib pakid jaama".¹ Ta rõhutas töökuse, hoolsuse ja aususe tähtsust. Oli suur korraarmastaja ja nõudis seda ka õpilastelt. Lõpetanute töökohtade ja õpilaste külastamisel olevat koolijuhataja sisse tulnud etteteatamata, vaikselt, mõnikord tagaukse või katlamaja kaudu õhtupoolikul, kui meierei juba seisis: "Ja kui sa sinna poistetuppa astud, oi, sa mu meie! Mida silm seal kõike näeb? Kõige pealt mitu paari puukottasid segamini ukse all. Märjad kuued, püksid, põlled ahjusiiibri otsas. Põrandal vedelevad tünnivitsa jupid, ja paksult mitmesugust paberit ja ajalehti. Hea pehme kõndi, mes?"

Nii pooliti muheda huumoriga iseloomustas koolijuhataja kasvatusõpetuse tundides oma külaskäike oma endiste õpilaste ja praktikantide töökohtadesse. Tema külaskäigul tehtud tähelepanu juhtimised läksid endistele õpilastele rohkem südamesse kui hilisemad sanitaaralased ja teised väga paljud kontrollimised. Meie mälestusse on jäänud õppetöö arutlustes lühidalt ja toredasti öeldud kokkuvõte: "Peale piima on ka muud".

Nagu eelõeldu tõestamiseks viis ta oma klassi mõneks päevaks Tallinna. Käisime tselluloositehases. Küll seal oli hämar, heitvesi põrandal, igal pool vedeles jäätmeid. Johanson'i paberivabrikus. Veel käisime ETK tehastes, vanas Tallinna keskmeiereis ja võtsime osa Meierite Koja aasta-koosolekust. Tol ajal peeti kutsekodadesse kuulumist tähtsaks.

Peale päevatööd kord nädalas toimusid õpilaste referaatõhtud. Lõpuklassi õpilased käsitasid põhiliselt kutsealaseid probleeme, esinejad esimesest klassist võisid esitada ka ühiskondlikke ja sotsiaalseid päevaküsimusi. Esinejaile oli valitud oponendid. Sõna võisid võtta kõik õpetajad ja õpilased. Ettekanne ja sõnavõttud protokolliti. Koosolekut juhatas õpilane. Kokkuvõtte ja hinnangu referaadile andis lõpuks koolijuhataja. Ta rõhutas veel, et meier, kui ühiskonna teenistuses olev isik peab olema ka hea kõnemees, ärimees ja oskus rahvamasse juhtida.

Iga esmaspäeva hommikul kogunesid kõik õpilased kooli saali, kus õp. Pastak pidas lühikese palvuse ja lauldi üks salm kirikulaulu. Kui oli mõne kirjaniku või ärkamisaja tegelase sünni- või tähtpäev, andis õp. Pastak selle inimese lühikese elu- ja tegevusloo kirjelduse.

Õpilaste isetegevuses oli meeskoor kõige järjekindlam. Näitering tegutses ühes kuuritaolises mõisahoones, kus talvisel ajal tikkus jahe olema. Jõuti õppida ja ette kanda mõni O. Lutsu või A. Kitzbergi näi-

¹ Posti Jaan oli Õisu koolis hobusemees. Tal oli palju tööülesandeid ja selle tõttu alati ütleмата rutt. Vedas posti ja pakke Kaarli jaamast Õisu ja viis pakid jaama, kui mõnel õpilasel tuli ajutiselt Õisust eemale jääda.

dend. Oluline osa Õisu koolinoorte meelelahutustes oli matkamisel ja looduse vaatlemisel Põrguoru, Õisu järve ja ümbruse vahelduval maastikul."

Koolis korraldati ka tantsukursuseid. Kuna koolis ühtegi naisõpilast ei olnud, pidi iga osavõtja ise omale tantsupartneri leidma. Tingimuseks oli, et osavõtma võis tulla ainult viisakas ja lugupeetud tütarlaps, keda partner pidi pärast harjutustundi ka koju saatma ja käituma viisakuse piires. Eksimine selle vastu oli kooli sisekorra rikkumine ja võis lõppeda koolist välja heitmiseга. Partnerid leiti kooli piirkonnast ja osa ka päris kaugelt (Küüts 1992).

Kooli tegevuses oli murranguliseks aastaks uue õppemeierei käiku laskmine 1930. aastal. Vajadus kaasaegse õppebaasi järele ilmnis täie teravusega juba kooli asutamisest peale, kuid kooli juhtkonna ja kooli senise ülalpidaja taotlused jäid pikka aega rahuldamata. Siiski läks 1929. aastal korda ka riigilt toetust saada ja meierei ehitustöödega alustada. 1930. aastal, mil õppemeierei avati, võidi tõdeda, et Õisu oli saanud silmapaistva ja kauni tööstusehitise (foto 4). Kolmekorru-selises hoones oli ette nähtud või- ja juustu valmistamine koos juustukeldritega. Ei puudunud ka nõuetekohane laboratoorium ning teised vajalikud ruumid. Olgu lisatud, et hoone püstitati tuntud arhitekti Edgar-Johan Kuusiku (1888–1974), hilisema Tallinna Kunstiinstituudi professori projekti järgi. Kuigi meierei kuulus piimanduskooli koosseisu, oli arvepidamine kooli omast eraldi, et saada selge ülevaade ettevõtte majanduslikust tegevusest.

1930. aastate teisel poolel toimusid Õisu piimanduskooliga seoses olulised struktuurimuutused. 1. jaanuaril 1937 alustas tegevust Sihtasutis "Õisu Piimandusinstituut", mille struktuuriüksusteks oli piimanduskool, katsejaam, õppemeierei, õppejuustlad (konservjuustutööstus Õisus ja šveitsi juustu tööstus Audru riigimõisas Pärnumaal), kauplus "Õisu juustu- ja võitsentraal" Tallinnas Müürivahe tänavas ning tegeleti mõisa majapidamisega, mille peamiseks ülesandeks oli katsejaama ning õppe- ja katsetööstuse varustamine nõuetekohase piimaga. Ühtlasi oli eesmärgiks ümbruskonna põllumajanduse arendamisele kaasa aitamine, levitades tõukarja, viljaseemet, uusi kartulisorte jmt. Piimanduskooli juures töötas meierite kutsetunnistuse väljaandmise komisjon.



Foto 4. Vaade Õisu uuele meiereile 1930. aastal: ülal tagakülg, kus hoovis piimaveovankrid ja hobused, all maantee ja mõisa poole suunatud esikülg (Eesti Piimandusmuuseumi fotokogu).

Õisu Piimandusinstituut võttis osa ajakirja "Piimandus" väljaandmisest – ajakirja toimkonna esimeheks oli Julius Tarmisto, vastutavaks toimetajaks Nikolai King ja tegevtoimetajaks agronoom L. Anderson (Õisu piimandusinstituudi ... 1938). Julius Tarmisto avaldas ajakirjas "Piimandus" aastail 1928–1932 ja 1938–1940 ligemale poolsada artiklit ja lühemat kirjutist.² Tema poolt avaldatud artiklid käsitlesid

² Aastail 1933–1937, s.o viieks aastaks, ajakirja ilmumine ajutiselt katkes. Selle peamiseks põhjuseks olid majanduskriisist ja sellele järgnevatest aastatest põhjustatud rahalised raskused.

põhiliselt Eesti ja välismaade piimamajandust, piimatalituste töökorraldust, ühistegelikule alusele rajatud piimatööstust ja selle ees seisvate probleemide lahendamist ning konkreetseid teid uuenduste ellurakendamiseks. Ta kirjutas ka piimanduslase kutsehariduse taseme tõstmisest, ühistegevuse tähtsusest jm teemadel.

Julius Tarmisto püüdis ennast, oma kaastöötajaid ja õpilasi hoida kursis ka uusimate välismaa piimanduse praktika, majanduslike saavutuste ning muude aktuaalsete küsimustega. Õisu Piimanduskooli õpetajate kasutada olid juba peatselt pärast kooli asutamist koolile tellitud Saksa, Taani ja Soome piimandus- ja karjamajanduslikud ajakirjad ning teisedki väljaanded, eriti pärast katse- ja uurimistööde tunduvat laienemist Õisu Piimandusinstituudi ajal (Tarmisto 1989).

Katse- ja uurimistöö alal oli oluline, et aastail 1937–1941 tegutses Õisus piimanduse katsejaam ja 1941–1944 piimandusinstituut. Katsejaama juhatajana ja instituudi asedirektorina töötas hiljem rahvusvaheliselt tuntuks saanud piimandusteadlane Nikolai King (1900–1973), kes lõpetas Tartu ülikooli 1925. aastal keemia erialal; *mag. chem* 1926. Just enne Õissu tööle asumist oli ta olnud pikemat aega teaduslähetuses Saksamaa piimandusinstituutidesse. Koos Julius Tarmistoga moodustasid nad Õisus suurepärase tandemi, kus Tarmisto tegeles õppetöö korraldamise, majandusküsimuste ja sihtasutuse üldise juhtimisega, King aga uurimistööga, mille tulemusi rakendati võitööstuse tehnoloogia täiustamisel. Katse- ja teadusliku uurimistöö ülesanne oli tagada konkurentsivõimeline kvaliteet eesti piimasaadustele välis-turgudel ning parandada piimatööstuse ja karjakasvatuse majandus-tulemusi. Õisu kooli õpilaste mälestusse jäi Nikolai King südamliku ja heatahtliku, oma erialasse kiindunud inimesena (Küüts 1992):

"Kui mõisateel juhtus vastu tulema katsejaama juhataja N. King, siis tema kitsaservaline kaabu tõusis alati enne meie vormimütse, kuigi me püüdsime teda ennetada. Ta jutustas muhedalt teoksilolevaist ja tulevastest uurimistöödest meil ja mujal maailmas. Tema heatahtliku suhtumise tõttu koolipoistesse tungles tema ümber alati hulgaliselt kuulajaid, nii katsemeie-reis, konservjuustlas, samuti puhtama poole peal katsejaama ruumides."

1938.a alguses valmis Õisus piimandusinstituudi töötajate eluruumideks ja õpilaste korteriteks uus ühiselamu, kuna endistest mõisa-aegsetest ruumidest enam ei jätkunud laienenud asutuse jaoks. Uus

ühiselamu on kolmekordne krohvitud telliskiviehitus ja selle püstitamisel peeti silmas uuema aja nõudeid, sh ehitati keskküttesüsteem, mille jaoks sooja saadi kõrvalolevast meierei katlamajast. Õpilaste majutamiseks oli kaksteist 2–4-kohalist tuba. Praegu on algsel kujul säilinud hoone kasutusel kortermajana (foto 5).



Foto 5. 1930. aastast pärit Õisu meierei ja 1938. aastast elamu (algselt ühiselamu) 2019. aasta kevadel. Autori foto.

Õisu ja selle ümbruskonna rahva, samuti piimanduskooli õpilaste jaoks oli olulise tähtsusega raamatukogu, mis siis asus kooli (mõisa) peahoone keldrikorrusel. Raamatukogu asutajad olid mõisa ärksamad töölised ja mõte sai teoks 1883. aastal kui pandi alus avaliku raamatukogu tegevusele; nimeks Õisu Mõisa Laenu-Raamatukogu (Niilus 1991). Raamatukogu revisjonikomisjoni kuulus ka mõisaomanik Alfred von Sivers (1854–1911), kes toetas raamatukogu tegevust majanduslikult ja andis ka ruumid. 1933. aasta suvel tähistati Õisu pargis suure pidulikkusega raamatukogu poole sajandi juubelit. Kõnega esines piimanduskooli õpetaja Karl Pastak. Rahvarohkel üritusel mängis Viljandi puhkpilliorkester ja esinesid lauljad. Õhtul etendati Hugo Raudsepa näidendit "Vedelvorst" (Lehekülgi Õisu minevikust).

Julius Tarmisto oli aktiivselt tegev Õisu kodukaunistamise ja looduskaitse liikumises, mis oli maakohas oleva koolijuhataja tavapärane huvitegevus, olles ühtlasi riigipoolne looduskaitse volinik Õisus. Tema algatusel võeti liigirikas Õisu mõisa park looduskaitse alla. Ta nägi palju vaeva selleks, et hoida mõisa parki ja Devoni liivakivi paljanditega Põrguorgu selle põhjas voolava Vidva (kohapeal nimetati ka Kalvre) ojaga sellises korras, nagu nad olid mõisaajal olnud – hooldatud ja sihtidega looduskaunite avatud vaadetega metsapark ühes kõnniteedega ja puhkenurkadega. Seetõttu peeti Õisu mõisat oma arhitektuurselt stiilsete hoonete, heakorrastatud ümbruse ja heas seisundis hoitud looduslike objektide poolest üheks kauniks ja paljukülastatavaks kohaks. Kevadel ja sügisel kasutati õpilasi vabal ajal kooli ümbruse ja pargi korrastamisel, et äratada neis huvi kodukaunistamise vastu ja anda võimalus omandada sellealaseid kogemusi.

Õisus töötamise periood oli Julius Tarmistole rikas mitte ainult puht tööalaste saavutuste, vaid ka suhtlemise ja koostöö poolest paljude tolle aja silmapaistvate inimestega, kes olid Eesti lühikese, kuid ometi viljaka omariikluse kahe aastakümne jooksul palju korda saatnud oma riigi ja rahva hüvanguks. Riigimeestest olgu siinkohal nimetatud kõigepealt Konstantin Pätsi, Jaan Hünersoni, Kaarel Liidakut (Liidemanni) ja Jaak Ümarikku, kellel on suured teened Eesti põllumajanduse arengu suunamisel ja juhtimisel. Nad võtsid osa Õisu kui piimandusala kutsehariduse ning hiljem ka katse- ja uurimiskeskuse väljaarendamisest. Eesti piimanduse eeskujuliku korraldamise ja Õisu piimandus-asutuste väljaarendamise eest autasustas Konstantin Päts Riigihoidjana Julius Tarmistot Eesti Vabariigi aastapäeval 24. veebruaril 1938 Valgetähe IV klassi teenetemärgiga.

Rohked eri- ja huviala kontaktid kujunesid Julius Tarmistol seoses seltsieluga. Juba aastail 1911–14 Leipzgis õppides oli ta rahvusvahelise üliõpilaste seltsi liige. Õisu perioodil oli ta tegev mitmes põllumajanduslikus ja ühistegevuse kutseühingus ning seltsis. Nii oli ta liige Lõuna-Eesti Põllumeeste Keskseis, Piimaühisuste Keskseis, samuti ka Eesti Maakodu Kaunistamise Seltsis. Viimati nimetatud kui ka Eesti Agronoomide Seltsis oli ta eluaegseks liikmeks. Töiste sidemete kujunemisele põllumeestega ja piimandus-

tegelastega aitas kaasa iga-aastaste õppe- ja kutsepäevade korraldamine Õisus. See kõik kinnistas Õisu mõisa tähendust ja Julius Tarmisto olulisust Eesti piimanduse ajaloos.

Kohapealse seltsielu ja ettevõtmistega oli seotud ka Vello Tarmisto ema Helmi Tarmisto, kes oli kodune ja tegeles laste kasvatamise ning neile koolihariduse andmisega. Kodukooli loa kuni 6-kl algkooli lõpetamiseni sai Julius Tarmisto nii kaksikutest poegade Ülo ja Vello kui ka nooremate laste Aino-Malle ja Henno-Reinu õpetamiseks. Helmi Tarmistol oli õpetajakogemus varasemast ajast, kui ta oli aastail 1915–16 Abja kooliseltsi "IDU" eraalgkooli õpetaja. Enne seda oli ta olnud tegev Põllumeeste seltsi maja- ja aiapidamise kursuste läbi viimisel Abja Paluojal (Postimees 1912). Pereema Helmi osales aktiivselt Õisu kodukaunistamise ja Naiskodukaitse tegevuses. Kui 7. juunil 1937 toimus Paistus Naiskodukaitse Sakalamaa ringkonna traditsiooniline suvepäev, autasustati üleriigilise teenetemärgiga ka Helmi Tarmistot (Oma Maa 1937).

Alanud Teine Maailmasõda ja Eesti inkorporeerimine NSV Liidu koosseisu tõi kaasa raskeid tagajärgi ka Eesti piimanduse seni tõusuteed kulgenud arengusse. Punavõimu valitsuse 1940. aasta 17. augusti otsusega muudeti Sihtasutus "Õisu Piimandusinstituut" eripõhikirja alusel töötavaks riiklikuks ettevõtteks "ENSV Õisu Piimandusinstituut". Otsus kannab peaministri, vabariigi presidendi ülesannetes Johannes Varesse, Hans Kruusi kui peaministri asetäitja ja Aleksander Jõeääre kui põllutööministri allkirja (Agronoomia 1940). Instituudi etteotsa määrati Nikolai King, kes oli olnud enne seda asedirektor ning tegeles piimatehnoloogia alase uurimistööga. ENSV Põllutöö rahvakomissari 21. detsembri otsusega Julius Tarmisto vabastati direktori ametikohalt alates 1. jaanuarist 1941, kusjuures ta määrati sama otsusega instituudi vanemaks teaduslikuks kaastööliseks. Arusaadavalt jäi ta kõrvale ka Õisu Piimanduskooli juhtimisest. Kooli juhatajaks sai senini sama kooli õpetajana töötanud Heino Sein (1911–2002).

Lühiajalisest nõukogude perioodist 1940–41 pärineb Julius Tarmistolt kolm märgilise tähendusega kirjatööd, neist üks ilmus ajalehes "Rahva Hääli", ülejäänud kaks on käsikirjad. Artikkel "NSV Liit uue piimasaaduste turuna" allpealkirjaga "Meie piimandusel seisab ees

suur tulevik" ilmub "Rahva Hääles" 10. juulil 1940, kui Eesti ei olnud veel nõukogude vabariigiks kuulutatud, kuid riigi saatus oli otsustatud. "Rahva Häälel" alustas ilmumist 22. juunil 1940 ja algusest peale oli täis propagandaartikleid ning Nõukogude Liidu ülistamist kajastavaid lugusid. Julius Tarmisto ajalehe kaastöös selgitatakse NSV Liidu ametlikele andmetele tuginedes piimasaaduste tootmise olukorda ja Eesti piimatoodete turustamise võimalusi seal. Tõenäoliselt oli artikkel tellitud kaastöö (artikli kirjutamise ajal oli Julius Tarmisto veel Õisu piimandusinstituudi direktor), et rahustada talupidajaid ja piimatöötlejaid, kelle jaoks oluline Inglise turg oli eelmisel aastal alanud II maailmasõja tõttu ära langenud. Tellimustööle viitavad ka need lõigud artiklis, milles kiidetakse nõukogude riigi juhtkonna hoolitsust rahva eest ja plaanimajanduse tähtsust, milles võime veenduda alljärgnevaid Julius Tarmisto ajaleheartikli välja- võtteid lugedes:

"Lähimaks turuks on meile N. Liit ja nimelt selle tihedasti asustatud Leningradi piirkond. Oleme viimastel aastatel seda turgu asunud järjekindlalt varustama piimaga. Aga ka meie juust, koor ja või on sinna juba teed leidnud.

Vanema põlve piimandustegelased mäletavad veel hästi neid aegu, kus meie kodumaa saadused enne Maailmasõda olid otsituks kaubaks tollaegses Venemaa pealinnas. Laialdane kodumaa juustutööstus varustas aga selle suure riigi linna kuni Vaikse ookeanini ja Musta mere kallasteni. Kuna meie kodumaa niiõelda otse Peterburi, praeguse Leningradi, külje all asus, siis võisime sinna mahutada suurtes kogustes piima, presskoort (smetanat) ja kohupiima (tvorogi). Isegi meie kodumaa või – rõõsakoore ehk pariisivõi – oli sel turul eelistatuimaid.

On oluline teada, et Nõukogude Liidu juhid viimasel ajal tõsiselt on asunud hoolitsema selle eest, et inimestel igapäevase leiva kõrval ei puuduks suupärasemad palad. Rahva varustamine piima ja piimasaadustega on tõstetud seepärast esirinda. Viimases viisaastaku plaanis esinevad kõik tuntud piimaproduktid. Piima, või ja juustu kõrval valmistatakse massiliselt koort, tervislikke jooke, koorejäämist ja teisi "kodanlikke" maiustoite. See näitab meile seda riiki hoopis teises valguses, kui me seda seni oleme harjunud nägema.

Viimase viisaastaku plaani kohaselt oli 1939.a kohta ette nähtud piimasaaduste valmistamine järgmistes kogustes: või 195 milj kg, juust 34,4 milj kg, koorejäämist 49 milj kg.

Need arvud on iseenesest üsna suured, aga selle maa rahvaarvu – 185 miljonit – silmas pidades, peaks siin võimalik olema piimasaadusi palju rohkem turustada.

Neid asjaolusid avesse võttes saame selge ettekujutuse Nõuk. Liidu turu väga suurest avarusest piimasaadustele. Kaubale aga, mille järele on elav nõudmine, on alati kindlustatud kõrge hind. See toob raha maale. Majanduslik jõukus on aga eeltingimuseks kultuuri arengule."

Artiklis toodud arvud näivad tõesti suurtena (ikkagi miljonites), kui need aga jagada elanike arvule, siis oli NSV Liidus ette nähtud 1939. aastal tarbida ühe elaniku kohta keskmiselt ainult üks kilo võid ja 220 grammi juustu. Eestis toodeti võitööstustes 1939. aastal kokku 16,9 tuhat tonni võid (lisaks kodune toodang), mis ühe elaniku kohta arvestades ületas Nõukogude Liidu vastavat näitajat rohkem kui 15 korda.

Samal, 1940. aastal koostas Julius Tarmisto ülevaate piimandusalasest uurimistööst Eestis (Eesti Piimandusmuuseumis säilik DK 2954). Eksperditöö kokkuvõttes soovitatakse ehitada uus aja nõuetele vastav meierei, kus arvestada katsete ja uurimistööde korraldamise võimalusega või, juustu kui ka mitmesuguste teiste piimatoodete valmistamise alal. Katsejaama uue asukohana peetakse sobivaks Tartut või selle lähemat ümbrust, mis looks katsejaamale kui teaduslikule asutusele paremad võimalused koostööks Tartu Ülikooliga ja eriala spetsialistidega.

1941.a kevadel esitas Julius Tarmisto kinnitamiseks piimandusinstituudi direktorile piimatööstuste tööjõu uurimise kava. Kavandatud töö pidi hõlmama 23 piimatalitust üle Eesti ning materjali kogumine (kavas nimetatud "töökäigu vaatlused") pidi toimuma juunist kuni septembrini 1941. Seda tööd ei saanud Julius Tarmisto alanud sõja tõttu praktiliselt isegi alustada. 1941. aasta sügisel lahkus ta koos perekonnaliikmetega Õisust ning asus elama Tallinna. Katkesid kahe aastakümne vältel kujunenud sidemed Õisuga ja seekord jäädavalt. Ometi oli ta just siin andnud eesti piimanduse arendamiseks oma elu parimad ja viljakaimad aastad.

Karatriin teinutada täänäijn
 wastluri: jumi, jumi, augurti ja septembri.
 Kuudel järgnortis piimatolitus:

- | | |
|-----------------------|----------------|
| 1. Tallinna Keskmine. | 11. Rirtu. |
| 2. Tasta. | 12. Wartimäia. |
| 3. Wiljandi. | 13. Puhja. |
| 4. Pärnu. | 14. Alja. |
| 5. Pärnamäe. | 15. Oiu. |
| 6. Kiline. | 16. Tasi-Ore. |
| 7. Wihma. | 17. Are. |
| 8. Lihla. | 18. Saja. |
| 9. Imaste. | 19. Kõrre. |
| 10. Järva-Jaani. | 20. Luunja. |

Igas piimatolitus karatriin tai-
 mutada 2-4 täänäijn wastlust.

Palun Teie kassaldust wõnkeja
 hoiuiskiitumise kohta. Kõiklari palun
 teid lükada minne teha wõjaduse
 kassal nimekirjas muudatusi.

Wõranda tähtsimeks palun teid
 määrata minu krediiti. Säidukulude
 ja pärasahade kätteks. Umakandust
 annustades su kulud järgnised:

1. Säidukulud	Rbl. 250. —
2. Pärasahad	700. —
	Kokku Rbl. 950. —

Teie,
 24. v. 41.

Kaasus
 Eesti Piimatolitus
 van. traktorist Kõrrele.

Väljavõte Julius Tarmisto koostatud piimatööstuste uurimise kavast. Saadud
 Eesti Piimandusmuuseumist (EPiMDK2953).



Foto 6. Vaade Õisu mõisahäärberi lääneküljele 2019.a kevadel. Autori foto. Nähtava trepi juures on tehtud 1923. aastal Grünbergide perekonnapilt (vt Kalev Kuke artiklis foto 4 käesolevas kogumikus).

Julius Tarmisto elukäik oli sarnane paljude eesti soost esimese põlvkonna haritlaste käekäiguga. Nendega, kes alustasid pärast õpinguid iseseisvat tööd Vene tsaaririigi ajal ja neile järgnenud tsaaririigi revolutsiooniliste sündmuste keerises, millele järgnes iseseisva Eesti Vabariigi väljakuulutamine ning omariikluse kindlustamine. Julius Tarmisto elutööks Õisus kujunes kahe aastakümne jooksul eesti piimanduse kutsehariduse-, katse-, ja uurimiskeskuse väljaarendamine. Kuid seda tööd ei olnud võimalik lõpuni viia teise Maailmasõja ja Eesti okupeerimise tõttu. Raskeks hoobiks oli talle Õisust lahkumine, elutöö sunnitud pooleli jätmine. Hoobiks eesti piimandusharidusele oli see, et 2007. aasta suvel lõpetas riik Õisu tehnikumi tegevuse. Kool, mis oli pikaajalise töötamise ajal kandnud erinevaid nimesid, töötas mõisa peahoones 85 aastat.

Julius Tarmisto eluloo lühemad käsitlused on ilmunud peamiselt teoses "Eesti avalikud tegelased", Tartu 1934; tema juubelitele pühen-

datud kirjutised ajakirjas "Piimandus" 1930. ja 1940. aastal ning ajakirjas "Agraarteadus" 1990. aastal. Vello Tarmisto koostas oma isa elust ja tegevusest käsikirjalise ülevaate (46 lk) aastail 1989–1990.

Sarja veski ja suurtalu

Vello Tarmisto ema Helmi Tarmisto (snd Liebus) oli pärit Abja kihelkonna läänepoolmikult Sarja (ametlikult nimetatud ka Abja-Sarja) külast samanimelisest suurtalust. Tegemist on piirkonnaga, kus eesti talumehed hakkasid talukohti mõisatelt välja ostma juba 19. sajandi keskpaigas. Ulatuslikum talude päriseksostmine kogu Eesti alal sai alguse 1853. aastal Abja mõisast (Laur jt 2014). Kui sõita Sarjast Tõlla suunas, on sealsamas need talud, mis esimesena päriseks osteti. Võib-olla kõige tuntum nendest oli Ruukle talu, mille ehitistest on tänaseni säilinud nagu monumendina viinaköögi korsten (Lõuna-Mulgimaa 2009).

Sarja veskiga põhjapoolt piirneva 100-hektarilise talu ostis 1863. aastal Johan Or(r)av. 1908.a päris selle Juhani tütar Mall (1861–1940), kes oli 1883. aastal abiellunud Sarja veski omaniku Pe(e)ter³ Liebusiga (1859–1943), kes sai oma aja kohta Pärnu kreisikoolis hea hariduse. Sarja vesiveski kinnistu nr 45 (taalerväärtus 5,71) ostis Peter Liebus Abja mõisniku parun Reinhold Stackelbrgi pärijatelt 1882.a aprillis (leping 17.04.1882, üleandmine 23.04.1882, kinnistatud 21.09.1882) hinnaga 9000 rubla, millest käsirahana maksis ära 7000 rubla. Hendrikhansu oja veejõudu kasutanud veski oli siis mahajäetud ja tehniliselt halvas seisukorras. Peter Liebus hakkas seda järk-järgult ümberehitama. Kümne aasta pärast oli Sarja veski suurejooneliselt laiendatud. Sinna oli kerkinud tolle aja kohta väike moodne villavabrik ühes riidevärvimistöökojaga ja jahuveski. Ojale ehitati uus pais ning veelaskmed. Sarja veskis toodeti ka elektrit ning varustati sellega ümberkaudseid talusid. Uue paisu ehitamisega tahtis Peter Liebus paisutustaset tõsta, kuid see jäi paisutusosalaga piirnevate maaomanike

³ Peter Liebuse eesnimi kirjutati hiljem eestipäraselt Peeter, kuid eristamaks teda pojast Peeter Liebus, on käesolevas ülevaates vana Liebuse nimi kirjutatud läbivalt Peter.

vastuseisu tõttu tegemata (EAA.3987.1.269). 1912.a kinkis Peter Liebus veski koos võlgadega (10 000 rubla) Jaan Venele, kes selle hiljem edasi müüs Robert Palmile.

Veski ja villavabriku loovutamise järel asus Peter Liebus tööle ühis-tegevuse alal ning pühendas rohkem aega aiandusele ja mesindusele. Tal oli Sarjal rajatud suured viljapuuaiad ja paljupereline mesila ning ta kujunes asjatundlikuks aednikuks ja mesinikuks. Ta oli püsivalt tegev kohalikus põllumeeste seltsis ning esines loengutega talu-pidajate kursustel ning aianduse ja mesinduse koosolekutel, samuti kutsuti teda hindamiskomisjonidesse. Peter Liebus oli pikemat aega ajalehtede kaastöölise – esialgu kirjutas "Põllumehe" esimestes aasta-käikudes mesilastepidamisest ja aiatööst, hiljem kujunes "Põllu-töölehe" ja "Aiatöölehe" kaastööliseks.



Foto 7. Sarja jahuveski ja villavabriku varemed 2019. aasta kevadel. Autori foto.

Peter Liebus oli Sarja piimatalituse ühisuse asutajaid, mis alustas oma tegevust 1911. aastal Sarja veski maa peal üüritud majas (veski kuulus

siis veel Liebusele endale). Piima töötlemine (650–700 tonni aastas) toimus seal kuni 1918. aasta lõpuni, kui uue majaomaniku poolt üüri-leping üles öeldi. 1920. aasta algul asutati uus Abja-Sarja piimaühisus, mille põhikiri esitati registreerimiseks Viljandi-Pärnu Rahu-kogule sama aasta 28. märtsil (ERA.M2.25B.5). Piimaühisuse asutajaliikmed olid Hendrik Rõigas, Peter Liebus, Märt Männik ja Hendrik Tuul. Liebus ja Tuul elasid Sarjas, teised kaks mujal (Märt Männik Vana-Karistes). Pikemat aega oli Peter Liebus Keskühingu "Estonia" revidendiks, samuti Abja linavabriku revisjonikomisjoni liikmeks (Päevaleht 1929).

1930. aasta 11. aprillil tabas Sarja veskit ja Liebuste majapidamist suur õnnetus. Öösel hakkas selgumata põhjustel põlema villatööstuse ja jahuveski hoone, samuti selles olnud kauplus, ning põles lühikese ajaga maani maha. Veski leegid süütasid ka läheduses oleva Liebuse talu rehe põlema, milles oli hulk põhku ja põllutööriistu. Sealt kandus tuli edasi talu teistele hoonetele, nii et kokku kuus hoonet langes tule-roaks. Alles jäi ainult eemalolev viljakuivati. Samuti hävis tules kogu Liebuse talu vallasvara. Tulekahju leidis kajastamist üleriigilistes ja mitme maakonna lehtedes. Ajalehtedes kirjutati, et Peter Liebusel oli ümbruskonna eeskujulikumaid talusid, kus tulekahjus hävis rehepeksumasin mootoriga ning majakraamist klaver, raadioaparaat, mööbel ja rohkesti muud kraami.

Pärast tulekahju tehti küllalt kiiresti ettevalmistused hoonete taastamiseks. Uus elumaja, mis pinna poolest ei olnudki suurem vanast, ehitati esindusliku arhitektuurse lahenduse järgi. Maja on arvele võetud taluhäärberina (Pärdi 2009). Sel võrdlemisi mahukal püstlaudisega palkhoonel on murtud külgedega poolkelpkatust. Mõlemal pool maja on lihtne kelpkatusega trepikoda ning otsas kumeraseinaline väljaaste. Nõukogude ajal oli hoone Kamara sovhoosi kasutada. 1990. aastail müüdi maja uuele omanikule, kes on elumaja ja ümbruse hästi korda teinud. Sarja taluhäärberi remondi ja elamistingimuste kaasaajastamisega on säilitatud algupärane arhitektuurne lahendus (foto 8).

Sarja oli koht, kuhu ikka tuldi, pikemaks või lühemaks ajaks. Pärast seda, kui Julius Tarmisto pere 1941. aastal Tallinnasse elama asus, viibisid Julius ja Helmi Tarmisto koos nooremate lastega kevadel, suvel ja sügisel ajuti Sarja talus, mille oli Mall Liebus 1930. aastate

lõpul pärandanud pojale Peeter Liebusele, kes oli Vello Tarmisto onu. Pikemat aega viibis Julius Tarmisto pere Sarjal pärast 1944. aasta 9. märtsi Tallinna pommitamist Punaarmee lennuväe poolt. Selle tagajärjel sai kannatada ka Tallinnas Gonsiori tänavas kooperatiiv-elamus Julius Tarmistole korteriühistu "Tare" liikmena kuuluv korter.



Foto 8. Sarja taluhäärber 2019.aasta suve alguses. Marie Kuninga foto.

Hariduse tähtsusest aru saades andis Peter Liebus kõigile oma lastele hea hariduse. Tütar Helmi (1891–1965), Vello Tarmisto ema, lõpetas Pärnu Tütarlaste Gümnaasiumi ja omandas ühtlasi algkooliõpetaja kutse. Lisaks õppis ta Soomes kodumajandust, lõpetades Punkaharju kodumajanduskooli.

Poeg Peeter Liebus (1889–1973) lõpetas Pärnu humanitaargümnaasiumi ja Riia polütehnikumi põllumajandusteaduskonna diplomeeritud agronoomina. Võttis vabatahtlikuna osa Vabadussõjast soomusrongi nr 1 väeosa koosseisus. Pärast sõja lõppu asus tööle riigiteenistusse: algul põllutöoministeeriumi esindajaks Saaremaale, hiljem maadehindamise osakonna juhatajaks. 1922.a siirdus Peeter Liebus peda-

googilisele tööle põllumajanduse alal. Viis aastat töötas ta Jäneda Põllutöökoolis õppejõuna, kuni määramiseni 1927. aastal Antsla Kodumajanduskooli juhatajaks ja samas ka ainulaadse riikliku katsemesila töö korraldajaks. Antslas töötas ta kuni 1944. aastani, mil põgenes koos perekonnaga esmalt Saksamaale ja sealt edasi Rootsi.

Tütar Emilie (1884–1968) oli abielus Villem Lellepiga (1878–1937) ning lahkus kolme täiskasvanud pojaga Eestist 1944. aastal Rootsi. Pere kolmas tütar Aliide (sünd 1893) suri nelja ja poole aastasena.

Abja-Sarja suurtalu peremees ning veski- ja villavabriku omanik Peter Liebus (vana Liebus) oli vaimsete huvidega, uuendusmeelne ja tegus talupidaja. Ta oli juba osaliselt esimese põlve haritlane, kes püüdis anda oma lastele parima võimaliku hariduse. Need omakorda väärtustasid haridust ja suunasid oma lapsi head haridust saama. Võib öelda, kui inimene harjub sellega juba koolipõlves, oskab ta seda võimalust kasutada edaspidigi. Peter ja Mall Liebuse elutöö kokkuvõtteks on siinkohal põhjust esitada tekst, mis ilmus ajalehes "Järva Teataja", 13. juunil 1933:

P. ja M. Liebus'te kuldpulm.

11. juunil pühitsesid Peeter ja Mall Liebus'ed Abja Sarjal oma kuldpulmi. Mõlemad wanakesed on veel sõrdlemisi hea terwise juures ja tegewad oma talus. Peeter Liebus on esimesi willatööstureid kodumaal, kelle wabrik oli laialt kuulus kogu Mulgimaal ja ka Lätis. Ka tubli ja tõsise ühistegelasena on Sarja Liebus tuntud, olles Sarja piimaühingu asutaja 1911. aastal ja ühingu tegewuse wältel kuni praeguseni selle juhtiwaks hingeks ja raamatupidajaks. Samuti on Liebus tegew olnud teistes ühingutes ja seltsides. Oma suure külalislahkuse ja sõbralikkuse tõttu on abielupaar Liebused kõikide poolt lugupeetud ja soowime kuld-noorpaarile veel rohkesti päikesepaisterikkaid päewi.

Kasutatud arhiiviallikad

EAA.3987.1.269. (Protokoll Sarja veski veeseisu ülevaatamise üle.)

EPiMDK2953. (Julius Tarmisto koostatud piimatööstuste uurimise kava Eesti Piimandusmuuseumis.)

ERA.M2.25B.5. (Abja-Sarja piimaühisus.)

Eesti Piimandusmuuseumis säilik DK 2954: Tarmisto, J. 1940. Ülevaade ENSV Õisu Piimandusinstituudi seisukorrast ja ülesannete täitmise võimalustest katsete ja uurimuste läbiviimise seisukohalt.

Kirjandus

Agronoomia, 1940. Nr 9, 739–740.

Grünberg, J. 1928. Õisu Piimaasjanduse Kool. Kooli 5 a. tegevuse ülevaade (1922–1927). P. K. "Estonia" väljaanne. Viljandi, 23 lk.

Järva Teataja, 1933. 13. juuni.

Küüts, E. 1992. 70 aastat toiduainetööstuse kutsehariduse õpetamisest Õisus. Käsikiri Eesti Piimandusmuuseumis.

Laur, M., K. Lust, P. Prisko ja Ü. Tarkiaisen. 2014. Talude päriseksoostmine. Pärnumaa andmestiku põhjal. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 160 lk.

Lõuna-Mulgimaa, 2009. Nr 11, 1. detsember.

Nilus, L. 1991. Õisu. Kirjastus Olion, 52 lk.

Oma Maa, 1937. 7. juuni.

Postimees, 1912. 29. märts.

Tööstur ja ühiskonnategelane Peeter Liebus, 1929. Päevaleht, 13. juuni.

Pärdi, H. 2009. Eesti taluhäärberid. 1. osa. Kirjastus Tänapäev, 247 lk.

Tarmisto, J. 1940. NSV Liit uue piimasaaduste turuna. [Alapealkiri: Meie piimandusel seisab ees suur tulevik.] – Rahva Hää, 10. juuli.

Tarmisto, V. 1889. Julius Tarmisto (1890–1956). Curriculum vitae. Tallinn – Haabneeme. Käsikiri Tallinna ülikooli raamatukogus. 46 lk.

Tarmisto, V. 1990. Julius Tarmisto – 100. – Agraarteadus, 4, 474.

Tiko, A. Õisu mõis aastail 1891–1920. Käsikiri Eesti Rahva Muuseumi arhiivis, KV 421, l. 12–13.

Õisu Piimandusinstituudi aastaraamat I. 1938. Sihtasutis "Õisu Piimandusinstituut" väljaanne, 36 lk.

VELLO TARMISTO JA EESTI GEOGRAAFIA SELTS¹

Laine Merikalju



Tulevik, olevik ja minevik kulgevad ajameres alati käsikäes ning ikka ühtviisi: lootusrikas tulevik loovutab kuidagi märkamatu oma koha tegusa oleviku kaudu minevikule, millesse omakorda tulvab järjest enam möödaniku lugusid-lookesi. Siin kirjapandu ongi üks lugu olnust olevale, see on lugu Eesti Geograafia Seltsi (EGS) loojast ja kauaaegsest juhust Vello Tarmistost.

¹ Käesolev artikkel ilmus esmakordselt EGSi aastaraamatu 38. köites 2013. aastal: Merikalju, L. *Vello Tarmisto ja Eesti Geograafia Selts*, lk 158–171. Võrreldes nimetatuga on artiklit täiendatud fotodega ja tehtud mõningaid kärpeid arvestades käesoleva kogumiku teisi artikleid. Toim.

Pärast Tallinna Polütehnilise Instituudi kiitusega lõpetamist astus Vello Tarmisto Leningradi Riikliku Ülikooli aspirantuuri,² täiendamaks teadmisi majandusgeograafias. Aspirantuuri ajal oli noor teadusesse pürgija tollase NSV Liidu Geograafia Seltsi (NSVL GS: 1845. aastal asutatud Imperaatorliku Vene Geograafia Seltsi õigusjärglane) raamatukogu ja arhiivi agar külastaja. Vaatamata üldisele ideoloogilis-poliitilisele survele adus ta seltsi töötajate enamiku üsnagi ootamatut vabameelsust. See tagas meeldiva õhkkonna teadustööks ning suhtlemiseks tollaste tippteadlaste ja samuti seltsi väisanud välismaalastega. Viimastega suhtlemist hõlbustas sõjaeelses kodus ja koolis omandatud hea keelteoskus. Hilisemates jutuajamistes on Vello Tarmisto meenutanud, et oli ikka uhke ja samas kodune tunne seltsi avara fuajee kaarjast rohelise plüüšvaibaga kaetud trepist üles minna, kui seintel kõrguvatelt portreedelt jälgisid sind Lütke, Krusenstern, Bellingshausen, Wrangel, Baer ja teised geograafia suurmehed. Kõik need baltisakslastest vene meresõitjad, maadeavastajad, uurijad ja teadlased – Imperaatorliku Vene Geograafia Seltsi loojad – olid ju pärit Eestist. Ja nii olevatki selts kogu oma aristokraatlikus kõiksuses lummanud teda kohe esimesel külaskäigul. See maailma vanemaid ja suuremaid geograafide ühendusi tegutseb Neevalinna südames vaikselt Demidovi põiktänaval möödunud sajandi algul seltsi tarvis ehitatud majas. Sellele tsaaririigis väga mõjuvõimsale teadusseltsile tema erivajadusi arvestava kolmekorruselise hoone projekteerimine ning ehitamine sai teoks tsaari õukonna ning vene suurtöösturite ja jõukate kaupmeeste rahalisel toel.

Imperaatorlikul Vene Geograafia Seltsil oli oluline roll tsaaririigi teadus-, majandus- ja kultuurielus. Märkimisväärne on tõik, et seltsi teadusuuringutesse oli aegajalt kaasatud ka mitmeid eesti haritlasi, neist tuntuimad Friedrich Reinhold Kreutzwald ja Jakob Hurt. See huvitav fakt juhtis Vello Tarmisto mõtted Eesti ärkamisaegse rahvusliku seltside liikumise juurde. Innustatuna vene geograafide sõja järgsest laiahaardelisest seltsilisest tegevusest ning saades välisväljaannete kaudu aimu ka rajatagustes seltsides toimuvast, hakkas ta järjest enam tunnetama vajadust eesti geograafide organisatsiooni-

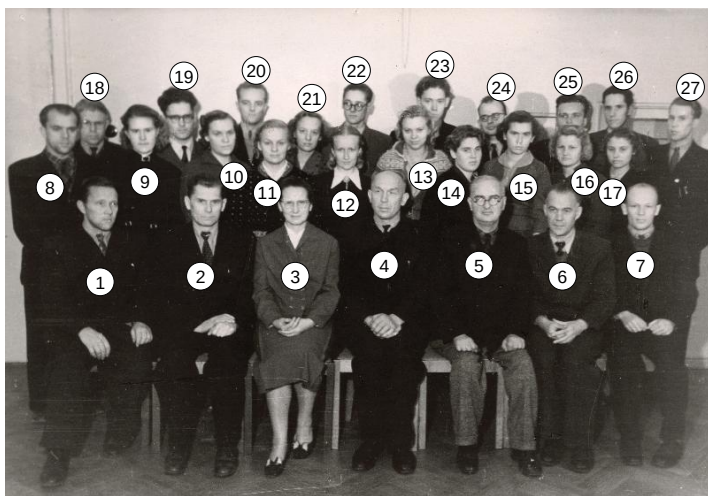
² Vello Tarmisto oli ENSV TA Majanduse Instituudi juures aspirantuuris, kuid tema kandidaaditöö juhendaja oli Leningradi Riikliku Ülikooli professor V. M. Tšetõrkin. Seal toimus ka väitekirja kaitsmine. Toim.

liseks ühendamiseks. Väitekirja lõpetamise aegu seltsi raamatukogu vaikusel rariteetsete raamatute keskel küpseski tal otsus koju tagasi jõudes alustada eesti geograafide oma ühenduse loomist.

Tartu Riikliku Ülikooli geograafiakateedris, kus Vello Tarmisto värske geograafiakandidaadina mõnda aega aastail 1953–1955 loenguid pidas, leidis seltsi asutamise idee kohe üksmeelse toetuse. Vello Tarmisto oskuslik asjaajamine ning tollal ka Tartu geograafide tarmukas tegutsemine eesotsas kateedrijuhataja Endel Varepiga tagas vajalike eeltööde üsnagi ladusa kulgemise. Soodustavalt mõjus asjaolu, et samal ajal laiendas NSV Liidu Geograafia Selts oma allorganisatsioonide võrku. Et kõik tollaste liiduvabariikide geograafiaseltsid olid akadeemilised, tegi Eesti organisatsiooni asutamise initsiatiivgrupp eesotsas Vello Tarmistoga, kes siis juba TA Majanduse Instituudis töötas, ettepaneku luua selts Eesti NSV Teaduste Akadeemia juurde. Pärast pikki läbirääkimisi ja bürokraatlikku asjaajamist olid tal lõpuks kõik seltsi asutamiseks vajalikud dokumendid olemas. Nende alusel kinnitas NSVL Geograafia Seltsi teadusnõukogu Eesti filiaali asutamise. See toimus Leningradis 15. novembril 1955. aastal. Seda kuupäeva loetaksegi meie seltsi sünnipäevaks. Ideoloogilisest surutisest hoolimata jätkus Vello Tarmistol ja tema mõttekaaslastel meelekindlust esitada uue filiaali³ ametlikuks nimeks „Eesti Geograafia Selts“ (NSV „unustati“ lihtsalt ära!). Seda nime on selts väärikalt kandnud tänaseni.

Eesti Geograafia Seltsi esimene üldkoosolek korraldati Vello Tarmisto algatusel Tallinnas 2. novembril 1956. Äsja seltsi liikmeks astunud geograafid valisid seal oma organisatsiooni esimesed juhtivorganid – teadusnõukogu ja selle presiidiumi ning revisjonikomisjoni. Ootuspäraselt valiti seltsi esimeheks Vello Tarmisto. Oli ju tema kanda olnud kogu senise ettevalmistustöö raskus ja vastutus, aseesimeheks sai teine oluline tegija Endel Varep.

³ NSVL GSi filiaalset töötas Eesti Geograafia Selts vabariikliku seltsi kategooriasse 1964. aastal.



EGSi esimesest üldkoosolekust osavõtjad: 1 – Sulev Künnapuu (1912–1995), 2 – Vladimir Lill (1926–1987), 3 – Salme Nõmmik (1910–1988), 4 – Endel Varep (1915–1988), 5 – Robert Rägastik (1902–1959), 6 – Andres Toomus (1910–1992), 7 – Asmu Saar (1931–2003), 8 – August Loopmann (1927–2001), 9 – Virma Murel (1928), 10 – Eha Sillam (sünd Erik) (1930), 11 – Ann Marksoo (sünd Moora 1930), 12 – Valli Koorits (sünd Ruustal, 1928–2009), 13 – Silvi Kihu (sünd Alasi) (1931–1985), 14 – Inna Agasild (sünd Ende, 1936–2009), 15 – Unna Tõnisson (sünd Kukerman, 1936–2013), 16 – Ilme Klementi (sünd Eesaru, 1934), 17 – Tiit Marmor (sünd Kolju, 1935–2012), 18 – Ilja Kala (1928–2014), 19 – Ago Marksoo (1930–2019), 20 – Endel Hang (1930–1978), 21 – Luule Veering (sünd Remmel, 1930–2019), 22 – Heino Mardiste (1936), 23 – Mart Vabar (1934–2011), 24 – Ants Raik (1931–1994), 25 – Jaan Sepp (1930–2015), 26 – Hindrek-Peeter Meri (1934–2009), 27 – Endel Härmä (1928–2016). EFA 774.0.410436. Pildistas Vello Tarmisto.

Selle üldkoosolekuga oli selts astunud oma esimese, organisatsiooni-likes mõttes tähtsa sammu. Järgmiste seadmisel tuli otsustada, mis-moodi edasi minna ehk Vello Tarmisto sõnutsi „Kuidas toimida, et seltsi tegemistest tõuseks tulu eesti teadusele ning kasvaks kasu kultuuriloole“. Ühtlasi tuli seltsil edasise tegevusega õigustada enda kui akadeemilise organisatsiooni ellukutsumine. Ei olnud ju saladus, et mitmed mõjukad teadlased kahtlesid geograafide iseseisva orga-nisatsiooni vajalikkuses. Kuluaarides küsiti, mis jääks eesti teaduses või kultuuriloos tegemata-olemata, kui geograafid loobuksid oma idee realiseerimisest.

Et seltsist saaks arvestatav tegija, tuli kõiki ettevõtmisi alates teadusuuringutest kuni erialaste teadmiste levitamiseni targalt läbi mõelda. Kollektiivses juhtimiskeskuses – teadusnõukogus ja selle presiidiumis – tehtava ulatusliku teaduslik-organisatoorse töö planeerimise tulemuslikkus sõltus paljuski Vello Tarmisto kui juhi oskustest, võimekusest, tema suunavast mõttetööst. Juhi ette kerkinud küsimused, kuidas tagada noore organisatsiooni teovõime ja elujõud, ootasid kohest vastust. Lahenduse leidmiseks otsustas esimees pidada nõu „kõigi nende Eestimaa geograafidega“. Selleks korraldati 30. märtsil 1957. aastal Tallinnas geograafide esimene vabariiklik nõupidamine. Teaduste akadeemia suures saalis Toompeal sai kokku sadakond geograafi ja geograafia piiriteaduste esindajat. Tulijaid oli kõikjalt üle Eesti. Entusiastliku kaasaelamisega arutati läbi vastavad programmilised ettekanded meie füüsilisest, majandus- ja kooligeograafiast. Pärast pikka ja asjalikku arutelu võtsid kokkutulnud vastu seltsi jaoks elutähtsa dokumendi – edasisi sihte seadva detailse tegevuskava. Selles Vello Tarmisto käe all koostatud programmilises otsuses (vt Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957, lk 240–243) esitatu pole kaotanud oma aktuaalsust tänini.

Pärast kordaläinud nõupidamist võis noor selts innustatuna geograafia-avalikkuse heatahtlikust tähelepanust ja moraalsest toest juba julgelt edasi minna. Selleks ajaks oli Vello Tarmisto jõudnud teaduste akadeemia presiidiumis selgeks rääkida ka seltsi rahastamise ja mitmed muud pakilised probleemid. Esimehe sihikindel asjaajamine tagas seltsile nii iseseisva eelarve kui ka teadussekretäri palgalise ametikoha.

Kuna jõudsalt kasvav liikmeskond lülitus noore organisatsiooni tegevusse märkimisväärse entusiasmiga, võidi peagi asuda märtsinõupidamise otsuses püstitatud ülesannete täitmisele. Kuna Eesti oli üks vähestest liiduvabariikidest, kus puudus oma akadeemiline geograafia instituut, pidi selts kuni selle asutamiseni (mis ei saanudki teoks!) täitma ajuti ka „väikese instituudi“ funktsioone.

Seltsi liikmeskonna teadmiste-oskuste potentsiaali sihipärase kasutamise eesmärgil otsustati ühesuguse kitsama erialaga liikmed rakendada tegevusse vastavates erialaseksioonides, millest saidki seltsi struktuuri põhitalad. Tallinnas käivitati kooligeograafia ja hüdrometeoroloogia sektsioon ning Vello Tarmisto algatusel ja esialgu ka tema

juhtimisel veel majandusgeograafia sektsioon. Endel Varepi käe all asutati Tartus füüsilise geograafia sektsioon, hiljem kasvas sellest Tartu osakond. Terminoloogia- ja toponüümika-alase töö korraldamiseks moodustati Vello Tarmisto ettepanekul omaette üksus – terminoloogiakomisjon. Liikmete pidev juurdekasv ja nende erialane mitmekesisus tingis seltsi struktuuris hiljem veel mitmeid muudatusi.

Tallinna ja Tartu teadlaste koostöö sujus hästi, sest oma rahvusliku geograafiateaduse arendamise suhtes valitses ühesugune arusaam. Vello Tarmisto ja Endel Varepi juhendamisel käivitati kõigepealt Eesti geograafia uurimisseisundi üksikasjalik hindamine, et selle alusel juba täpsemalt paika panna edasise tegevuse põhisuunad. Majandusgeograafiliste uuringute korraldamine kujunes majandusgeograafia sektsiooni pärisosaks, kusjuures Vello Tarmisto oli aastaid sektsioonis mitme uurimisprobleemi ja paljude teemade juhendaja. Uuriti põhiliselt Eesti looduslike ressursside ratsionaalse kasutamise ja tootlike jõudude territoriaalse paigutamise ning riigi regionaalse sotsiaalmajandusliku seisundiga seonduvaid probleeme. Tegeldi veel rahvastiku- ja asulastikugeograafia ning puhke- ja turismialaste uuringutega. Vello Tarmisto enda meelistemaatikasse kuulus Eesti tootlike jõudude paigutamise-arendamise kõrval ka majanduslik rajoneerimine. Kõik mainitud tööd on EGSi majandusgeograafia sektsiooni jõukohane panus Eesti majandusliku ja sotsiaalse arengu regionaalses uurimises.

Uurimistööde planeerimisel leidis Vello Tarmisto koostöös ülikooli geograafiakateedri õppejõududega võimalusi ka nende võimekamate üliõpilaste rakendamiseks, kelle diplomi- või kursusetööd olid ühitavad seltsi temaatikaga. Oluline oli, et selts sai tollal katta tudengite välitööde sõidukulud ja päevaraha ning andekamatel noortel oli võimalus avaldada oma töid seltsi väljaannetes. See oli algajatele teadushuvilistele väga oluline, sest nende jaoks tollal muid võimalusi polnudki.

Vello Tarmisto pidas oluliseks teadlaste omavahelist koostööd ning sellesse ka praktikute kaasamist. Tema suhtlemisoskus ja lai tutvuskond hõlbustas paljuski noorele organisatsioonile vajalike sidemete loomist. Nii arendas selts iseseisvate uuringute kõrval tihedat seltsivälist koostegevust teaduste akadeemia instituutide, komisjonide, samuti teiste teadusasutuste ning kõrgkoolidega. Taolise koostöö tulemuslikkuse parimaks näiteks oli Tartu Ülikooli geograafide juhti-

misel ja paljude tollaste uurimisasutuste ühistööna valminud Eesti kompleksse territoriaalplaneerimise skeem. Selle koostamisel osalesid mitmed EGSi sektsioonid, nende seas ka majandusgeograafia sektsioon Vello Tarmisto juhendamisel.

Hindamatu oli Vello Tarmisto osa seltsi kirjastamisalase töö kujundamisel ja arendamisel. Just trükised pidid saama seltsi tegevuse peamisteks tutvustajateks. *Verba volant, scripta manent* – seda sententsi silmas pidades püüdis ta kõik märtsinõupidamise sõnadesse vormitu kiiresti „raamatusse raiuda“. Nii jõudiski juba samal, 1957. aastal lugeja lauale seltsi esimene aastaraamat. Selles Vello Tarmisto koostatud esikväljaandes olid talletatud märtsinõupidamise ettekanne- te ja EGSi edasist tegevust käsitleva otsuse tekstid; nendele lisaks veel mitme autori ammu avaldamisootel olnud artiklid. Geograafide järjest vilkama teadustegevusega kaasnes kiiresti erialaste artiklite hulk. Nende avaldamiseks aastaraamatu mahust varsti enam ei piisanud. Tuli otsida uusi võimalusi. Lahendus leiti ühel koosolekul Vello Tarmisto vihjamisi lausutu põhjal, et võiks ju kaaluda veel ühe, just mahukamate uurimistööde sarja üllitamist. Ja 1960. aastal nägigi ilmavalgust uus sari – „Eesti Geograafia Seltsi Publikatsioonid“.

Tänu Vello Tarmisto edukale *lobby*-tööle avanes EGSi esindajatel juba möödunud sajandi kuuekümnendatel aastatel võimalus NSVL GSi delegatsioonide koosseisus osaleda Rahvusvahelise Geograafia Uniooni kongressidel. Taoline positsioon lõi meie seltsi jaoks soodsa eelduse eesti geograafiateaduse vahetuks tutvustamiseks välismaal. Sellest johtuvalt alustas selts ingliskeelsete teadusartiklite sarja „*Estonia*“ väljaandmist. Sarja esimene kogumik „*Estonia. Geographical Studies*“ pühendati RGU XXII kongressile, mis toimus 1972. aastal Kanadas. Seal eesti geograafe esindanud EGSi aseesimehe Endel Varepi sõnutsi olevat kõik kaasavõetud kogumikud marjaks ära kulu- nud, kusjuures nendega tutvunud delegaadid olevat andnud üksmeel- selt väikese Eesti geograafide tööle kõrge hinnangu.

Märkimisväärne on Vello Tarmisto roll eesti sõjajärgse turismikirjan- duse väljaandmisel. Tema tugeval surveal alustas Eesti Riiklik Kirjas- tus 1958. aastal meie linnu ja looduskauneid paiku tutvustavate brošüüride sarja kirjastamist. Selts avaldas sarjas üle 40 nimetuse, neist kümmekond kahe- kuni neljakordses täiend- või kordustrukis. Koos kodu-uurimise komisjoniga üllitati ka mitu regionaalset kodu- uurimuslikku kogumikku.

Vello Tarmisto oli tegev kõigi seltsi väljaannete toimetuskolleegiumides, täites temale omase põhjalikkuse ja asjatundlikkusega nii toimetaja kui retsensendi ülesandeid. Seltsi trükistes on tema sulest ilmunud arvukalt sisutihedaid artikleid ning teaduskokkutulekute ülevaateid. Aastatepikkuse kirjastamistegevuse tulemit – aasta- raamatuid, monograafiaid, mitmeid sarju ja paljusid sarjaväliseid kogumikke – pidas Vello Tarmisto arvestatavaks seltsipoolseks panuseks Eesti teadus- ja kultuurivaramus.

Eesti Geograafia Seltsi tegevuse suunamisel lähtus Vello Tarmisto põhimõttest, et seltside ja muude teadusühenduste kaudu saavad teadlased hoida üldsust kursis nii oma koduriigis kui mujal maailmas vastavas teadusvaldkonnas toimuvaga ja et seltside vahendusel on võimalik laiema avalikkusega asjalikku aru pidada ka kohalikes küsimustes. Seda arvestades hakkas selts juba esimestel tegevusaastatel korraldama konverentse, seminare, teaduspäevi ja muid teadusliku suunitlusega kokkutulekuid. Seltsi poolt iseseisvalt või koos teistega organiseeritud teadusürituste temaatika on olnud laiahaardeline, alates geograafia ajaloost ning lõpetades küsimustega matemaatiliste meetodite rakendamisest geograafias. Nende vahele on mahtunud loodus-, majandus-, sotsiaal- ja kooligeograafia ning geoinformaatika, kartograafia ja keskkonnaprobleemid kogu erialases mitmekesisuses. Kuigi Vello Tarmisto osales pea kõigis organiseerimistoimikondades, jäid otseselt tema juhendada majandusgeograafilisi või puhtmajanduslikke küsimusi käsitlevad ettevõtmised. Ajaga sammu pidades püüdis ta alati pakkuda arutamiseks vastaval perioodil kõige aktuaalsemaid probleeme ja seda nii teoreetilises kui rakenduslikus plaanis. Tema algatusel peeti nõupidamisi mitmete paikkondade tootlike jõudude paigutamise ja loodusvarade kasutamise küsimustes. Algust tehti Peipsi-Pihkva järve seisundit käsitlevate ettekannetega 1961. aastal Mustvees ning viimane, Lääne-Eesti saarestikku hõlmav arutus peeti tollases Kingissepa aastal 1972. Seoses osavõetuga Eesti kompleksse territoriaalplaneerimise skeemi koostamisest organiseeris selts Vello Tarmisto osalusel asjaosaliste juhendamiseks sarja meetodilisi seminar-nõupidamisi. Koostöös ENSV TA Majanduse Instituudi ja Tartu Riikliku Ülikooliga korraldati aastatel 1960–1980 ka mitmed territoriaalplaneerimisele pühendatud vabariiklikud konverentsid.

Juba EGSi esimestel tegevusaastatel algatas V. Tarmisto seltsi jaoks olulist teaduslik-organisatsioonilist koostööd väljaspool Eestit tegutsevate teadusasutuste ja teiste organisatsioonidega. Aastatega nende

arv kasvas. Esialgu kujunes tihedam ja tulemuslikum suhtlemine NSVL GSi keskorganisatsiooni kõrval ka läti ja leedu teadlastega. Kitsamas ringis nendega vesteldes sai selgeks, et kolme naaberriigi majandus- ja ka geograafiateaduse ees seisab palju ühtlangevaid probleeme. See viis mõttele hakata nende arutamiseks korraldama ühiseid teadusnõupidamisi. Nii saidki Vello Tarmisto initsiatiivil teoks Balti riikide majandusteadlaste ja geograafide regulaarsed teaduskonverentsid. Neist esimest, 1960. aastal Tallinnas ja Tartus toimunut võib pidada osavõtjate geograafilist haaret arvestades juba teadlaste üleliiduliseks foorumiks. Esmakordselt tollases NSV Liidus arutati seal linnageograafia küsimusi. Taolisi mitmesuguse temaatikaga kokkutulekuid peeti vaheldumisi Eestis, Lätis ja Leedus kuni 1991. aastani. Suurest töökoormusest ja halvenevast tervisest hoolimata vastutas Vello Tarmisto kuni 1980. aastate keskpaigani kõigi nende Eestis läbiviidud konverentside hea käekäigu eest. Edaspidistele kokkutulekutele andis ta omapoolse panuse orgkomitee liikmena ja alati oli temalt ka Eesti probleeme käsitlev ettekanne.

Kuna Eesti oli toonases NSV Liidus tuntud oma teadusürituste organiseerimise kõrge taseme poolest, tuli Vello Tarmistol seltsi esimehena võtta vastutus või kaasvastutus mitme üleliidulise teaduskokkutuleku läbiviimisel meie vabariigis. Neist kaalukamad olid territoriaalplaneerimist, sotsiaalmajanduslikke ja keskkonnakaitselisi probleeme ning matemaatiliste meetodite rakendamist käsitlevad konverentsid, seminarid ja suvekoolid.

Ühiskondlikest kohustustest vastutusrikkaim tuli Vello Tarmistol kanda seoses XXIII rahvusvahelise geograafiakongressi kokkukutsumisega NSV Liidus 1976. aasta suvel. Toonase geograafide suurürituse ettevalmistamisel ja läbiviimisel osales ta otseselt RGU orgkomitee liikmena. Tema juhtis Moskvast ka 36-liikmelist eesti delegaatsiooni. Meie teadlased esitasid kongressil 12 ettekannet, nende seas oli Vello Tarmistolt uurimus teemal „Sotsiaalmajanduse regionaalse arengu kontseptsioonid kui regioonisisese majandusgeograafilise prognoosimise alus“. Tema kaasorganiseerimisel läksid hästi korda ka kongressijärgsed välisdelegatsioonidele Eestit tutvustavad ettevõtmised: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Raamatukogu fua-jees eksponeeritud ulatuslik teksti- ja illustratsiooniderohke näitus „Geograafia-alasest uurimistööst Eesti NSV-s“, samuti meie pealinna ja selle lähiümbrust tutvustavad väljasõidud.

Vello Tarmisto nägi EGSi olulist rolli ka üldises rahvahariduslikus liikumises ja seda eelkõige meie inimeste igakülgset geograafilist harimist. Ta pidas vajalikuks anda rahvale enam teavet, kui pakkus tollane kool ja kõikvõimalikud kultuuriasutused. Üheks väljundiks geograafia-alaste teadmiste levitamisel kujunesid seltsi avalikud ettekande- ja arutluskoosolekud. Tallinnas korraldas neid esimesena Vello Tarmisto juhitud majandusgeograafia sektsioon, tehes otsad lahti sektsiooni esimehe enda loengutega. Suur lugemus, välisreisid ja ümbritseva terane jälgimine ning aastatega kogetu-kogutu oskuslik süntees olid temast teinud hinnatud lektori. Ta suutis panna kuulajad endaga kaasa mõtlema ning tihti tehti tema teaberohketest ettekannetest konspekte. Seltsi avalikud loenguõhtud äratasid kiiresti huviliste tähelepanu. Esimehe eeskujul hakkasid seltsi liikmed peagi jagama teadmisi ka seltsiväliselt selleks soovi avaldanud asutustes-ettevõtetes nii linnas kui maal. Kuuekümnendatel aastatel astus Vello Tarmisto üsnagi julge sammu: tema ettepanekul käivitati Tallinna Kultuuriülikoolis turismi propageeriv üksus – turismikool ning rajati uus fakultet „Maailma maad ja rahvad“. Vello Tarmisto oli üks kuuekümnendatel aastatel õpilastele mõeldud televiktoriinide sarja „Gloobus“ algatajaid ning tema toel said teoks mitmed telekooli geograafiatunnid.

Geograafilise silmaringi avardamisel olid omal kohal ka teadusliku suunitlusega ekskursioonid ja õppekäigud. Vilunud juhendajate käe all õpiti tundma eeskätt Eestimaad, kuid peagi jõuti kodupiiridest kaugemale – tollase NSV Liidu huvipakkuvatesse paikadesse. Kuid lisaks „maakera ühe kuuendiku“ tundmaõppimisele tahtis Vello Tarmisto oma seltsi rahvast tutvustada ka läänepoolse maailmaga. Esimese soodsa võimaluse pakkus selleks 1960. aastal Rootsis toimunud XIX rahvusvaheline geograafiakongress. Seltsi reisimiste kuldne aeg algas aastast 1967, kui Vello Tarmisto leidis pea igal aastal seltsile võimaluse omaette turismigrupi komplekteerimiseks. Tookordsetes oludes oli see üsna erandlik, kuid seltsi liikmetele väga oluline nähtus, sest enamik neist pääses esmakordselt välismaale just mainitud reise kaudu.

Geograafilise harituse vääramatuks mõõdupuuks pidas Vello Tarmisto erialast lugemust. Hea lugemuseni jõudmine on mõeldamatu ilma väärtraamatuteta. Et seltsi liikmetel oleksid alati käepärast vajalikud teatmeteosed, erialased teadus- ja populaarteaduslikud väljaanded,

otsustas ta asuda seltsile oma raamatuvaramu loomisele. Raamatute soetamisele pandi alus koostöös ülikooli geograafiakateedri sõjajärgse juhataja Jakob Kentsi lesega, kes oli nõus müüma abikaasast järelejäänud raamatuid seltsile küllaltki soodsatel tingimustel. Loodava raamatukogu nimistusse kanti 16. mail 1957 esimestena Eesti Entsüklopeedia täiskomplekt, koguteose „Eesti“ kaheksa köidet, sõjaväe topograafiline atlas ja paljud muud rareiteetsed väljaanded. Neid kõiki väaristas Jakob Kentsi *ex libris*. Peagi täienes nimistu NSV Liidu Geograafia Seltsilt kingitusena saadud geograafia-ajaloolise väärtusega monograafiate, koguteoste ja perioodiliste väljaannetega. Vello Tarmisto soovitusel vaadati avasilmi ringi ka raamatuantikvariaadis. Seal sattus seltsi lugejani nii mõnigi tollal juba keelatud trükis. Antikvariaadi vahendusel hakati komplekteerima ka „*National Geographical Magazine*“-i sõjaeelseid aastakäike. Hoogsalt alanud ja neli viis aastat tõusujoones kulgenud raamatukogunduslik tegevus sai ootamatu tagasilöögi, kui kuuekümnendate aastate algul teaduste akadeemia eriosakond kõrvaldas meie väikesest fondist erialases mõttes kõige väärtuslikuma osa. Hiljem pärssis kogu täiendamist ruumikitsikus ja ka rahast oli nappus. Nii takerdus seltsi oma raamatukogu ja samuti erialase fototeegi idee. Need olid siiski esimehe paljudest väärtmõtetest ühed vähesed, mis jäid ukerdama poolele tee.

Vello Tarmisto jõudis palju. Pingeline töö Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudis nii sektorijuhataja kui direktori ametis, energiline ühiskondlik eneseteostus Eesti Geograafia Seltsi ja Eesti Kodu-uurimise Komisjoni loomisel ning juhtimisel, samuti majandusdoktori teaduskraadini väitlemine ei piiranud tema osalemisaktiivsust väljaspool Eestit tegutsevais teadusorganisatsioonides. Ta oli NSVL GSi teadusnõukogu liige ja EGSi esindaja Nõukogude Geograafide Rahvuslikus Komitees. Neid võimalusi kasutas ta edukalt eesti geograafia-teaduse tutvustamiseks ning EGSi rahvusvaheliste suhete edendamiseks. Teeneka teadlase ja teadusorganisaatorina oli ta peale Eesti Geograafia Seltsi valitud veel NSV Liidu Geograafia Seltsi (praegune Vene Geograafia Selts) ja Ungari Geograafia Seltsi auliikmeks.

Eesti Geograafia Seltsi liikmete jaoks oli Vello Tarmisto autoriteetne ja lugupeetud juht. Teda hinnati kui väsimatut ideede genereerijat ning väga head meeskonnatöö valdajat, kes suutis seltsile kasulike ideede realiseerimisele innustada ka teisi tublisid tegijaid. Peale eriomase

töövõime paistis seltsi esimees silma veel oma sihikindluse, vastutustunde, täpsuse (juuksekarva poolitamata!), optimismi ja mõnusa huumoriga. Ta oli alati heatahtlik, abivalmilt tähelepanelik ja delikaatne kolleeg, kes ka keerukates olukordades toimis tasakaalukalt, kunagi häält tõstmata. Kui pikaleveninud arupidamistel (algusaastatel oli neid sageli) kippus asi vahel tuliseks minema, viskas seltsi esimene mees „veikse“ nalja või tuletas meelde mõne vana anekdoodi ning peagi oli ühine keel leitud ja arutelu võis jätkuda. Seltsi ees ja seltsi eest seisis tõeline härrasmees. Toonast aega silmas pidades oli kogu eeltoodu saavutamine jõukohane üksnes sellisele tugevale isiksusele nagu oli seda Vello Tarmisto.

VELLO TARMISTO SÕJAJÄRGSE KODU- UURIMISE EESTVEDAJANA¹

Andrus Ristkok ja Arvo Järvet

Kodu-uurimisel on teadupoolest eesti kultuuris oluline roll olnud kanda, iseäranis sellesse kuuluva teaduse äärel. Kodu-uurimise ajaloolised tegelased moodustavad suure osa meie ärkamisaegsetest suurkujudest. Selle harrastuse suurim panus eesti kultuurilukku pärineb aga läinud sajandi esimesest poolest. Ülemaaliselt korraldatud kodu-uurimisliikumise toel koguti ning talletati määratu hulk teavet meie maa ja rahva kohta. Suuresti tolle ajastu materjalikogude varal koostati esimesed kultuuriloo tähtteosed: 8-köiteline Eesti Entsüklopeedia, selle eelkäijana koguteos "Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur" (1926), rääkimata soliidsete maakondlike koguteoste seeriast, millest alanud sõja ja järgnenud okupatsiooniajastu tõttu jõudis ilmuda siiski vaid kuus tervikköidet ja kahe maakonna üldosad.

Pärastsõja-aastail oli kodu-uurimisel tolle aja võimalolijate silmis kahtlaselt rahvuskeskne maik juures ning sõjaeelset tegevust samal viisil ei saanud ega lastudki jätkata. Ometi oli kodu-uurimishuvi inimestes alles ning üsna pea pärast sõja lõppu hakkas paigamuuseumide, raamatukogude ning kultuuri- ja rahvamajade juurde tekkima huviliste grupe ning ringe. Harrastusuurijate abiga asuti taas koguma ja analüüsima, esialgu küll ajaloo- ja etnograafiaalast materjali kodukandi kohta.

Üsna pea oli selge, et see tegevus vajaks koordineerimist. 1955. aastal õnnestus ENSV Teaduste Akadeemia juures asutada Eesti Geograafia Selts. Seltsi esimehe Vello Tarmisto algatusel asuti arutama ka kodu-uurimist sidustava ning metoodiliselt juhendava keskuse asutamise võimalusi, et taaselustada pärast sõda soikunud teaduslikku kodu-uurimist. Too omal ajal kõrgele tasemele jõudnud rahvahariduslik ja üldkultuuriline liikumine oli saanud Vello Tarmistole südamelähedaseks juba tema varases koolipõlves hariduslembeses Õisu koolimõisas. Teh-

¹ Käesoleva artikli lühem algversioon "Vello Tarmisto sõjajärgse kodu-uurimise eestvedajana" ilmus EGSi aastaraamatus (43. kd, toimetaja Arvo Järvet; Tallinn: Eesti Geograafia Selts, 2018, lk 54–61).

tud eeltöö päädis TA kodu-uurimise komisjoni moodustamisega 1958. aastal, mis tähendas kodu-uurimisele kindla organisatsioonilise aluse loomist.² Komisjoni pikaajalise teadussekretäri Eva Maaringu kinnitusest oligi kolmest selle algatuse võtmekujust just Vello Tarmisto peamine komisjoni ellukutsuja ning läbirääkimiste pidaja, ehkki kodu-uurimistemaatika laiemate ja sügavamate käsitluste poolest on vahest rohkem tuntud-teatud tollane geograafiadotsent Endel Varep, loodusteadlane Jaan Eilart ning paljud teised komisjoni algusaegade 35-st liikmest. Kahe elujõulise akadeemilise ühenduse – EGSi ja kodu-uurimise komisjoni – loomine nii lühikese ajaga eeldab nende ellukutsujal eriomaseid organisaatorlikke võimeid. Neid jätkus Vello Tarmistol küllaga. Kõrvuti EGSi juhtimisega tegeles ta rohkem kui 30 aastat aktiivselt ka kodu-uurimise komisjonis, algul aseesimehe, hiljem esimehe ülesannetes.

TA kodu-uurimise komisjoni esimeheks soostus hakkama akadeemik Hans Kruus. H. Kruus oli enda keerulise poliitilise karjääri tõttu, ent juba rehabiliteerituna, sobiv käilakuju komisjonile. Olulisim aga – ta oli oma akadeemilise eriala kõrval klassikaks hinnatud kodu-uurimise meetodika ja metodoloogia järjepidevuse kandja, olles teinud seda tööd koos Johannes Gabriel Granö, August Tammekannu, Edgar Kanti ja teiste tuntud kodu-uurimise tava loojate ning arendajatega sõjaeelses Tartu ülikoolis.

Komisjoni töö peamiseks juhiks kujunes aga Vello Tarmisto, kes hea suhtlejana lahendas komisjoni tööks vajaliku rahastamise ja muud küsimused, esitas komisjoni tegevuse aastaülevaated nii juhatuses kui ka üldkoosolekul ning pidas läbirääkimisi kirjastusega kodu-uurimisalaste trükiste väljaandmiseks. Vello Tarmisto kavandas Eesti NSV Kultuurifondi, mille presiidiumi liige ta oli, ühe tegevussuuna – "Ko

dupaik". Ta käis esinemas rajoonides toimunud ettekandekoosolekutel ja konverentsidel tutvustamaks kodu-uurimise üldseisukohti ja senist tegevust. Vello Tarmisto rääkis kodu-uurimise tegevuse organiseerimisest ka 1960. aastal toimunud NSV Liidu Geograafia Seltsi III kongressil Kiievis. Tema meenutuste järgi arutati eriti elavalt seda küsi-

² Tarmisto, V. 1959. Kodu-uurimisest ja selle edasiarendamisest Eesti NSV-s. – EGSi aastaraamat 1958. Tallinn, lk 332–336.

must kooligeograafia sektsioonis, kus mitmed õpetajad tutvustasid oma sellealaseid töökogemusi.³ Hans Kruusi lahkumise järel sai Tarmistost 8. veebruaril 1977.a kodu-uurimise komisjoni esimees kuni komisjoni likvideerimiseni 1991. aastal. Komisjoni rolli hakkas nüüd täitma vahetult eelnenud aastal taasasutatud Eesti Kodu-uurimise Selts.



Soome Kodu-uurimisliidu delegatsiooni liikmetega vestlemas 1978. aastal Tallinnas. Vasakult: 1. Soome Muuseumide Keskuse osakonnajuhataja Maija-Liisa Heikinmäki, 2. Soome Kodu-uurimisliidu tegevjuhataja Markku Tanner, 3. Eesti kodu-uurimise komisjoni esimees Vello Tarmisto ja 4. Soome Kodu-uurimisliidu esimees Olli Vuorinen.⁴

Teadusliku kodu-uurimise edendamiseks alustati Vello Tarmisto algatusel 1958. aastal kooliõpetajate teaduslik-metoodiliseks välja- ja täiendõppeks vajalike seminaride korraldamist. Kodu-uurimise Komisjoni, EGSi ja Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi koostöö tulemusena organiseeriti algul ainult geograafia-alaseid, hiljem juba komp-

³ ERA.4999.1.1–188. (TA Kodu-uurimise Komisjoni juhatuse koosoleku protokollid.)

⁴ Käesolevas artiklis avaldatud fotod pärinevad Eesti Kodu-uurimise Seltsi fotokogust.

leksse suunitlusega vabariiklikke seminar-kokkutulekuid. Esimene suve-seminar toimus 1959. aastal Rapla rajoonis Kaius ja teine kaks aastat hiljem Jõgeva rajoonis Palamusel. Õppuste hõlbustamiseks koostati vastavad juhendmaterjalid. Väga põhjalikud geograafiaalase kodu-uurimise seminari juhendid koostas 1961. aasta seminariks Kallio Kildema. Maastikukomponentide kirjeldamise ja kompleksprofiili koostamise metoodika oli Kildema poolt esitatud nii detailselt, et selle juhendi järgi saab teha ka teaduslikku uurimistööd.

Vello Tarmisto esmaseks taotluseks oli 1920. aastatel alustatud maa-kondlike koguteoste sarja uuendatud, nüüd muidugi uue korra kohaselt rajoonide ja vabariikliku alluvusega linnade viisi koguteoste koostamine. 20. detsembril 1958 esitab ta juhatuse koosolekul ülevaate komisjoni senisest tegevusest, milles märgib, et komisjoni suurimaks ülesandeks on teadusliku koguteose "Eesti NSV rajoonid ja linnad" koostamine ja väljaandmine. Selleks on vaja esiteks koostada üksikasjalik prospekt, leida kvalifitseeritud autorid teadlaste hulgast, organiseerida rajoonides kodu-uurimusliku materjali kogumist kohalike toimkondade juhendamisel ja pidada läbirääkimisi kirjastamise küsimustes Eesti Riikliku Kirjastusega. Eesmärgiks on anda välja teaduse uusimail andmeil põhinev teaduslik väljaanne vastava ala eriteadlaste poolt, kaasa tõmmates kohalikke kodu-uurijaid. Koguteoste ilmumine planeeritakse aastaile 1961–1975. Esimestena pidid ilmuma Kose ja Rapla rajooni köited. 1960. aasta kevadel on plaani muudetud seoses eelmisel aastal toimunud väikeste maarajoonide likvideerimisega ning põhirõhk suunati Rapla rajooni koguteose väljaandmisele.

Oluliseks peeti koguteose prospekti koostamist, mida korraldas vastav toimetis koosseisus Hans Kruus, Eva Maaring, Osvald Nilson, Vello Tarmisto ja Endel Varep, kusjuures neist kaks viimatinimetatut olid üldjuhendi põhilisteks koostajaiks. Lisaks osales prospekti ehk metoodilise kogumiku koostamisel ligi 30 tuntud eriala spetsialisti.

Eesti Kodu-uurimise Seltsi arhiivis on alles nõukogudeaegse rajooni koguteose üksikasjalik makett.⁵ Prospekti juures on ka pikk nimekiri isikutest, kellelt oli kavas tellida kavandatud köidete sisuartiklid. Paraku sai üsna pea selgeks, et sellisel süstemaatilisel moel, nagu enne

⁵ Koguteose "Eesti NSV rajoonid ja linnad" prospekt. 1960. Käsikiri Eesti Kodu-uurimise Seltsi arhiivis, 100 lk.

sõda, nüüd rajoonide ainst käsitada ei ole võimalik, sest niisugust tegevust võimuorganite poolt ideoloogiliselt ei toetatud. Raamatute väljaandmiseks vajaliku nõusoleku saamiseks oleks tulnud eelnevalt läbida bürokraatia kadalipp Vello Tarmisto esitatud konkreetsete tegevuste jadas: tihe kontakt Eesti Riikliku Kirjastusega, arutada koguteose väljaandmist TA ühiskonnateaduste osakonnas, esmalt selle bürooga. Sealt saada positiivne otsus taotluse esitamiseks TA presiidiumile, kust edasi viia küsimus EKP Keskkomiteesse. EKP Keskkomiteega kooskõlastamata sedalaadi väljaannete kirjastamine polnud võimalik.

Paraku tekkisid probleemid ka kaastööde saamisega, sest vaatamata korduvatele meeldetuletustele, koosolekutele ja nõupidamistele, oli Rapla rajooni raamatu jaoks 1961.a alguseks laekunud ainult kaks artiklit ning kaks aastat hiljem 11 artiklit. Siis selgub, et Rapla rajooni köidet 1963. aastal kindlasti trükkida ei saa ning trükivõimalused on ebaselged ka 1964. aasta osas. Täiesti käsitlemata jäi toimkonna poolt kaartide teema. Teada oli, et suuremaid kaarte kui mõõdus 1 : 1000 000 esitada ei lubatud. Vello Tarmisto algatatud administratiivsete rajoonide koguteoste koostamine katkes, sest poliitilised olud olid selleks ebasoodsad. Enamik autoreid ei olnud valmis tegema välitöid ja kirjutama artikleid, juhul kui ei olnud tegemist teadusasutuse tööplaani pandud ülesandega. Selliseid suuri teoseid üksnes asjaarmastajate töö varal aga ei olnud mõeldav koostada.

Rajoonide looduse, majanduse ja ajaloo käsitlemine sai võimalikuks teisel moel. Agarad kodu-uurimistemaatika viljelejad asusid korraldama ülevabariiklikke kokkutulekuid Eesti eri paikades. Seal kanti ette uurimistulemusi ja nende kokkuvõtteid käsitletava piirkonna kohta. Teaduste Akadeemia leidis võimaluse ettekannete materjalid avaldada artiklikogumikena. Kogu selle korraldustöö juhtimise eest hoolitses Vello Tarmisto, aidates kaasa ka sellega, et osaliselt kandis trükikulud TA Majanduse Instituut, kus ta ise juhtivas ametis oli. Praktilised tööülesanded jäid aga komisjoni kahe koosseisulise töötaja ning juhatuse liikmete lahendada.



Kodu-uurijate kokkutuleku ekskursiooni peatus Elvas 1970. aastal.

Vello Tarmisto oli agar esineja vabariiklikel kodu-uurijate kokkutulekutel. Enamikust kokkutulekute kogumikest leiame ettekande aluseks olnud artikli või ka mitu, mille autoriks on Tarmisto ise. Tema panuseks oli ennekõike kohaliku tööstuse ja üldise majanduselu ülevaadete koostamine. Mõnel puhul on ta kaasautorina uurinud ka regioonide põllumajandust. Ta lõi kaasa kroonikate koostamise metoodika levitamisel. Ja veel üks teema, mida ta omal moel püüdis kureerida – juhendada – see oli Suure Isamaasõja paikliku ajaloo uurimine. Olles ise sattunud sõjas Punaarmee poolele, elas ta territoriaal- ning laskurkorpuse ridades üle rindekatumused. Nõnda oli üsna loomulik, et ta võttis selle ideoloogiliselt kohustusliku teema enda korraldada, tehes seda talle omasel viisil tasakaalukalt ja poliitkorrektselt.

Ja muidugi – olles nõukogude ajal kodu-uurimise juhtisikuid, tuli Vello Tarmistol täita ka stamm-ülesannet – juhatada suurematel selleteemalistel rahvakogunemistel kodu-uurijaist kuulajad "õigele ideoloogilisele rajale". Ka sellesisulisi ettekandeid võime tollastest kogumikest leida.

Vello Tarmisto bibliograafiast (vt käesolevas kogumikus) leiame tema autorinimega ligi 30 kodu-uurimisteemalist kirjutist. Kodu-uurimiskomisjoni trükiväljaannete impressumid tunnistavad, et Vello Tarmisto on olnud ka õige paljude komisjoni väljaannete vastutav toimetaja, paljudes aga toimetuskollegiumi liige.

TA kodu-uurimise komisjoni üks olulisemaid trükiseid oli "Kodu-uuri ja käsiraamat" (1966), ainus terviklikum meetodiline juhendmaterjal tolle ajajärgu kodu-uuri jaile. Sellesse on Vello Tarmisto kirjutanud mitu meetodilise sisuga artiklit: "Rahvastik", "Kodukoha majandus" (põllumajandust ja tööstust käsitlev osa), sissejuhatuse peatükile "Kroonikad" ning kahasse Otto Karmaga kohaliku tööstusettevõtte kroonika näidiskava.



1974. aastal kodu-uuri jaite vabariikliku kokkutulek-seminari vaheajal vestlevad (vasakult) Hans Kruus, Vello Tarmisto ja Jaan Eilart.

Tänapäevase pilguga tollaseid Vello Tarmisto kirjutisi lugedes riivab silma suhteliselt sage viitamine parteipoliitilistele materjalidele ning ka vastava sõnavara üsna usin kasutamine. Isegi vasakpoolse poliitilise minevikuga kodu-uurimise komisjoni esimene esimees Hans Kruus

tundub selle poolest tagasihoidlikum olevat. Kuid Kruusil ei tulnud kuigi palju ettenähtud sisuga juhtartikleid kirjutada – selle töö tegi Vello Tarmisto tavaliselt ise ära. Inimesed, kes on kursis nõukogude ühiskonnateaduste paratamatute tavade ja ehk ei pööra sellisele koogutamisele sedavõrd teravat tähelepanu. Teada on, et Vello Tarmisto päritolu ja elukäik enne nõukogude okupatsiooni paistis punavõimu tegelastele üsna plekilisena. Seetõttu ei tohtinud mees saatust õrritada. Kolleegide ja sõpradega suheldes polnud aga libekeelsusest jälgegi. Teda tunti pigem ikka hea lastetoaga härrasmehena ja seltskonna naelana.

29. juunil 1988 langetas ENSV TA presiidium otsuse, mis luges akadeemia otseseks eelkäijaks enne sõda asutatud Eesti Vabariigi Teaduste Akadeemia. Küllap sellest sammust ajendatuna algasid kodu-uurimise komisjonis arutelud võimaluse üle taastada okupatsiooni-aastail katkenud Eesti Kodu-uurimise Seltsi tegevus. Selts asutati teatavasti 1939. aastal Teaduste Akadeemia juures, pärast pikaajalisi arusaamatusi maakondlike koguteoste seeria trükkitoimetamisel, mis kuni tolle ajani käis Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna ametlikul korraldusel.

1988. aastal arutelud kodu-uurimisliikumise üle-eestilisest ümberkorraldamisest jäid siiski viibima suvepuhkuste tõttu. Üheks põhjuseks sai komisjoni esimehe raske haigestumine (Vello Tarmisto viibis pikemat aega haiglas insuldi järelravil). Sama aasta novembris pöördus komisjon ringkirjaga kodu-uurijate poole üle Eesti. Ringkirja mõtteks oli koguda ettepanekuid ja arvamusi silmapaistvalt arvukaks paisunud kodu-uurimishuviliste tegevuse asjakohasemaks koordineerimiseks ning ühtlasi ka testida ideed Eesti Kodu-uurimise Seltsi taastamisest. TA kodu-uurimise komisjon on tol perioodil hinnanud kodu-uurijate arvuks ligikaudu 5000, neid entusiaste ühendavate ringide, sektsioonide, koolide ja paigamuuseumide arvuks aga ligi 500.

TA kodu-uurimise komisjoni aastakoosolekul 16. märtsil 1989 tegi tervisehäirest taastunud Vello Tarmisto ettekande "Kodu-uurimisliikumise reorganiseerimisest". Ettekandes, mis tugines osalt ka ringkirja vastukajadele, vaagis autor mitmeid viise kodu-uurijate tegevuse paremaks korraldamiseks üle maa, muuhulgas ka ideed taastada algselt

poolrajandi eest asutatud Eesti Kodu-uurimise Selts.⁶ Tarmisto kindel poolehoid kaldus seltsi taastamise poole. Tarmisto ise ei kahelnud, et see on õigeim organisatsiooniline vorm kodu-uurimisliikumise kaasajastamiseks.

Tuleb lisada, et esimese Eesti Kodu-uurimise Seltsi (taas)asutamise ettepaneku tegi Vello Tarmisto kodu-uurimise komisjoni juhatuse koosolekul juba 1968. aastal:⁷

"Kui perspektiivselt seisukohalt võtta, siis seltsi loomine oleks õigustatud. Hiljem tuleb ta niikuinii luua. Teised seltsid on kitsamate huvidega ja uue kodu-uurimise seltsi loomine ei takistaks ega pidurdaks mingil määral nende tegevust. Küsimus seisab põhiliselt seltsi loomise ajas. Kui meie ei tee või ei organiseeri seda ise, siis võib ta olla tehtud mingis liinis (kultuurimälestiste kaitse) kolmandate poolt ja meil on siis juba raske midagi moodustada kodu-uurimise kompleksse seisukohast lähtudes. Ei saa kujuneda ega püsivaks jääda selline olukord, et meil on nii palju seltse mikroprobleemide jaoks, kuid kodu-uurimise kallakuga selts jääks tulemata."

Tollel koosolekul lõpetati arutelu tõdemusega, et seltsi loomise küsimuses tuleb jätkata pinna sondeerimist. See tähendas, et tuli selgitada ettepanekut esmalt partei- ja valitsusasutustele ning pärast nende heakskiidu saamist oli võimalik seltsi loomisega edasi minna. Taas vahetati arvamusi kodu-uurimise seltsi loomise asjus kolm kuud hiljem, aga midagi konkreetset ei otsustatud. Riiklik Ehituskomitee pooldas samal ajal väga kultuurimälestiste kaitse seltsi loomist. Selle ettepaneku tagasilükkamise korral oleks taotletud arhitektuurimälestiste seltsi asutamist, mis oleks olnud loogiliseks jätkuks 1969. aastal tööd alustanud Vabariiklikule Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioonile. Kuigi 1960. aastate lõpus oli ühiskonnas veel 1956. aastal alanud "Hruštšovi sula" kerge järellainetus, tuli oodata veel paarkümmend aastat, enne kui osutus võimalikuks nii muinsuskaitse kui ka kodu-uurimise seltside asutamine.

⁶ Ettekande terviktekst on avaldatud EKUS aastaraamatus: Tarmisto, V., 2008. Kodu-uurimisliikumise reorganiseerimisest. – Eesti Kodu-uurimise Seltsi, Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Eesti Genealoogia Seltsi Aastaraamat 2007, lk 21–24.

⁷ ERA.4999.1.76. (TA Kodu-uurimise Komisjoni juhatuse koosoleku protokollid.)

Eesti Kodu-uurimise Selts taasasutatigi 27. jaanuaril 1990. Paraku Vello Tarmisto enda tervis enam ei andnud kindlustunnet seltsi etteotsa asumiseks. Aga ta leidis parima kandidaadi seltsi esimehe kohale. Taasasutatud EKUSi juhatuse esimeheks valiti laia silmaringi ning eruditsiooniga arheoloog Vello Lõugas. Kui pahatihti kippusid ajaloolase taustaga kodu-uurijad seda harrastusala kodulooks taandama, siis Vello Tarmisto hea inimesetundjana adus, et Vello Lõugas sai suurepäraselt pihta kodu-uurimise interdistsiplinaarsele olemusele ning usaldas tema kandidatuuri.

VELLO TARMISTO MINU JUHENDAJANA JA EESTI TURISMIMAJANDUSE UURIMISE TOETAJANA

Tiia Karing

Mõtlen suure südamesoojusega tagasi oma juhendajale Vello Tarmistole ja neile aastatele, kui olin tema aspirant aastail 1970–1974 ning sellele järgnenud edaspidisele koostööle Majanduse Instituudis.

Peale ülikooli lõpetamist 1969. aastal, suunati mind tööle Eesti NSV Plaanikomiteesse. Sain seal töötada neli kuud, kui mul tekkis võimalus asuda õppima TA Majanduse Instituudi statsionaarses aspirantuuris. Minu töö juhendajaks määrati Vello Tarmisto, kes oli Eesti Geograafia Seltsi esimees ja pidas välisturismi Eesti jaoks ülitähtsaks. Tema andiski mulle väitekirja teema idee – välisturismi arengu ja territoriaalse organiseerimise probleemid. Hakkasin uurima Eesti turismi, eriti välisturismiga seonduvat.

Vello Tarmisto oli tol ajal TA Majanduse Instituudi tootlike jõudude paigutamise sektori juhataja, alates 1. jaanuarist 1974 instituudi direktor. Väitekirja koostamise käigust ja probleemidest rääkisime tema tööruumis, kus peale tema töötasid veel Kaljo Laas ja Voldemar Kaufmann. Iga kord, kui ma tema kabinetti läksin, tundsin teatavat ärevust, et kas mul on ikka kõik küsimused läbi mõeldud. Tundsin noore inimesena suurt respekti oma juhendaja vastu. Kuid Vello Tarmisto oskas luua tavaliselt mõne humoorika lausega laheda ja sundimatu õhkkonna.

Kuna turismi, eriti aga välisturismi probleeme ei olnud ENSV-s uuritud, siis andis Vello Tarmisto soovitusel uurida Eesti Vabariigi ajal jõudsalt arendatud välisturismi või nagu seda sel ajal nimetati *võõrasteliikumist*. 1938. aastal loodi Eestis turismi koordineeriv Loodushoiu ja Turismi Instituut, mida juhtis president Konstantin Pätsi vend Peeter Päts. Aastatel 1939–1940

alustas instituudi ettevõtmisel ilmumist erialane ajakiri *Loodushoid ja Turism*. 1939. aastal ilmus kuus sisutihedat numbrit, pöördelisel 1940. aastal jõuti välja anda kolm numbrit. TA raamatukogu erifondis sain lugeda seda huvitavat ajakirja, kus oli tõeliselt häid ja sisukaid artikleid selle kohta, kuidas enne sõda turismi edendati, milliseid seadusi välja anti, kuidas turismistatistikat korraldati, muu hulgas kajastati sise- ja välisturistide osatähtsust Eesti majanduselus. Selle materjali analüüsi soovitas Vello Tarmisto mul vormistada artikliks ja see ilmuski EGS-i aastaraamatus 1974. aastal.¹

Uurisin raamatukogudes artikleid teiste maade turismikorralduse kohta Euroopa juhtivates turismimaades nagu Itaalia, Hispaania, Jugoslaavia jt. Kuid artikleid välisturismi kohta oli minimaalselt. Väitekirja kirjutamise ajal soovitas juhendaja mulle Moskva raamatukogusid külastada. Nii käisingi mitmel korral Lenini-nimelises Riiklikus Raamatukogus erialakirjandust lugemas, uurimistööd tegemas ja andmeid kogumas nii NSV Liidu, aga ka välisriikide turismimajanduse kohta. Meie raamatukogudes polnud sellist kirjandust, mida väitekirja ettevalmistamiseks vaja, olemaski.

Eestiga seonduvate andmete kogumiseks käisin Tallinna Inturistis ja Eesti NSV Välisturismi Valitsuses, kus mulle tehti ettepanek asuda koostama välisturismi arengukontseptsiooni Eestis. Vello Tarmisto kiitis selle mõtte heaks, sest seal sain ka oma väitekirja jaoks vajalikke andmeid. Nõukogude Liidus koordineeris tol ajal suurema osa välisturistide liikumisi turismiagentuur Inturist, millel oli ka osakond Tallinnas. Eesti osakond oli üleliidulisele Inturistile väga kasulik üksus, selle kanda oli oluline osa turistide vastuvõtust ja riigile valuuta teenimisest. Eesti, eeskätt just Tallinn, sest mujale välisturistid pääsesid piiratult, oli välisturistide arvult Nõukogude Liidus esikohal

¹ T. Karing. Välisturismi arengujoontest Eestis XIX sajandi keskpaigast kuni 1940. aastani. Rmt.: Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1973. Tallinn, 1974, lk 176–190.

tuhande elaniku kohta, seda eeskätt tänu soomlastele. Saadud valuutatulu laekus Moskva keskasutusele, Eestisse jäi vaid kümme protsenti.

Juhendajaga koos leidsime, et päris huvitav oleks prognoosida väliturismi arenguperspektiive Eestis paarikümne aasta lõikes. Vello Tarmisto julgustas mind kasutama matemaatilisi meetodeid. Prognoosid, mis tuginesid välituristide arvu, valuuta laekumise ja majutuskohdade näitajate aegridadele ja vastavale metoodikale, esitasin perioodi 1975–2000 kohta. Välituristide prognoositud arvud, mis võisid tunduda tol ajal täiesti absurd-
sed, olid küllaltki lähedal 2000. aasta tegelikele näitajatele, nagu nüüd tõdeda võib.



Vello Tarmisto osales alati Majanduse Instituudi ühisüritustel. Sellel fotol on ta kolleegidega kohvilauas. Temast vasakul on Iris Räägel ja paremal käesoleva loo autor Tiia Karing. Foto pärineb aastast 1971.

Väitekirja “Väliturismi arengu ja territoriaalse organiseerimise probleemid Eesti NSV-s“ kaitsesin 1975. aastal TA Ühiskonnateaduste osakonna juures ja see oli Eestis üldse esimene väitekirj väliturismist. Kuna minu töö sisaldas tolle aja tähenduses salajasi andmeid, sh valuuta andmestikuga seonduvat, siis töö oli kuulutatud ametialaseks kasutamiseks ja kaitsmine seega kinnine. Seda tööd ei saanudki edaspidi keegi avalikult kasutada.

Jäin pärast väitekirja kaitsmist teadurina tööle TA Majanduse Instituuti teenindusökonoomika sektorisse ning koostöö Vello Tarmistoga jätkus. Instituudi direktorina juhtis ta mitmeid üleliidulise tähtsusega projekte, milles ka mina oma teemaga osalesin. Meil tekkis võimalus osaleda Moskvast koordineeritavates rahvamajanduslikes, sh teeninduse, puhkuse ja turismiga seonduvates projektides. Mind määrati instituudi poolt nende osade vedajaks. Kogu dokumentatsioon oli venekeelne ja kõik meie poolt koostatud materjalid saadeti Moskvast asuvasse koordineerivasse teadusasutusse. Neid töökoosolekuid juhtis enamasti Vello Tarmisto oma kabinetis. Tõsise töömeeleolu kõrval leidis ta alati mõne hea sõna ja väikese huumorikillu.

Turismimajanduse temaatika huvitas mind niivõrd, et järgnevate aastate jooksul uurisin seda edasi ja avaldasin ka selleteemalisi artikleid, sh välisajakirjanduses. Ühe artikliga² juhtus nii, et see raamat, mille autoriteks olid veel Mart Vabar, Anne Magero ja Ain Sambla, küll avaldati trükis, aga siis tuli EKP Keskkomiteest korraldus raamat avalikust kasutusest kõrvaldada (saata erifondi). Raamatus oli rõhutatult toodud esile mõte Eesti välismajanduse iseseisvast arendamisest ja sellest, kuidas rohkem valuutat saaks jääda Eestisse. Sain noomida ja öeldi, et tuleb meeles pidada, et Eesti NSV on osa Nõukogude Liidust ja ka Eesti turism on osa kogu NL turismist.

² Т. Каринг, 1974. Об иностранном туризме в Эстонской ССР. – Советская Эстония – иностранный туризм, экспорт и импорт. Таллин: Ээсти Раамат, с. 5–18.

Meenuvad mõned artiklid, mis ärgitasid edasist diskussiooni turismimajanduse edendamiseks Eestis. Näiteks ilmus 1988. aastal ajalehes *Noorte Hää*l artikkel „Eesti turismimaaks“³, milles selgitasin, miks on turismimajanduse arendamine riigile oluline ning kuidas saab turismi kaudu toetada IME eesmärgi ja teenida iseseisvale riigile nii vajalikku valuutat. 1990. aastal ilmus ajalehes *Tehnika & Majandus* artikkel “Turism ka Eesti valuutaallikas”⁴, milles analüüsisin turismi majanduslikku tähtsust ja arengueeldusi. Mind kutsuti mitu korda n-ö „vaibale“. Käisin Ametiühingute Kesknõukogus aru andmas, miks artiklites on liialt julgelt rõhutatud iseseisvat Eestit ja iseseisva Eesti turismi arendamine võimalust.

Mäletan üht pikemat arutelu Vello Tarmistoga turismi arendamise vajadusest Eestis, kui läksin temalt nõu küsima, et kas mul oleks mõtet tõsisemalt turismiga tegeleda loodava EV Turismiameti nõunikuna. Ta andis oma positiivse soovitus. Nimelt oli minu koostatud Eesti välisturismikontseptsioon leidnud huvi ja heakskiitu nii Eesti NSV Välisturismi Valitsuses kui ka Tallinna Linnavalitsuses ja leiti, et seda oleks vaja koos areneva siseturismiga riiklikul tasandil koordineerida.

Uutes ja märksa võimalusterohkemates tingimustes kasvas välisriikide ja -turistide huvi Eesti vastu. Tekkisid esimesed Eesti erakapitalil põhinevad reisibürood ja muutuste teele asusid ka kolm senist suurt turismiorganisatsiooni: Inturist, Sputnik ning Turismi ja Ekskursiooni Nõukogu. EV Kultuuriministeerium ja Tallinna Linnavalitsus olid initsiaatoriteks, et valitsuse lauale sai ettepanek luua riigi tasandil turismi koordineeriv organisatsioon. 10. mail 1990 võeti Vabariigi Valitsuse määrusega vastu Turismiameti põhimäärus ja asutati EV Turismiamet, mille esimeseks peadirektoriks sai Voldemar Promet, kes kutsus mind nõunikuks.

³ Tiia Karing. Eesti turismimaaks!? *Noorte Hää*l, 20. juuli 1988.

⁴ Tiia Karing. Turism ka Eesti valuutaallikaks. *Tehnika & Majandus*, 3/4, 1990.

Minu tööks sai Turismiameti erinevateks tegevusteks ja riigi turismi arendamiseks vajalike dokumentide ettevalmistamine, rahvusvaheliste koostöövõimaluste leidmine, turismiettevõtluse edendamine jms. Tuli lahendada väga palju teemasid korraga, suur töö oli hiljuti asutatud väikefirmadega, kellest paljudel oli muude tegevuste hulgas põhikirjas ka turismiga tegelemine. Kui Voldemar Promet suundus 1990.a. novembris tööle kultuuri-ministeeriumi, siis määrati mind Turismiameti peadirektoriks. Sel puhul mind õnnitledes Vello Tarmisto märkis, et nüüd on mul aeg oma uurimistulemused ja teadmised praktikas rakendada.

Kokkuvõtvalt tahan meenutada Vello Tarmistot kui heas mõttes vana kooli meest, kes oli alati korrektselt riides, ei hilineud kohtumistele, oli valdavalt heas tujus ja humoorikas, nii töökoosolekutel kui ka instituudi ühisüritustel. Tuleb rõhutada tema heasoovlikku suhtumist kolleegidesse. Oma pingelise töö kõrval leidis ta aega mind nõustada ja igati toetada minu töös ning ettevõtmistes. Vello Tarmisto uskus Eesti jaoks olulise turismimajanduse, sh välisturismi arengusse, tema usku võib kinnitada turismimajanduse igati arvestatav osatähtsus praeguses Eesti majanduselus.

VELLO TARMISTO BIBLIOGRAAFIA

Arvo Järvet ja Kalev Kukk

Vello Tarmisto bibliograafia koostamisel on kasutatud Eesti Teaduste Akadeemia endise teadusliku raamatukogu (praeguse Tallinna Ülikooli teadusliku raamatukogu) koostatud Eesti NSV TA töötajate poolt ühiskonnateaduste alal avaldatud tööde bibliograafiat, Vello Tarmisto enda aruandelisi tööde loetelusid, toonase Majanduse Instituudi arhiivmaterjale ning nõukogude ajal välja antud "Artiklite ja Retsensioonide Kroonikat". Käesolevas bibliograafias esitatud Vello Tarmisto trükilooming hõlmab 23 monograafiat ja lühemat üksiktrükist (tõsi, pealkirja "Stalinliku ajastu suurehitused" all ilmunud raamatute tiitellehtedele on tema nimi usurpeeritud), umbes 230 ajakirjades ja erinevais kogumikes avaldatud artiklit ning umbes 120 ajaleheartiklit. Lisaks on ta olnud arvukate kogumike koostaja või toimetaja või siis mõlemat korraga. Veel on ta kirjutanud 100–200 lühemat või pikemat entsüklopeediaartiklit, mis ilmusid "Eesti Nõukogude Entsüklopeedia" 1. väljaande (nn ENE-1) kõigis kaheksas köites aastatel 1968–1976 ning selle teise väljaande (ENE-2), mis alates viiendast köitest kandis "Eesti Entsüklopeedia" nime, esimeses kolmes köites (1985–1988). Ühtlasi on käesolevas bibliograafias omaette alajaotuses esitatud Vello Tarmisto olulisemad käsikirjalised uurimused TA Majanduse Instituudis.

Käesolevas bibliograafias toodud trükised on ilmunud ajavahemikus 1935–1990, lisaks üks 2007. aastal postuumselt ilmunud artikkel kodu-uurimisliikumise reorganiseerimisest, mis on kirjutatud 1989. aastal. Vello Tarmisto esimesteks trükis ilmunud kirjatöödeks on aastail 1935–1937 kirjutatud skaudilood ajakirjades *Eesti Skaut* ja *Tuleviku Rajad* ning ajalehes *Sakala*, lisaks allpool esitatule veel mõned ajakirjale *Eesti Skaut* saadetud lühiteated Sakala skautide tegevistest. Viimaseks Vello Tarmisto eluajal ilmunud artiklikis jäi ajakirjas *Agraarteadus* (1990) avaldatud kirjutis oma isast Julius Grünberg/Tarmistost tema 100. sünniaastapäevaks. Vello Tarmisto kõige viljakam teadlaseaeg jäi aastatesse 1955–1984.

Vello Tarmisto teaduspublikatsioonid võib jaotada kolme suurde valdkonda: 1) majandusgeograafilised artiklid ja üksikväljaanded, mis domineerisid ülekaalukalt 1950. aastate keskpaigast kuni 1970. aas-

tate alguseni; 2) regionaalökonoomika valdkonda klassifitseeritavad artiklid 1970. ja 1980. aastatest (tõsi, nende kahe valdkonna vahele on sageli raske eristavat piiri tõmmata) ning 3) kodu-uurimuslikud kirjutised, mille seas esimeseks on EGSi 1958. aasta aastaraamatus ilmunud artikkel "Kodu-uurimisest ja selle edasiarendamisest Eesti NSV-s" (1959).

Suur osa Vello Tarmisto kirjatöödest on ilmunud erinevates EGSi väljaannetes, teisalt oli ta ka Majanduse Instituudi egiidi all ilmunud kogumike püsiautor. Selgelt eristuvad nende seas artiklid, mis käsitlevad Eesti NSV tööstuse paiknemises toimuvaid protsesse, nii kontsentreerumist kui ka hajutatust, ning majanduse regionaalseid mustreid Eestis.

Neljanda, samuti selgelt eristuva rühma tema trükistes moodustavad oma aja poolt ette määratud ideoloogilis-poliitilised artiklid. Viimaste seas võib eristada kõigepealt teaduslikes ja poolteaduslikes (selliste hulka liigitati omal ajal ka ajakiri *Eesti Kommunist*) väljaannetes ilmunud artikleid, mille olemasolu oli neil aegadel enamasti eelduseks paljude kogumike ilmumisele üldse. Selliste artiklite kirjutamise põhiraskus langes näiteks Eesti Geograafia Seltsi aastaraamatutes paratamatult Vello Tarmisto ja Salme Nõmmiku õlule, kodu-uurijate kogumike osas sama selgepiirilisel peamiselt Vello Tarmistole. N-ö musta (st poliitiliselt "punase") töö tegemine tuli tal sageli paratamatult enda kanda võtta, millega avati kirjutamisvõimalus paljudele teistele geograafidele, majandusteadlastele ja kodu-uurijatele. Aeg oli selline, keegi pidi seda tegema ja seda Vello Tarmisto oma positsioonist tulenevalt ka tegi – kaalutlevalt ja rahulikult riiklikke suuniseid arvestades ning probleeme selgitades kaldumata äärmuslikesse ideoloogilistesse liialdustesse.

Sama võib öelda ka mitmete Majanduse Instituudi väljaannete puhul, kus taoliste artiklite kirjutamise kohustus tulenes tema ametikohast instituudis, esialgu tootlike jõudude paigutamise sektori juhatajana, hiljem instituudi direktorina. Viimane oli määrav ka "tellitud" kohustuslike ajaleheartiklite puhul, kus nõudluse määrasid ära poliitilised päevasündmused, nagu NLKP kongressid ja nendega seostuv viis-aastakute algus, ENSV järjekordsed "juubelid" jms. Oma esimesed ENSV-aegsed kohustuslikud ajaleheartiklid kirjutas ta TPI komso-

molisekretärina. Teisalt läks juba siis ajakirjandus kergema vastupanu teed, küsides lugusid (kas või reisimuljete osas) juba tuttavaks saanud autoritelt. Kahtlemata aitas Vello Tarmisto puhul sellele kaasa tema ladus suhtlemis- ja kirjutamisstiil ning ette antud tähtaegadest korrektne kinnipidamine.

Vello Tarmisto trükiste geograafia piirdus paratamatult peamiselt toonase Nõukogude Liiduga, kusjuures nii mõndagi ilmus selliste üleliiduliste tippkirjastuste nagu *Государственное издательство географической литературы* ja *Мысль* väljaandel. Ta on ka üks vähe-seid eestlasi (ja seejuures esimene), kelle kirjutised ilmusid NSV Liidu geograafia-alastes kõrgeima kategooria ajakirjades nagu *Известия АН СССР. Серия географическая* ja *Известия Всесоюзного географического общества*. Siinkohal tuleks märkida ka tema aktiivset osalemist paljudel eelkõige Eestit, Lätit ja Leedut hõlmavatel regionaalsetel ning üleliidulistel teaduskonverentsidel, mida "mõõdab" ilmunud teeside geograafia, seda eriti doktoritöö kaitsmisele eelnenud aastatel ja hiljem juba Majanduse Instituudi direktorina. Välismaal ilmunud trükiste seas tuleks esile tõsta rahvusvaheliste geograafiakongresside ametlikes teesidekogumikes avaldatut (Stockholm 1960, London 1964, New Delhi 1968 ja Montreal 1972) ning koos Arno Kõörnaga kirjutatud Eestit käsitlevat artiklit *Britannicas* (1975). Lisaks mõni üksik Ungaris, Poolas, Saksa DVs ja Soomes ilmunud artikkel. Mis tänapäeval on norm, oli siis äärmuslik erand.

Raamatud ja teised üksikväljaanded

Tarmisto, V. 1951. Stalinliku ajastu suurehitused. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 171 lk.¹

Tarmisto B. 1952. Сельскохозяйственная специализация и сельскохозяйственные районы Эстонии (досоветский период). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук. Таллин–Ленинград. Академия наук Эстонской ССР. Институт экономики. 28 lk.

¹ Ilmselt on tegemist raamatuga, mille kaanele on pandud Vello Tarmisto nimi (vt Kalev Kuke kirjutist käesolevas kogumikus).

Tarmisto, V. 1953. Stalinliku ajastu suurehitused. Teine, täiendatud väljaanne. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 255 lk.²

Ростовцев М., **В. Тармисто**. 1955. Эстонская ССР. Экономико-географический очерк. Таллин, Эстонское государственное издательство, 311 lk.

Tarmisto, V., M. Rostovtsev. 1956. Eesti NSV. Majandusgeograafilise ülevaade. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 275 lk.

Ростовцев М., **В. Тармисто**. 1957. Эстонская ССР. Экономико-географическая характеристика. Издание второе переработанное и дополненное. Москва, Государственное издательство географической литературы, 368 lk.

Tarmisto, V., V. Lill. 1958. Neuvosto-Eestin kansantalous. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 76 lk.

Kammal, U., **V. Tarmisto**. 1959. Tallinn. Ekskursioonijuht. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 74 lk. / vene k: Каммал У., **В. Тармисто**. 1960. Таллин. Таллин, Эстонское государственное издательство, 80 lk. / saksa k: Kammal, U., **V. Tarmisto**. 1960. Tallinn. Tallinn, Estnischer Staatsverlag, 80 lk. / soome k: Kammal, U., **V. Tarmisto**. 1961. Tallinn. Tallinn, Eestin Valtioallinen Kustantamo, 79 lk.

Ansberg, A., **V. Tarmisto**. 1960. Eesti NSV: majandus ja kultuur. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 180 lk. / saksa k: Ansberg, A., **V. Tarmisto**. 1960. Estnische SSR. Tallinn, Estnischer Staatsverlag, 184 lk. / vene k: Ансберг А., **В. Тармисто**. 1960. Эстонская ССР: экономика и культура. Таллин, Эстонское государственное издательство, 198 lk), / rootsi k: Ansberg, A., **V. Tarmisto**. 1961. Estniska SSR: ekonomi och kultur. Tallinn, Estniska Statliga Bokförlaget, 192 lk. / inglise k: Ansberg, A., **V. Tarmisto**. 1962. The Estonian S.S.R.: economy and culture. Tallinn, Estonian State Publishing House, 200 lk.

Тармисто В. 1960. 20 лет Советской Эстонии. Москва, Знание, 31 lk.

Tarmisto, V. 1963. Moldaavia NSV. Tallinn, Eesti NSV Poliitiliste ja Teaduslaste Teadmiste Levitamise Ühing, 17 lk.

Nilson, O., **Tarmisto, V.,** Tiits, H. 1964. Abimaterjal VIII klassi õpetajale. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, 56 lk.

² Tegemist on 1951. aastal ilmunud sama pealkirja kandnud raamatu teise ja täiendatud trükiga, mille ettevalmistamisse oli Vello Tarmisto mingil määral kaasatud n-ö koostajana (vt Kalev Kuke kirjutist käesolevas kogumikus).

Varep, E., S. Nõmmik, T. Rea, **V. Tarmisto**, L. Tiik. 1964. Eesti NSV Entsüklopeedia märksõnastik. Geograafia. Eesti NSV geograafia. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn, 122 lk. Lisana toodud kodu-uurimise märksõnastiku koostas E. Maaring.

Вареп Э., **Тармисто В.** 1967. Советский Союз. Эстония. Москва, Мысль, 255 с. Kordustrükk 1969.

Тармисто В. 1968. О некоторых особенностях экономико-географического положения Эстонской ССР. Таллин, Валгус, 84 lk.

Tarmisto, V. 1971. Eesti NSV regionaalmajanduslikust arengutasemest. Tallinn, Eesti NSV ühing Teadus, 22 lk.

Tarmisto, V. 1974. Loodusliku keskkonna kaitse ülesannetest seoses tööstuse arenemise ja paigutusega Eesti NSV-s. Tallinn, Eesti NSV ühing Teadus, 22 lk.

Тармисто В. 1974. О роли мелких и средних предприятий в народном хозяйстве. Препринт. Таллин, 16 lk.

Тармисто В. 1975. Внутрирайонная территориальная организация производства (на материале Эстонской ССР). Таллин, Валгус, 279 lk.

Tarmisto, V. 1978. NSV Liidu majandusstrateegia ja regionaalsete rahvamajanduskomplekside ning territoriaalsete tootmiskomplekside formeerimine. Tallinn, Eesti NSV ühing Teadus, 28 lk.

Tarmisto, V. 1979. NSV Liidu regionaalmajandusliku arengu programm. Tallinn, Eesti Raamat, 143 lk.

Tarmisto, V. 1984. Arnold Veimer. Tallinn, Valgus, 16 lk. / vene k: **Тармисто В.** 1974. Арнольд Веймер. Жизнь и деятельность академика А. Т. Веймера. Таллин, Академия наук Эстонской ССР, 16 lk. / inglise k: **Tarmisto, V.** 1984. Arnold Veimer: The life and work of academician. Tallinn, Valgus, 1984, 16 lk.

Tarmisto, V. 1988. Kodu-uurimise Komisjon 1958–1988. Lühike ülevaade tegevusest. Tallinn, ENSV TA Kodu-uurimise Komisjon, 11 lk.

Artiklid ajakirjades ja kogumikes

Vello [Grünberg/**Tarmisto**]. 1935. Lehekülg Rootsi suurlaagri päevikust. – Eesti Skaut, 3 (detsember), 47–48.

Vello [Grünberg/**Tarmisto**]. 1936. Töös ja tegevuses Rootsi suurlaagris. – Eesti Skaut, 4 (jaanuar), 74–76.

V[ello]. G[rünberg/**Tarmisto**]. 1935. Päevi põhjamaade Veneetsias. – Tuleviku Rajad, 4 (detsember), 121–125.

Tarmisto, V. 1951. Kommunismi suurehitused. – Pilt ja Sõna, 5, 14.

Tarmisto, V. 1952. "Geopoliitika" – eesti kodanluse poliitika üks teoreetilisi aluseid. – Eesti Kommunist, 12, 50–61. / **Тармисто В.** 1952. "Геополитика" – одна из теоретических основ политики эстонской буржуазии. – Коммунист Эстонии, 12, 58–69.

Ростовцев М., **В. Тармисто.** 1954. Новые черты географии промышленности и сельского хозяйства Эстонской ССР. – Известия АН СССР. Серия географическая, 2, 53–60.

Tarmisto, V. 1954. Muutused Eesti NSV tootlike jõudude arenemises. – Eesti Kommunist, 7, 36–46. / **Тармисто В.** Изменения в размещении производительных сил в Эстонской ССР. – Коммунист Эстонии, 7, 40–51.

Tarmisto, V. 1954. Nõukogude Eesti majandusgeograafilisest rajoonimisest. – Nõukogude Kool, 3, 134–140.

Tarmisto, V., J. Sepp. 1955. Likvideerida ebaratsionaalsed veod raudteel. – Eesti Kommunist, 12, 48–53. / **Тармисто В., Я. Сепп.** 1955. Ликвидировать нерациональные железнодорожные перевозки. – Коммунист Эстонии, 12, 54–60.

Tarmisto, V. 1955. India. (Majanduslik ja poliitiline ülevaade). – Eesti Kommunist, 11, 46–53. / **Тармисто, В.** 1955. Индия. – Коммунист Эстонии, 11, 49–57.

Tarmisto, V. 1956. Kuuenda viisaastaku ehitusi meie vabariigis. Koole, kultuurimaju, kinosid. – Pioneer, 7, 6–7.

Тармисто В. 1957. Капитальный труд по экономической географии Белоруссии. [Рецензия на книгу: Экономическая география Белорусской ССР. Минск, 1956. (Академия наук БССР)]. – Известия Академии наук СССР. Серия географическая, 6, 157–158.

Tarmisto, V. 1957. Majandusgeograafilise uurimistöö olukorrast ja arenguperspektiividest Eesti NSV-s. – EGSi aastaraamat 1957. Tallinn, 32–46.

Tarmisto, V. 1957. Mõningatest põllumajanduse spetsialiseerumise ja paiknemise küsimustest Eestis kapitalismi tingimustes (kuni 1914.a.). – EGSi aastaraamat 1957. Tallinn, 183–206.

Tarmisto, V. 1957. Eesti NSV kui iseseisev majandusrajoon. – Eesti Kommunist, 7, 28–35. / **Тармисто В.** Эстонская ССР как самостоятельный экономический район. – Коммунист Эстонии, 7, 28–36.

Tarmisto, V. 1957. Tallinn – Eesti NSV suurim majandus- ja kultuurikeskus; Teaduslikud ja kultuuriasutused; Kehakultuur ja sport; Looduslikult kauneid ja ajaloolisi kohti Tallinna ümbruses. – Tallinn. [Reisijuht.] Tallinn, 3–16; 132–158; 159–168; 169–174.

Tarmisto, V. 1957. Tallinna majandusgeograafiline ülevaade. – Tallinn. Andmete kogumik. Tallinn, 47–67. / **Тармисто В.** 1957. Экономико-географический обзор Таллина. – Сборник материалов. Таллин, 58–81.

Тармисто В. 1958. Новое в географии хозяйства Эстонии. – География в школе, 3, 8–16.

Tarmisto, V. 1958. Seitsme aasta plaan ja NSV Liidu tootlike jõudude paigutamise probleemid. – Eesti Kommunist, 12, 17–25. / **Тармисто В.** 1958. Семилетний план и проблемы размещения производительных сил в Советском Союзе. – Коммунист Эстонии, 12, 19–29.

Tarmisto, V. 1958. Mererajoon [Tallinnas]. – Meie kroonika. Tallinna Mererajooni kommunistlike noorte ja noorte tegevusest. Tallinn, 6–9. / **Тармисто В.** 1958. Морской район. – Наша летопись. О жизни комсомольцев и молодежи Морского района города Таллина. Таллин, 6–9.

Tarmisto, V. 1958. Eesti tähtsamate mineraalsete ehitusmaterjalide perspektiivsest bilansist. – Eesrindlikke ehituskogemusi Eesti NSV-s. Kogumik 2. Tallinn, 58–64.

Тармисто В. 1959. Об использовании некоторых природных ресурсов Эстонской ССР. – Вопросы специализации и комплексного развития народного хозяйства Прибалтийских республик. Рига, 127–138.

Tarmisto, V. 1959. Mõningate tähtsamate loodusvarade kasutamisest Eesti NSV-s. – EGSi aastaraamat 1958. Tallinn, 168–182.

Tarmisto, V. 1959. Kodu-uurimisest ja selle edasiarendamisest Eesti NSV-s. – EGSi aastaraamat 1958. Tallinn, 332–336.

Tarmisto, V. 1959. Eesti majanduspiirkonna edasi arendamise küsimusi. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 72, 203–217.

Tarmisto, V. 1959. Lähme külla naabritele. [Ülevaade Läti NSVst.] – 1960 kalender-teatmik. Tallinn, 115–129.

Tarmisto, V. 1959. 20 gadu padomju varai Igaunijā. [20 aastat nõukogude võimu Eestis.] – Kolhozniku kalendars 1960. Rīga, 41–45.

Tarmisto, V. 1959. Asend, piirid, administratiiv-territoriaalne jaotus; Rahvastik, asulastik; Looduslikud tingimused ja ressursid; Majanduse üldise-loomustus; Muutusi tootmise paiknemises. – Eesti NSV. Andmete kogumik. Tallinn, 11–14; 15–21; 22–34; 35–60; 197–202.³

Kolotievski, A., I. Komar, K. Meškauskas, V. Purin, **V. Tarmisto**. 1960. New Features in Economic Geography of Soviet Baltic Republics (the Role of the so-called "Cultural Factor" in the Geographical Phenomena. – XIX International Geographical Congress Norden 1960. Abstracts of Papers. Stockholm, 154–155.

Tarmisto, V. 1960. Muutustest tööstuse paiknemises Eesti NSV-s. – Nõukogude Eesti majandus 1940–1960. Tallinn, 126–160.

Tarmisto, V. 1960. Mõni sõna Leedust. [Ülevaade.] – Kalender-teatmik 1961. Tallinn, 110–122.

Tarmisto, V. 1960. Märkmeid XIX rahvusvaheliselt geograafide kongressilt. – Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 4, 412–416.

Tarmisto, V. 1960. Tallinna tööstuse kohast Eesti NSV tööstuses. – EGSi aastaraamat 1959. Tallinn, 176–197.

Tarmisto, V. 1960. Tööstuse paiknemise küsimusi Eesti NSV rahvamajanduse arendamise generaalspektiivi valguses. – Eesti NSV kahekümnendale aastapäevale pühendatud majandusteadusliku konverentsi teesid. Tartu, 9–10.

Tarmisto, V. 1960. Kas kunagi lõpevad maavarad? – Küsimused ja vastused, 11, 18–22.

Тармисто В. 1960. О некотором опыте экономико-географического исследования промышленных центров (на основе материалов Таллина). – Тезисы докладов совещания экономико-географов прибалтийских союзных республик по вопросам географии городов. Тарту, 24–28 сентября 1960, 14–18.

Tarmisto, V. 1960. Tootlike jõudude paigutus. – Geograafia arengust Eesti NSV-s 1940–1960. Eesti Geograafia Seltsi publikatsioonid II. Tallinn, 60–66. / vene k: **Тармисто В.** 1960. Размещение производительных сил. – О развитии географии в Эстонской ССР 1940–1960. Публикации Эстонского

³ Vello Tarmisto on ka selle koguteose regionaalse osa põhiautor, kirjutades rajoonide looduslikke tingimusi ja ressursse, asulastikku ning muid üld-andmeid käsitleva osa, samuti vabariikliku alluvusega linnade iseloomustuse (v.a kultuur), lk-d 347–601.

Географического Общества II, 70–77. / inglise k: **Tarmisto, V.** 1960. Distribution of Productive Forces. – On the Development of Geography in the Estonian S.S.R. 1940–1960. Tallinn, 68–75.

Колотиевский А., И. Комар, К. Мешкаускас, В. Пурин, **В. Тармисто.** 1960. Новое в экономической географии советских республик Прибалтики. [Сокращенная стенограмма доклада, прочитанная авторами на международном географическом конгрессе в августе 1960 года в Стокгольме.] – Известия Академии наук Латвийской ССР, 9, 171–175.

Tarmisto, V. 1961. Tootlike jõudude perspektiivset paigutamist mõjutavatest faktoritest Eesti NSV-s. – Rakendusgeograafilise nõupidamise teesid. Tallinn, 18–20.

Тармисто В. 1961. О причинах роста городов Эстонской ССР в послевоенный период. – Материалы I межведомственного совещания по географии населения (январь–февраль 1961 г.). Тезисы докладов. Вып. 2. Москва–Ленинград, 13–14.

Тармисто В. 1961. О занятости в промышленности населения городов и поселков Эстонской ССР. – Совещание по географии населения прибалтийских союзных республик и Белоруссии. Рига, 22–24 августа 1961 г. Тезисы докладов. Рига, 28–30.

Тармисто В. 1961. О вопросах перспективного планирования городов Эстонской ССР. – Тезисы докладов на всесоюзной межвузовской научной конференции на тему "О роли экономической географии в реализации семилетнего плана развития народного хозяйства СССР" (Ростов, 27–29 сентября 1961 г.). Ростов, 36–38.

Tarmisto, V. 1961. Kas Eesti NSV-d võib pidada maavarade poolest vaeseks maaks? – Küsimused ja Vastused, 19, 8–11.

Tarmisto, V. 1961. Milline on Siberi tulevik? [Industrialiseerimisest.] – Küsimused ja Vastused, 22, 8–12.

Tarmisto, V. 1962. Eesti NSV tähtsamate tööstusharude paigutamisest seitse aastakul (1959–1965). – EGSi aastaraamat 1960/61. Tallinn, 107–122.

Kolotijevski, A., I. Komar, K. Meškauskas, V. Purin, **V. Tarmisto.** 1962. Uusi jooni Nõukogude Baltimaade majandusgeograafias (niinimetatud kultuurfaktori osa geograafiliste nähtuste kujunemisel). – EGSi aastaraamat 1960/61. Tallinn, 196–204.

Tarmisto, V. 1962. XIX rahvusvaheline geograafia kongress. – EGSi aastaraamat 1960/61. Tallinn, 373–376.

Tarmisto, V. 1962. Kodukoha majanduse uurimisest. – Kodu-uurimise teateid. 4. Metoodilisi materjale. Tallinn, 17–30.

Tarmisto, V. 1962. Märkmeid Valga rajooni majandusgeograafiast. – Materjale kodu-uurijate ajalooalaseks seminar-kokkutulekuks Tõrvas 7.–14. juulini 1962. Tallinn, 11–14.

Tarmisto, V. 1962. Ülesandeid ja allikaid kodukoha põllumajanduslike ja tööstuslike ettevõtete uurimisel. – Materjale kodu-uurijate ajalooalaseks seminar-kokkutulekuks Tõrvas 7.–14. juulini 1962. Tallinn, 29–30.

Tarmisto, V. 1962. Tööstuse territoriaalsest paigutamisest Kirde-Eestis. – Teaduslik nõupidamine Kirde-Eesti majanduse kompleksse arendamise küsimuses. Kohtla-Järvel 11.–13. dets. 1962. Teesid. Tallinn, 22–24.

Тармисто В., О. Нильсон. 1962. Эстонская ССР. – Детская энциклопедия. Т. 8. Москва, 560–568.

Тармисто В. 1962. Расположение, границы, административно-территориальное деление; Население. Населенные пункты; Природные условия и ресурсы; Общая характеристика экономики; Изменения в размещении производства. – Эстонская ССР. Таллин, 13–14; 15–20; 21–34; 35–63; 213–220.⁴

Tarmisto, V. 1962. Tööstuse paigutamise ja linnaliste asulate väljaarendamise probleeme. – Eesti Kommunist, 5, 32–39. / **Тармисто В.** 1962. Проблемы размещения промышленности и развития городских поселений в Эстонской ССР. – Коммунист Эстонии, 5, 36–44.

Тармисто В. 1962. О некотором опыте экономико-географического исследования промышленных центров (на основе материалов г. Таллина). – Вопросы географии городов Прибалтики. Публикации Эстонского географического общества V. Таллин, 73–87.

Tarmisto, V. 1962. Tööstuse perspektiivse paigutamise küsimusi Eesti NSV-s. – Vabariikliku majandusteadusliku konverentsi materjalid. Tallinn, 12–20.

Тармисто В. 1962. Проблемы территориального размещения промышленности Эстонской ССР. – Труды конференции по вопросам размещения промышленности и развития городов (Вильнюс, 20–23 августа 1962 г.). Вильнюс, 39–45.

⁴ Vello Tarmisto on ka selle koguteose regionaalse osa põhiautor, kirjutades rajoonide looduslikke tingimusi ja ressursse, asulastikku ning muid üldandmeid käsitleva osa, samuti vabariikliku alluvusega linnade iseloomustuse (v.a kultuur), lk-d 397–633.

Tarmisto, V. 1963. Eesti NSV majanduse perspektiivsetest arengusuundadest. – Eesti NSV II bioloogide, keemikute ja geograafide teaduslik-pedagoogiline konverents. 9.–11. maini 1963.a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tartu, 20–22.

Tarmisto, V. 1963. Tööstuse paigutamist mõjutavatest teguritest Eesti NSV-s. – EGSi aastaraamat 1962. Tallinn, 107–122.

Tarmisto, V. 1963. Võru rajooni majanduslikust arengust ja tema kohast Eesti NSV rahvamajanduses. – Kodu-uurijate ajalooalane seminar-kokkutulek Võrus, 1.–7. juulini 1963.a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 8–12.

Тармисто В. 1963. О территориальной концентрации промышленности в Эстонской ССР. – Научное совещание географов и экономистов Прибалтики по вопросам перспективного размещения производительных сил и использования природных ресурсов в Западном крупном экономическом районе. Таллин, 26–30 ноября 1963 г. Резюме докладов. Таллин, 73–78.

Тармисто В. 1963. О некоторых проблемах реорганизации расселения в Западном крупном экономическом районе. – Научное совещание географов и экономистов Прибалтики по вопросам перспективного размещения производительных сил и использования природных ресурсов в Западном крупном экономическом районе. Таллин, 26–30 ноября 1963 г. Резюме докладов. Таллин, 29–34.

Tarmisto, V. 1963. Pramonės išdėstymo respublikos viduje problemos. [Tööstuse vabariigisiseseist paiknemisest.] – Liaudies ukis, 3, 81–83.

Antons, R., E. Kull, E. Vint ja **V. Tarmisto.** 1964. Balti liiduvabariikide majandusteadlaste ja geograafide teaduslik nõupidamine. [Tallinn, nov. 1963.] – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 13, 1, 83–87.

Tarmisto, V. 1964. Territorial industrial concentration in Estonia. – 20th International Geographical Congress. Abstracts of Papers. London, 208–209.

Тармисто В. 1964. Изучение хозяйства родного края. – О краеведческой работе в Эстонской ССР. Таллин, 49–62.

Tarmisto, V. 1964. Ülevaade Haapsalu rajooni majandusest. – Kodu-uurijate seminar-kokkutulek Haapsalus ja Hiiumaal 29. juunist 6. juulini 1964.a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 51–54.

Tarmisto, V. 1964. Hiiumaa osatähtsusest vabariigi territoriaalses tööjaotuses. – Kodu-uurijate seminar-kokkutulek Haapsalus ja Hiiumaal 29. juunist 6. juulini 1964.a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 61–63.

Kessel, H., R. Männil, H. Mällo, L. Randre, V. Raam, L. Ardve, H. - E. Rebasoo, A. Luukas, **V. Tarmisto**. 1964. IV. Keedika–Keila–Ellamaa marsruudil. – Kodu-uurijate seminar-kokkutulek Haapsalus ja Hiiumaal 29. juunist 6. juulini 1964.a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 107–112.

Sepp, U., R. Männil, L. Randre, **V. Tarmisto**. 1964. V. Haapsalust Virtsu mööda Väinamerd. – Kodu-uurijate seminar-kokkutulek Haapsalus ja Hiiumaal 29. juunist 6. juulini 1964.a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 112–116.

Karma, O., E. Laasi, **V. Tarmisto**, J. Kahk, E. Maaring. 1964. Juhend. Kohaliku tähtsusega tööstusettevõtte ja põllumajandusettevõtte kroonika koostamisest. – Kodu-uurimise teateid. 5. Metoodilisi materjale. Tallinn, 13–26.

Tarmisto, V. 1964. Peipsi-Pihkva basseini kohast Eesti NSV rahvamajanduses. – EGSi aastaraamat 1963. Tallinn, 124–135.

Tarmisto, V. 1964. Tootlike jõudude arendamise ja paigutamise küsimustest Ungari geograafide konverentsil. – EGSi aastaraamat 1963. Tallinn, 223–226.

Тармисто В. 1964. О причинах роста городов Эстонской ССР в послевоенный период. – География населения в СССР. Основные проблемы. Сборник статей. Москва–Ленинград, 239–244.

Тармисто В. 1964. Таллин (эстон. Tallinn), б. Ревель. – Краткая географическая энциклопедия. Т. 4. Москва, 73.

Тармисто В. 1964. Тарту (б. Юрьев, Дерпт). – Краткая географическая энциклопедия. Т. 4. Москва, 81–82.

Тармисто В. 1964. Эстонская Советская Социалистическая Республика. – Краткая географическая энциклопедия. Т. 4. Москва., 428–431.

Тармисто В. 1964. Территориальная концентрация производства. – Современные проблемы географии: научные сообщения советских географов по программе XX Международного географического конгресса (Лондон, 1964). Москва, 95–99.

Tarmisto, V. 1965. XX rahvusvahelise geograafia kongressi töö tulemustest. [London, juuni 1964.] – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 14, 1, 122–125.

Tarmisto, V. 1965. Tootmise territoriaalsest killustatusest Jõgeva rajoonis. – Jõgeva rajoonis. Eesti NSV 25. aastapäevale pühendatud kodu-uurijate seminar-kokkutulek 23.–27. juunini 1965.a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 29–31.

Tarmisto, V. 1965. Territorial Concentration of Industry in the Estonian S.S.R. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 4, 429–434.

Тармисто В. 1966. Сланцы Эстонии. – Земля и люди. Географический календарь. Москва, 188–189.

Тармисто В. 1966. Размещение производительных сил как основа для районной планировки и для составления генеральных планов городов. – Вопросы экономики градостроительства в Эстонской ССР. Таллин, 5–9.

Tarmisto, V. 1966. Tööstuse territoriaalsest kontsentreerimisest Eesti NSV-s. – EGSi Aastaraamat 1964/1965. Tallinn, 132–139.

Tarmisto, V. 1966. Tootlike jõudude territoriaalse paigutamise probleemidest XX rahvusvahelisel geograafia kongressil Londonis. – EGSi aastaraamat 1964/1965. Tallinn, 310–316.

Tarmisto, V. 1966. Rahvastik; Kodukoha majandus; Põllumajandus; Tööstus; Kroonikad. – Kodu-uurija käsiraamat. Tallinn, 361–364; 390–391; 391–394; 395–398; 446–449.

Karma, O., **V. Tarmisto.** 1966. Kohaliku tähtsusega tööstusettevõtte kroonika näidiskava. – Kodu-uurija käsiraamat. Tallinn, 451–453.

Тармисто В. 1966. О роли сельских поселений в территориальном размещении промышленности Эстонской ССР. – Сопровождение по вопросам планировки сельскохозяйственных районов и сельских населенных мест (Таллин, 21–23 июня 1966). Резюме докладов. Таллин, 115–119.

Тармисто В., Э. Винт. 1966. Эстонская ССР. – Советская Прибалтика. Проблемы экономической географии. Москва, 158–197.

Тармисто В. 1966. Географическое положение и экономический обзор [Эстонской ССР]. – Гидрогеология СССР. Т. 30. Эстонская ССР. Москва, 9–12.

Tarmisto, V. 1967. Rakvere rajooni tööstuse arengutasemest, paiknemisest ja perspektiividest. – Rakvere rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 3.–7. juuli 1967.a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 65–72.

Tarmisto, V., I. Kaganovitš, O. Lugas. 1967. Seitseaastak Eesti tööstuses. [Retsensioon A. Veimeri raamatule "Eesti NSV tööstuse arenemine seitseaastakul", 1967.] – Eesti Kommunist, 6, 67–71. / **Тармисто В., И. Каранович, О. Лугус.** Семилетка в промышленности Эстонии. – Коммунист Эстонии, 6, 77–81.

Tarmisto, V. 1967. Mõningatest tööstuse territoriaalsetest proportsioonidest Eesti NSV-s. – Majandusteadus ja rahvamajandus 1966. Aastaraamat. Tallinn, 213–224.

Tarmisto, V. 1967. Kas me tunne oma kodupaika. [Kodu-uurimisest.] – Kalender 1968. Tallinn, 122–123.

Tarmisto, V. 1968. Concentration and decentralization of industry in the Soviet Baltic Republics. – Abstracts of Papers. (21th International Geographical Congress. India 1968.) Calcutta, 200.

Tarmisto, V. 1968. Mitä tiedämme Eestistä? – Neuvosto-Eesti. Tallinn, 6–10.

Тармисто В. 1968. Некоторые проблемы территориальной концентрации и рассредоточения промышленности в Эстонской ССР. Научное совещание по проблемам перспективного развития и размещения производительных сил в Прибалтийских союзных республиках. Резюме докладов. Таллин, 45–50.

Тармисто В. 1968. Факторы территориальной концентрации и рассредоточения промышленности в Советской Прибалтике (Эстония, Латвия, Литва). – Советские географы XXI Международному географическому конгрессу (Нью Дели, 1968 г.). Тезисы докладов и сообщения. Москва, 111–112.

Тармисто В. 1969. Об оценке рациональности территориальной организации производства (на примере Эстонской ССР). – Рефераты докладов совещания экономистов-географов Прибалтийских республик 27–29 ноября 1969 г. Вильнюс, 19–21.

Tarmisto, V. 1969. Territorial Concentration and Decentralization of Industry in the Soviet Baltic Republics. – Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 3, 208–212.

Tarmisto, V. 1969. Tähelepanekuid majandusliku rajoneerimise kollokviumilt Strasbourgis. – EGSi Aastaraamat 1967/1968. Tallinn, 281–286.

Tarmisto, V. 1969. Majandus [Koht vabariigi majanduses. Tööstus. Tähtsamad tööstusharud. Tööstuse territoriaalne kontsentreerumine. Tööstuse paiknemine ja linna rajoonid. Linnaväline transport. Majanduslikud sidemed.]. – Tallinna ajalugu. XIX sajandi 60-ndate aastate algusest 1965. aastani. Tallinn, Eesti Raamat, 293–320.

Tarmisto, V. 1970. Mõningatest tootmise territoriaalse organiseerimise tulemustest ja ülesannetest Eesti NSV-s. – Eesti NSV rahvamajanduse aktuaalseid probleeme. Tallinn, 5–52.

Tarmisto, V. 1970. Tootmisharulise ja territoriaalse aspekti ühtsusest rahvamajanduse arendamisel ning juhtimisel. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 19, 2, 208–219.

Tarmisto, V. 1970. Tootmisharulise ja territoriaalse aspekti ühtsusest rahvamajanduse arendamisel ning juhtimisel. – V. I. Lenini 100. sünniaastapäevale pühendatud vabariikliku teadusliku konverentsi teesid. Tallinn, 48–50.

Tarmisto, V. 1970. Territoriaalplaneerimise terminoloogiast. [Rahvamajandusharude arendamisest ja paigutamisest. Toim. märkusega.] – Tehnika ja Tootmine, 11, 607–608.

Тармисто В. 1970. Размещение производства. [Обзор работы и библиография важнейших публикаций]. – О развитии географии в Эстонской ССР 1960–1968. Таллин, 153–182.

Вареп Э., **В. Тармисто.** 1970. О географических исследованиях в научно-исследовательских учреждениях Эстонской ССР. – О развитии географии в Эстонской ССР 1960–1968. Таллин, 9–15.

Tarmisto, V. 1971. Tootlike jõudude territoriaalse organiseerimise faktoritest ja abinõudest Eesti NSV-s. – EGSi aastaraamat 1969, 136–153.

Tarmisto, V., E. Varep. 1971. XXI rahvusvaheline geograafiakongress. – EGSi aastaraamat 1969. Tallinn, 197–205.

Tarmisto, V. 1972. Eesti NSV tööstuse kohast Balti majandusrajooni territoriaalses tööjaotuses. – EGSi aastaraamat 1970. Tallinn, 136–154.

Tarmisto, V. 1972. Mõnedest tööstuse kontsentreerimise tendentsidest. – Eesti NSV rahvamajandus IX viisaastakul. Tallinn, 57–86.

Tarmisto, V. 1972. On some specific features of intraregional territorial organization of production (with references to the Estonian S.S.R.). – Estonia. Geographical Studies. Tallinn, 110–114.

Tarmisto, V. 1972. On Some Specific Features of Intraregional Territorial Organization of Production (the Example of the Estonian S.S.R.). – International Geography. 1972. Montreal, 625–627.

Тармисто В. 1972. Эстонская Советская Социалистическая Республика (Эстония). – Союз равных. Москва, 282–294.

Тармисто В. 1972. Роль Таллина в экономике ресублики; Промышленность; Важнейшие отрасли промышленности; Территориальная централизация производства; Размещение промышленности по районам города; Транспорт; Экономические связи. – История Таллина. (С начала 60-х годов XIX столетия до 1970 года.) Таллин, 328–351.

Tarmisto, V. 1973. Regionaalökonoomika ülesanded rahvamajanduse territoriaalsel organiseerimisel. – Eesti NSV rahvamajanduse arendamise territoriaalseid probleeme. Tallinn, 7–34.

Тармисто В. 1973. Эстонская ССР в территориальном разделении труда СССР и Прибалтийского экономического района. – Вопросы хозяйственного и правового строительства Эстонской ССР. Таллин, 54–90.

Tarmisto, V. 1973. Regionaalökonoomika. [Majanduse Instituudi uurimustest.] – Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1965–1972. Tallinn, 199–203.

Тармисто В. 1973. Некоторые проблемы внутрирайонного управления общественным производством (На примере Эстонской ССР). – Проблемы территориального управления общественным производством. Москва, 212–214.

Тармисто В. 1973. О роли определения районных уровней развития хозяйства при составлении концепции внутрирайонного развития и размещения производительных сил. – Научная конференция географов и экономистов Прибалтики по теме "Концепции развития и размещения производительных сил Прибалтийских союзных республик". Резюме докладов. Секция I. Концепции развития и размещения промышленности. Таллин, 8–11.

Tarmisto, V. 1973. Turkmeeni Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 128–135.

Tarmisto, V. 1973. Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 136–146.

Tarmisto, V. 1974. Suure Isamaasõja ajalugu kodu-uurijate huviobjektina. – Kodu-uurimise teateid, 10. Tallinn, 3–12.

Tarmisto, V. 1974. Tööstuse arendamine ja paigutamine. – Harju rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 11.–14. juulini 1974. Artiklite kogumik. Tallinn, 204–215.

Tarmisto, V. 1974. Lääne-Eesti saarestiku majanduse arengu probleeme. – Eesti Kommunist, 10, 44–52. / **Тармисто В.** 1974. Проблемы экономического развития островных районов Эстонии. – Коммунист Эстонии, 10, 50–59.

Tarmisto, V. 1974. Nõukogude Eesti NSV Liidu ühtse rahvamajanduskompleksi osana. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 23, 4, 339–348.

Tarmisto, V. 1974. Kontsentratsiooniprotsessi mõningatest iseärasustest Eesti NSV põllumajanduses. – EGSi aastaraamat 1973. Tallinn, 142–158.

Тармисто В. 1974. Внутрирайонные аспекты расселения населения и роста городов. – Развитие и регулирование систем расселения в СССР. Москва, 135–144.

Tarmisto, V. 1975. Kodu-uurijate ülesannetest kodupaiga sotsiaal-majanduslike arenguprotsesside uurimisel. – Kodu-uurimise teateid. 11, 15–21.

Tarmisto, V. 1975. Eesti NSV tootmise territoriaalse paigutamise probleeme. – Teaduslik-praktiline konverents 22., 23. ja 24. jaanuaril 1975.a. "Ühiskondliku tootmise majandusliku efektiivsuse probleeme". Ettekannete teesid. Tallinn, 3–4.

Tarmisto, V. 1975. What do You Know About Estonia? – Estonia 75. [Publication by the Weekly "Kodumaa".] Tallinn, 22–24.

Tarmisto, V. 1975. A kis-és közép vállalatok szerepe a képgazdaságban. – Közgazdasági Szemle XXII, évfolyam (Budapest), 1, 85–90.

Tarmisto, V. 1975. Probleme der regionalen Strukturanalyse am Beispiel der territorialen Organisation der Produktion in Wirtschaftsgebieten. – Mitteilungsblatt (Leipzig), 7, 6–15.

Тармисто В. 1975. Концентрация производства как фактор экономии рабочей силы. – Научная конференция "Воспроизводство и рациональное использование рабочей силы в народном хозяйстве республики". Тезисы. Ч. 1. Таллин, 6–8.

Тармисто В. 1975. Некоторые проблемы анализа внутрирайонной территориальной организации производства. – Научная конференция "Оценка и использование природных ресурсов и размещение производительных сил в Прибалтике" (29–30 мая 1975 г.). Т. 2. Проблемы размещения производительных сил в Прибалтике. Тезисы докладов. Вильнюс, 4–7.f

Тармисто В. 1975. О некоторых особенностях внутрирайонного управления общественным производством. – Материалы теоретического семинара по совершенствованию управления социалистическим общественным производством. Ч. 2. Материалы докладов. Москва, 28–36.

Aarma, H., H. Jalasto, O. Karma, K. Kask, V. Kirspuu, V. Krinal, O. Lugus, B. Saul, R. Sein, **V. Tarmisto**, L. Tulp, A. Valma, E. Vint. 1975. Majandus. – Nõukogude Eesti: entsüklopeediline teatmeteos. Tallinn, 99–127.

Тармисто В. 1975. Предисловие. – А. Венделин. Территориальный и отраслевой аспект управления общественным производством. Таллин, 5–7.

A. A. Ke. [Keerna/Köörna, Arno Artur.] and **V. J. T. [Tarmisto, Vello Julius.].** 1975. Estonian Soviet Socialist Republic. – The New Encyclopædia Britannica. Macropedia. Vol. 6, 966–968.

Tarmisto, V. 1976. Rapla rajooni tööstus. – Rapla rajoonis. Artiklite kogumik. Tallinn, 91–103.

Tarmisto, V. 1976. Kotiseudentutkimus Virossa. – Kotiseutu, 5, 125–127.

Tarmisto, V. 1976. Partei majandusstrateegia. – Küsimused ja Vastused, 11, 9–13.

Tarmisto, V. 1976. Regionaalökonoomika ja regionaalsed rahvamajanduskompleksid. – Küsimused ja Vastused, 17, 7–10.

Tarmisto, V. 1976. Eesti NSV regionaalmajanduslikust arengust. – Küsimused ja Vastused, 18, 10–13.

Тармисто В. 1976. О некоторых проблемах урбанизации и единой системы расселения во внутрирайонном аспекте. – Регион, проблемы урбанизации и расселения. Труды. Ташкентский государственный университет им. Ленина. Сборник научных трудов № 520. Ташкент, 15–20.

Тармисто В. 1976. Концепции регионального социально-экономического развития как основа внутрирайонного экономико-географического прогнозирования. – Региональная география. Секция 8. XXIII международный географический конгресс. Москва, 210–212.

Tarmisto, V. 1976. Regional Organization of Production and Social Planning. – Estonia. Regional Studies. Tallinn, 141–148.

Tarmisto, V. 1977. NLKP XXV kongress ja sellest tulenevad kodu-uurijate ülesanded. – Eesti Loodus, 1, 2–5.

Tarmisto, V., E. Vint 1977. Arnold Veimer. [Majandusteadlane. 1903–1977. Nekroloog.] – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 26, 3, 302–306. / **Тармисто В., Э. Винт.** 1977. Арнольд Веймер (1903–1977). – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 26, 3, 304–306.

Тармисто В. 1977. Некоторые проблемы анализа внутрирайонной территориальной организации производства. – Научная конференция "Оценка и использование природных ресурсов и размещение производительных сил в Прибалтике". Тезисы докладов. Т. 2. Проблемы размещения производительных сил в Прибалтике. Вильнюс, 4–7.

Tarmisto, V. 1977. Vennasvabariigid NSV Liidu ühtses rahvamajanduskompleksis. – Küsimused ja Vastused, 18, 3–6.

Tarmisto, V. 1977. Eesti NSV Nõukogude Liidu ühtses rahvamajanduskompleksis. – Küsimused ja Vastused, 20, 22–26.

Tarmisto, V. 1977. Tööstuse arendamine ja keskkonnakaitse ülesanded Eesti NSV-s. – EGSi aastaraamat 1975/76. Tallinn, 185–201.

Tarmisto, V. 1978. Tallinn Eesti NSV rahvamajanduses. – Tallinna arengu probleeme. Tallinn, 15–40.

Tarmisto, V. 1978. Regionaalmajandusliku arengu strateegia NSV Liidus ja majandusteaduse ülesanded. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 27, 3, 211–221.

Tarmisto, V. 1978. Koostajalt. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 7–8.

Tarmisto, V. 1978. Nõukogude Liit kui ühtne rahvamajanduskompleks. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 9–20.

Tarmisto, V. 1978. Turkmeeni Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 129–136.

Tarmisto, V. 1978. Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 137–148

Tarmisto, V. 1978. Nõukogude rahva uus põhiseadus ja kodu-uurijate järjekordsed ülesanded. – Põlva rajoonis. Artiklite kogumik. Tallinn, 5–8.

Tarmisto, V. 1978. Tööstus. – Põlva rajoonis. Artiklite kogumik. Tallinn, 74–83.

Tarmisto, V. 1978. Sotsiaalse planeerimise territoriaalsest aspektist. – EGSi aastaraamat 1977. Tallinn, 115–128.

Tarmisto, V. 1978. Regionaalökonoomika ülesannetest Eesti NSV-s. – Territoriaalse planeerimise probleeme rajoonis. Vabariikliku konverentsi teesid. Tallinn, 3–6.

Aarma, H., H. Jalasto, O. Karma, K. Kask, V. Kirspuu, V. Krinal, O. Lugus, O. Pillak, A. Saik, B. Saul, R. Sein, **V. Tarmisto**, A. Valma, E. Vint. 1978. Majandus. – Nõukogude Eesti: entsüklopeediline teatmeteos. Tallinn, 110–152. / Аарма Х., А. Валма, Э. Винт, О. Карма, К. Каск, В. Кирспуу, В. Кринал, О. Лугус, О. Пиллак, А. Сайк, Б. Саул, Р. Сейн, **В. Тармисто**, Х. Яласто. 1979. Народное хозяйство. – Советская Эстония: энциклопедический справочник. Таллин, 121–167.

Tarmisto, V. 1978. O problemach efektywności regionalnego rozwoju gospodarczego. – Społeczno-ekonomiczne problemy efektywności gospodarczej w socjalizmie: Materiały konferencji teoretycznej w Tallinie [ZSRR] w dniach 23–27 maja 1978 r. Warszawa, 269–276.

Тармисто В. 1978. Особенности внутрирайонного управления общественным производством (на примере небольшой союзной республики). – Вопросы географии. Сб. 109. Географические аспекты управления. Москва, 111–118.

Тармисто В. 1978. Внутрирайонная экономическая стратегия и территориальное планирование. – Роль географии и региональной экономики в совершенствовании территориального планирования народного хозяйства и районной планировки. Тезисы докладов научного совещания географов республик Советской Прибалтики (Рига, 4–6 мая 1978 г.). Рига, 18–19.

Тармисто В. 1978. О проблемах эффективности регионального экономического развития. – Тезисы докладов к советско-польскому симпозиуму. Москва, 7 lk.

Тармисто В. 1978. Экономическая карта [одна карта]. Промышленность. [четыре карты]. – Атлас Эстонской ССР. Москва, 21–22. / **Tarmisto, V.** 1979. Majandus [üks kaart]. Tööstus [neli kaarti]. Eesti NSV atlas. Moskva, 21–22.

Tarmisto, V. 1979. Majandusliku rajoneerimise ülesannetest regionaalsel perspektiivplaneerimisel. – Eesti NSV rahvamajanduse arendamise aktuaalseid probleeme X viisaastakul. Tallinn, 34–56.

Tarmisto, V. 1980. Muutustest Eesti NSV regionaalmajanduslikus arengus 1940–1980. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 29, 3, 205–214.

Tarmisto, V. 1980. Estonian Geographical Society. – Estonia. Selected Studies on Geography. Tallinn, 5–8.

Tarmisto, V. 1980. Majandusteadlaste töömailt. [ENSV TA Majanduse Instituudi tööst]. – Küsimused ja Vastused, 16, 22–25.

Тармисто В. 1980. Проблемы регионального экономического развития Эстонской ССР. – Экономическое развитие Прибалтийских республик за 40 лет Советской власти. Тезисы докладов межреспубликанской конференции в г. Вильнюс, июнь 1980 г. Вильнюс, 10–12.

Тармисто В. 1980. О концепции экономического и социального развития Эстонской ССР как основы долгосрочных прогнозов развития народного хозяйства республики. – Прогнозирование социально-экономического развития региона. Тезисы докладов межреспубликанской конференции. Часть I. Таллин, 11–15.

Гулян П., К. Мешкаускас, **В. Тармисто**. 1980. Прибалтийские республики в народнохозяйственном комплексе СССР. – Экономические науки, 3–14.

Тармисто В., Б. Блажис, П. Гулян. 1980. Основные направления специализации народного хозяйства Прибалтийских советских республик. – Развитие экономики республик Советской Прибалтики. Вильнюс, 61–85.

Тармисто В., П. Гулян, В. Янушкявичюс. 1980. Совершенствование размещения производительных сил. – Развитие экономики республик Советской Прибалтики. Вильнюс, 224–251.

Гулян П., **В. Тармисто**, В. Янушкявичюс. 1980. Перспективы развития народного хозяйства Прибалтийских советских республик. Развитие экономики республик Советской Прибалтики. Вильнюс, 284–305.

Aarma, H., O. Karma, Kaljo Kask, V. Krinal, O. Lugus, O. Pillak, B. Saul, B. Sein, **V. Tarmisto**, A. Valma, I. Veldre, E. Vint, V. Vokk 1980. Economy. – Soviet Estonia: Land, people, culture. Tallinn, 137–171.

Tarmisto, V. 1981. Akadeemik A. Veimeri elust ja tegevusest. – Arnold Veimer: personaalnimestik. Tallinn, XXVI–XXXIX. / **Тармисто В.** 1981. Жизнь и деятельность академика А. Т. Веймера. – Арнольд Тынувич Веймер: персональный указатель литературы. Таллин, XL–LIV.

Tarmisto, V. 1981. Majanduse Instituudilt vabariigi rahvamajandusele. – Tehnika ja Tootmine, 2, 8–10.

Tarmisto, V. 1981. Akadeemik Hans Kruusi osast eesti nõukogude kodu-uurimises. – Kodu-uurimise teateid. 12. Metoodilisi materjale. Tallinn, 5–14.

Tarmisto, V. 1981. Kodu-uurimise uutest ülesannetest ja sihtmärkidest. – Kodu-uurimise teateid. 12. Metoodilisi materjale. Tallinn, 15–26.

Tarmisto, V. 1981. Majanduse üldküsimumed. – 1000 fakti Nõukogude Eestist. Tallinn, 95–99.

Tarmisto, V. 1981. NLKP XXVI kongressi otsus ja kodu-uurimise ülesanded. – Pärnu linnas ja rajoonis. Kodu-uurijate seminarikokkutulek 20.–23. augustil 1981. Tallinn, 5–12.

Tarmisto, V. 1981. Pärnu linna ja rajooni tööstus. – Pärnu linnas ja rajoonis. Kodu-uurijate seminarikokkutulek 20.–23. augustil 1981. Tallinn, 24–33.

Тармисто В. 1981. Региональное экономическое развитие Эстонской ССР. – Академия наук Эстонской ССР в 1973–1979 годах. Таллин, 239–245.

Тармисто, В. 1981. Об участии эстонских краеведов в изучении истории Великой Отечественной войны. – Как мы изучаем родной край. Таллин, 35–44.

Tarmisto, V. 1982. Allgemeinwirtschaftliches. – Wissenswertes über Sowjetland. Tallinn, 103–107.

Тармисто В. 1982. Эстонская Советская Социалистическая Республика (Эстония). – Союз нерушимый: 1922–1982. Справочник. Москва, 289–304.

Tarmisto, V. 1982. Majandusteadlased ja tootlusprogramm. – Tehnika ja Tootmine, 11, 3–4.

Тармисто В. 1982. Задачи территориального планирования на современном этапе. – Проблемы инфраструктуры и сельского расселения. Тезисы докладов научной конференции экономистов и эконом-географов республик Советской Прибалтики (Таллин 8–9 декабря 1982 г.). Таллин, 10–12.

Tarmisto, V. 1983. Viljandi tööstuse arengu aspekte. – Kodulinn Viljandi. 700. aastapäevale pühendatud artiklite kogumik. Tallinn, 21–23.

Tarmisto, V. 1983. Kodu-uurimise osast nõukogude rahvaste vahelise sõpruse ja koostöö tugevdamisel. – Kohtla-Järve rajoonis. Kodu-uurijate seminarkokkutulek 18.–21. augustini 1983. Artikleid. Tallinn, 5–11.

Tarmisto, V. 1983. Tööstus. – Kohtla-Järve rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 18.–21. augustini 1983. Artikleid. Tallinn, 19–26.

Tarmisto, V. 1983. 80 aastat Arnold Veimeri sünnist. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 32, 4, 370–371. / **Тармисто В.** 1983. К 80-летию Арнольда Веймера. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 32, 4, 371–372.

Tarmisto, V. 1983. Kuidas toimub perspektiivplaneerimine? – Küsimused ja Vastused, 21, 8–11.

Tarmisto, V. 1983. Eesti kodu-uurijate töömailt. – VEKSA kalender 1984. Väliseestlastega Kultuurisidemate Arendamise Ühingu Aastaraamat. Tallinn, 170–173.

Tarmisto, V. 1984. Conceptual Bases for the Development and Location of the Productive Forces. – Estonia. Nature, Man, Economy. Tallinn, 97–108.

Tarmisto, V. 1984. Majanduse üldküsimused: Milline on Nõukogude Eesti osatähtsus Nõukogude Liidu majanduses? – 1000 fakti Nõukogude Eestist. Tallinn, 89–93.

Tarmisto, V. 1984. Rápina ja selle tagamaa tööstus. – Rápina radadel. Artikleid. Tallinn, 10–13.

Tarmisto, V. 1984. 25 aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjoni tegevust. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 33, 270–273.

Тармисто В., Л. Феоктистова, Э. Вареп. 1984. Эстония (Эстонская Советская Социалистическая Республика). – Советский Союз. Республики Прибалтики. Белоруссия. Украина. Молдавия. Страны и народы. Научно-популярное географо-этнографическое издание в 20 томах. Москва, 20–66.

Tarmisto, V. 1985. Kodu-uurimise päevaprobleeme maal. – Kingissepa rajoonis. [Kodu-uurijate 15. seminarikokkutuleku materjalid.] Tallinn, 5–10.

Tarmisto, V. 1985. Tööstus. – Kingissepa rajoonis. [Kodu-uurijate 15. seminarikokkutuleku materjalid.] Tallinn, 15–19.

Tarmisto, V. 1985. Õpilaste kodu-uurimistööde kogumikud aastail 1972–1984. – Nõukogude Kool, 2, 18–20.

Tarmisto, V. 1985. Eesti Geograafia Selts 30. – ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 4, 396–402.

Тармисто В. 1986. 30 лет Эстонскому географическому обществу. – Известия Всесоюзного географического общества, Т. 118, 5, 466–468.

Tarmisto, V. 1987. T. Hägerstrandi ühiskonna ajalis-geograafiline mudel. – EGSi Aastaraamat. 22. kd. Tallinn, 56–69.

Tarmisto, V. 1987. Koostajalt. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 7–8.

Tarmisto, V. 1987. NSV Liidu rahvaste arenemise ja lähenemise majanduslik alus. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 9–14.

Tarmisto, V. 1987. Valgevene Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 55–64.

Tarmisto, V. 1987. Turkmeeni Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 154–162.

Tarmisto, V. 1987. Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 163–174.

Tarmisto, V. 1987. Statistikavihik. – NSV Liit. Teatmik. Tallinn, 175–205.

Tarmisto, V. 1987. Kodu-uurijate ülesanded NLKP XXVII kongressi suuniste elluviimisel. – Valga rajoonis. [Kodu-uurijate seminarikokkutuleku materjalid.] Tallinn, 5–9.

Tarmisto, V. 1987. Tööstus. – Valga rajoonis. [Kodu-uurijate seminarkokkuleku materjalid.] Tallinn, 17–22.

Tarmisto, V. 1988. Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimiskomisjoni kirjastustegevusest. – ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni trükised: temaatilis-informatiivne referaatkogumik 1976–1985. Tallinn, 5–9.

Tarmisto, V. 1988. Alfred Kasepalu. [Põllumajandusteadlase ja kodu-uurija 60. sünnipäevaks.] – Sõnumik / ENSV TA Kodu-uurimise Komisjon. Tallinn, 23–24.

Tarmisto, V. 1988. Eesti Kultuurifondi tegevussuund "Kodupaik". – Sõnumik / ENSV TA Kodu-uurimise Komisjon. Tallinn, 12–14.

Tarmisto, V. 1988. Regionaalökonoomika kui teadusharu formeerumise käesolevast etapist. – Regionaalökonoomilise arengu aktuaalseid probleeme Eesti NSV-s. Tallinn, 5–28.

Tarmisto, V. 1988. Saateks. – Kodu-uurimise Teated. Tallinn, 3–4.

Tarmisto, V. 1988. Trükiste referaadid 1976–1985. – ENSV TA kodu-uurimise komisjoni trükised: temaatilis-informatiivne referaatkogumik 1976–1985. Tallinn, 25–31.

Tarmisto, V. 1990. Julius Tarmisto – 100. [Piimandusteadlane. 1890–1956.] – Agraarteadus, 4, 474.

Tarmisto, V. 2008. Kodu-uurimisliikumise reorganiseerimisest. – Eesti Kodu-uurimise Seltsi, Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Eesti Genealoogia Seltsi Aastaraamat 2007. Tallinn, 21–24.

Koostatud ja toimetatud väljaanded⁵

Tarmisto, V. (toim.) 1957. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957. ENSV TA. Tallinn, 265 lk.

Tarmisto, V. (koost.). 1957. Tallinn. [Reisijuht.] Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 188 lk + 11 kaarti.

Tarmisto, V. (koost.) 1959. Eesti NSV. Andmete kogumik. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 603 lk.

⁵ Siinkohal ei ole toodud kogumikke, kus Vello Tarmisto on näidatud üksnes toimetuskolleegiumi liikmena.

Тармисто, В. (составитель). 1962. Эстонская ССР. Таллин, Эстонское государственное издательство, 636 lk.

Hang, E., **V. Tarmisto**. (toim.) 1964. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tallinn, ENSV TA, 239 lk.

Tarmisto, V. (koost.), H. Kruus, E. Maaring, V. Miller, K. Müürisepp (toim.). 1966. Kodu-uuriija käsiraamat. Tallinn, Eesti Raamat, 509 lk.

Tarmisto, V. (koost.) 1967. Filateelianäitus 50 aastat oktoobrit. 20.–30.06.1967 kataloog. Üleliidulise Filateeliaühingu Tallinna osakond, Eesti NSV Side-ministeerium. Tallinn, 72 lk.

Merikalju, L., S. Nõmmik, A. Raukas, **V. Tarmisto** and E. Varep. (Eds.) 1972. Estonia. Geographical Studies. Estonian Geographical Society, Tallinn, 171 p.

Tarmisto, V. (koost.) 1973. NSV Liit. Teatmik. [Liiduvabariikide rahvamajanduse arengust.] Tallinn, Eesti Raamat, 171 lk.

Tarmisto, V. (toim.). 1974. Harju rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek, 11.–14. juuli 1974. Artiklite kogumik. ENSV TA Kodu-uurimise Komisjon, Eesti Geograafia Selts. Tallinn, 388 lk.

Tarmisto, V. (vast. toim.). 1975. Kodu-uurimise teateid. 11. 104 lk.

Merikalju, L., A. Raukas, **V. Tarmisto**, L. Tulp and E. Varep. (Eds.) 1976. Estonia. Regional Studies. Estonian Geographical Society, Tallinn, 185 p.

Tarmisto, V. (koost.). 1978. NSV Liit. Teatmik. Teine täiendatud trükk. Tallinn, Eesti Raamat, 179 lk.

Мююрисепп К., **В. Тармисто** (ред.). 1981. Как мы изучаем родной край. Академия наук Эстонской ССР. Таллин, 198 с.

Artiklid ajalehtedes

T-to [Tarmisto, V.] 1937. Elamusi skautide suurlaagrist. – Sakala, 6. august.

T-to [Tarmisto, V.] 1937. Skautlik "paabel" Vogelenzangis. – Sakala, 9. august.

T-to [Tarmisto, V.] 1937. Kiri skautide telklinnast. – Sakala, 11. august.

T-to [Tarmisto, V.] 1937. Jumalagajätt Vogelenzangiga. – Sakala, 18. august.

T-to [Tarmisto, V.] 1937. Skaudimatkal Euroopas. – Sakala, 25. august.

T-to [Tarmisto, V.] 1937. Maailmasõja lahinguväljadel ja Berliinis. – Sakala, 1. september.

Tarmisto, V. 1947. Partei-algorganisatsioon juhib Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste eelset massilist poliitilist tööd. [TPI.] – Rahva Hää!, 8. veebruar.

Tarmisto, V. 1947. Teaduslikest töötajatest saavad parteilased. [TPI.] – Rahva Hää!, 8. märts.

Тармисто В. 1947. Улучшаем руководство комсомолом. [TPI.] – Советская Эстония, 11 июня.

Tarmisto, V. 1948. RK [Riikliku Kirjastuse] "Poliitilise Kirjastuse" ükskõikne suhtumine tähtsasse ülesandesse. [Erinevaid liiduvabariike käsitleva raamatusarja arvustus.] – Rahva Hää!, 14. detsember.

Tarmisto, V. 1949. 30 aastat Baškiiri ANSV loomisest. – Rahva Hää!, 23. märts.

Tarmisto, V. 1951. Lenini-Stalini elektrifitseerimise plaani triumf. – Rahva Hää!, 21. jaanuar.

Tarmisto, V. 1952. 6500 kilomeetrit mööda Volgat. – Rahva Hää!, 27. juuli.

Tarmisto, V. 1952. V. I. Lenini nimeline Volga-Doni laevatatav kanal. – Pärnu Kommunist, 31. august.

Тармисто В. 1952. Величественная программа коммунистического строительства. – Сталинская молодежь, 9. февраля.

Tarmisto, V. 1953. Lenin elektrifitseerimisest kui ainuõigest teest kommunismile. – Rahva Hää!, 20. jaanuar.

Tarmisto, V. 1953. Elektrifitseerimise võidukäik. Abiks agitaatorile. – Rahva Hää!, 25. aprill.

Tarmisto, V. 1953. V. I. Lenini nimelise Volga-Doni laevatatava kanali rahvamajanduslikust tähtsusest. – Õhtuleht, 1. juuni.

Tarmisto, V. 1954. Õppeedukuse järjekindel tõus. [Viljandi 2. Keskkool.] – Nõukogude Õpetaja, 26. juuni.

Tarmisto, V. 1955. Indoneesia. [Majanduslik-poliitiline ülevaade.] – Rahva Hää!, 17. mai.

Tarmisto, V. 1955. Filipiinid. [Majanduslik-poliitiline ülevaade.] – Rahva Hää!, 26. mai.

Tarmisto, V. 1955. Vietnam. [Majanduslik-poliitiline ülevaade.] – Rahva Hää!, 1. juuli.

Tarmisto, V. 1955. Patet-Lao. [Majanduslik-poliitiline ülevaade.] – Rahva Hää!, 14. juuli.

Tarmisto, V. 1955. Poola Rahvavabariik. [Majanduslik-poliitiline ülevaade.] – Noorte Hää, 13. november.

Tarmisto, V. 1955. Tšehhoslovakkia. [Majanduslik-poliitiline ülevaade.] – Noorte Hää, 9. detsember.

Tarmisto, V. 1956. India. [Majanduslik-poliitiline ülevaade.] – Noorte Hää, 4. jaanuar.

Tarmisto, V. 1956. Siberi rikkused ja nende kasutamine kuuendal viis-aastakul. – Rahva Hää, 18. märts.

Tarmisto, V. 1956. Märkmeid turistiblokist. [Tšehhoslovakkia.] – Rahva Hää, 20. september.

Tarmisto, V. 1956. Geograafiateaduste arendamiseks. [Eesti Geograafia Seltsi asutamisest.] – Rahva Hää, 20. november.

Tarmisto, V. 1956. Komi ANSV. [20. aastapäevaks.] – Noorte Hää, 8. detsember.

Tarmisto, V. 1956. Mari ANSV. [Reisimärkmeid.] – Noorte Hää, 15. detsember.

Tarmisto, V. 1957. Andmete kogumik Tallinna kohta. [Arvustus raamatule "Tallinn. Andmete kogumik. Tallinn, 1957."] – Rahva Hää, 5. aprill.

Tarmisto, V. 1957. Eesti NSV majanduslikud sidemed. – Edasi, 9. märts.

Tarmisto, V. 1958. Kodu-uurimine uuele, kõrgemale tasemele. [Kodu-uurimise komisjoni loomisest ENSV Teaduste Akadeemia juures.] – Sirp ja Vasar, 28. märts.

Tarmisto, V. 1958. Mõningatest Eesti NSV majanduse arengu küsimustest. – Edasi, 7. mai.

Tarmisto, V. 1958. Eesti NSV tootmiskompleks. – Rahva Hää, 23. detsember.

Tarmisto, V. 1959. Triivival jääpangal. [Papanini ekspeditsioonist Arktikasse 1937. a.] – Säde, 28. juuni.

Tarmisto, V. 1959. Jakuutia teemandid. – Pioneer, 8, 12–13.

Tarmisto, V. 1959. Tunguusi meteoriit. [1908.a. Ida-Siberisse kukkunud taevakehast.] – Pioneer, 11, 18–19.

Tarmisto, V. 1959. Otsustav samm. [NLKP juunipleenumi otsuste tähtsusest seitsme aasta plaani täitmisel ja ületamisel.] – Rahva Hää, 4. juuli.

Tarmisto, V. 1959. Ühiselt, koostöös. [Liiduvabariikide majanduse arengu kokkupuutepunktidest.] – Rahva Hää, 27. jaanuar.

Tarmisto, V. 1959. Nõukogude Eesti majanduslikud sidemed. – Kodumaa, 50, detsember.

Тармисто В., Т. Давыдова. 1959. На пути великой цели. Рубежи Эстонии в семилетке. [Материалы подготовили В. Тармисто и Т. Давыдова.] – Советская Эстония, 19 июля.

Tarmisto, V. 1960. Rootsist, Norrast, Soomest ja Lapimaast. [19. Rahvusvaheliselt geograafide kongressilt Stockholmis. Intervjuu Eesti Geograafia Seltsi esimehe V. Tarmistoga.] – Rahva Hää, 27. august.

Tarmisto, V. 1960. Geograafide kongressil ja Nordkapil. [Intervjuu EGSi esimehe V. Tarmistoga.] Üles kirjutanud O. Kärks. – Õhtuleht, 29. august.

Tarmisto, V. 1960. 20 edurikast aastat. [Läti NSV majanduslikust arengust.] – Õhtuleht, 20. juuni.

Tarmisto, V. 1960. Jõudsal sammul. [Leedu NSV 20. aastapäevaks.] – Õhtuleht, 4. juuli.

Tarmisto, V. 1961. Rahureisil ümber Läänemere. [Nõukogude rahupool-dajate-autosportlaste matkalt marsruudil Soome – Rootsi – Saksa Demokraatlik Vabariik – Poola.] – Rahva Hää, 8.–9. september.

Тармисто В. 1961. Трудолюбивые электроны. [Elektrienergia tootmisest NSV Liidus.] – Молодежь Эстонии, 10 октября.

Tarmisto, V. 1961. Teadlane ja rahuvõitleja. 100 a. F. Nanseni sünnist. – Noorte Hää, 10. oktoober.

Tarmisto, V. 1961. Suurte tööde programm. – Rahva Hää, 11. november.

Tarmisto, V. 1961. Peipsi-Pihkva järve kohast Eesti NSV majanduses. – Kolhoosnik [Jõgeva rajoon], 3. oktoober.

Tarmisto, V. 1962. 40 aastat Nõukogude Liitu. – Õhtuleht, 22., 24.–26., 29.–30. detsember.

Tarmisto, V. 1963. Plaanimajandus on suur eelis. [Sotsialistlike maade majanduse planeerimise eelistest võrreldes kapitalistlike riikidega.] – Õhtuleht, 11. november.

Tarmisto, V. 1964. Eesti NSV tööstuse geograafiast. [Abiks geograafia-õpetajale.] – Nõukogude Õpetaja, 9. mai.

Tarmisto, V. 1964. Euroopa suurimal saarel. [Reisimärkmeid Suurbritanniast.] – Pioneer, 12, 12–14.

Tarmisto, V. 1965. Palet muutev maakaart. [Eesti NSV majanduse ja asulastiku paiknemisest tulevikus.] – Kodumaa, 17. veebruar.

Tarmisto, V. 1966. Mõningatest vabariigi tööstuse territoriaalse paigutamise probleemidest. – Rahva Hää, 1. märts.

Tarmisto, V. 1966. Tootlike jõudude paigutuse skeem. [Vestlus ENSV TA Majanduse Instituudi tootlike jõudude paigutamise sektori juhataja kohuse-täitja V. Tarmistoga.] – Edasi, 19. märts.

Тармисто В. 1966. Концентрация производства в Эстонии. – Правда, 23 марта.

Тармисто В. 1966. Küla muudab ilmet. [Abinõudest linna ja maa vaheliste sotsiaalmajanduslike ning kultuurilis-elukondlike erinevuste likvideerimiseks.] – Rahva Hää, 5. juuli.

Tarmisto, V. 1967. Mõningatest Eesti NSV tööstuse paigutamise tendentsidest. – Rahva Hää, 14. mai.

Tarmisto, V. 1967. Konverentsilt Strasbourg'is. [Rahvusvaheliselt sümposiumilt "Rajoneerimine ja areng". Intervjuu ENSV TA Majanduse Instituudi sektorijuhataja V. Tarmistoga.] – Kodumaa, 26. juuli.

Tarmisto, V. 1968. Minu tööd ja tegemised: Majanduse Instituudi tootlike jõudude paigutamise sektori juhataja Vello Tarmisto. – Õhtuleht, 17. oktoober.

Tarmisto, V. 1968. Eesti teadlased Indias. [XXI rahvusvahelisest geograafia-kongressist New Delhis.] – Edasi, 21. detsember.

Tarmisto, V. 1968. Eesti teadlased Indias. [XXI rahvusvaheliselt geograafide kongressist New Delhis.] – Kodumaa, 25. detsember.

Tarmisto, V. 1971. Tallinn ja teised linnad. [Asustusalastest probleemidest EGSi ja Ehituse Instituudi nõupidamiselt. Vestlus ENSV TA Majanduse Instituudi sektorijuhataja V. Tarmistoga.] Üles kirjutanud I. Tamm. – Õhtuleht, 12. jaanuar.

Tarmisto, V. 1971. Teenindusteadlaste abiga. [Vabariigi teadlaste edasistest plaanidest teeninduse valdkonnas. ENSV TA Majanduse Instituudi tootlike jõudude paigutamise sektori juhataja jutustus.] Üles kirjutanud I. Tamm. – Õhtuleht, 6. detsember.

Tarmisto, V. 1973. Hiiumaa kohast vabariigi ja Lääne-Eesti saarte territoriaalses jaotuses. [Ettekanne teaduslikul konverentsil "Hiiumaa rajooni majanduse arendamise probleeme".] – Nõukogude Hiiumaa, 24. aprill.

Tarmisto, V. 1973. Pealinn, tema keskkonnakaitse ja tootmine. – Õhtuleht, 29. oktoober. / **Тармисто В.** 1973. Производство и охрана среды. – Вечерний Таллин, 29 октября.

Tarmisto, V. 1974. NSV Liidu rahvamajandus kui ühtne kompleks. – Rahva Hääл, 26. juuni.

Тармисто В. 1975. Адресовано народному хозяйству. [ENSV TA Majanduse Instituudi tööst]. – Советская Эстония, 7 сентября.

Tarmisto, V. 1975. Geograafide kongressil. [Tbilisis toimunud NSV Liidu Geograafia Seltsi VI kongressist.] Kirja pannud A. Paal. – Õhtuleht, 26. detsember. / **Тармисто В.** 1975. Делегация вернулась со съезда. Записал А. Пааль. – Вечерний Таллин, 26 декабря.

Тармисто В. 1976. В русле главных направлений. [О внедрении проекта ЦК КПСС к XXV съезду партии «Основные направления развития народного хозяйства СССР на 1976–1980 годы» в Институте экономики АН ЭССР.] – Советская Эстония, 17 февраля.

Tarmisto, V. 1976. Kodumaa-armastus algab kodutunnetusest. [Vabariikliku kodu-uurijate seminar-kokkutulekult. Rapla rajoonis.] – Ühistöö, 17. august.

Тармисто В. 1976. И интересно, и ответственно. [ENSV TA Majanduse Instituudi ülesannetest X viisaastakul.] – Советская Эстония, 9 сентября.

Tarmisto, V. 1976. Viisaastak ja majandusteadlased. [ENSV TA Majanduse Instituudi 30. aastapäevaks.] – Kodumaa, 15. detsember.

Тармисто В. 1976. Не желанием единым. [Majandusteaduse arengust.] – Советская Эстония, 2 ноября.

Тармисто В. 1976. Наука древнейшая, наука новейшая. [Rahvusvahelisest geograafia kongressist Moskvast.] Записал М. Буш. – Молодежь Эстонии, 21 сентября.

От идеи до внедрения. 1977. [ENSV TA Majanduse Instituudi tööst. Lühikariklite autorid: **В. Тармисто**; И. Каганович; О. Лугус; Э. Витсуп.] – Советская Эстония, 22 января.

Tarmisto, V. 1977. Eesti NSV majandusteadlased X viisaastakul. [ENSV TA Majanduse Instituudi tööst.] – Nõukogude Õpetaja, 7. mai.

Tarmisto, V. 1977. Keskkond kaasaja ja tuleviku tingimustes. [NSV Liidu ja USA teadlaste ühisseminarilt. ENSV TA Majanduse Instituudi direktori jutustus.] – Kodumaa, 15. juuni.

Tarmisto, V. 1977. Majandussüsteemi edasiseks tugevdamiseks. [NSV Liidu majandussüsteemi põhialustest.] – Õhtuleht, 25. juuni. / **Тармисто В.** 1977. Экономика – единый комплекс. – Вечерний Таллин, 25 июня.

Тармисто В. 1977. "Исследуя новые процессы, ученые имеют в виду дать рекомендации для улучшения экономических параметров нашего хозяйства" [räägib ENSV TA Majanduse Instituudi direktor V. Tarmisto]. – Советская Эстония, 22 января.

Tarmisto, V. 1977. Territoriaalplaneerimise aktuaalsed ülesanded. – Rahva Hää!, 16. september.

Tarmisto, V. 1978. Eesti NSV majandus kui NSV Liidu ühtse rahvamajanduskompleksi koostisosa. – Rahva Hää!, 19. aprill.

Tarmisto, V. 1978. Teaduse ja tootmise viljakad sidemed. [ENSV TA Majanduse Instituudi tööst.] – Rahva Hää!, 21. juuli.

Tarmisto, V. 1978. Majandusalase uurimistöö hoogustamiseks. [Veimeri-nim preemia määramisest.] – Rahva Hää!, 8. aug.

Tarmisto, V. 1978. Majandusteadlastelt rahvamajandusele. [ENSV TA Majanduse Instituudi tööplaanidest.] – Õhtuleht, 19. veebruar. / **Тармисто В.** 1977. Выполняя решения партийного съезда. – Вечерний Таллин, 19 февраля.

Tarmisto, V. 1978. Rikastagu kodu-uurimine meie kultuurivaramut uute väärtustega. [ENSV TA Kodu-uurimise komisjoni esimehe kõne kodu-uurijate vabariiklikul seminar-kokkutulekul. Põlva rajoonis.] – Koit, 17. aug.

Tarmisto, V. 1979. Partei majandusstrateegia käesoleval etapil. – Õhtuleht, 1. märts. / **Тармисто В.** 1979. Экономическая стратегия партии на современном этапе. – Вечерний Таллин, 1 марта.

Tarmisto, V. 1980. Teadustööl USA-s. [ENSV TA Majanduse Instituudi direktori jutustus.] – Kodumaa, 5. märts.

Tarmisto, V. 1980. Eduka sotsiaalmajandusliku arengu tagamiseks. – Rahva Hää!, 27. mai.

Tarmisto, V. 1980. Eesti NSV regionaalmajanduslik areng. – Õhtuleht, 4. juuli. / **Тармисто В.** 1980. ЭССР: регионально-экономическое развитие. – Вечерний Таллин, 4 июля.

Tarmisto, V. 1981. Eesti NSV majanduse põhisuunad. [Vestlus ENSV TA Majanduse Instituudi direktor V. Tarmistoga / Üles kirjutanud K. Mälberg.] – Kodumaa, 11. märts.

Tarmisto, V. 1982. Mustmulla- ja mittemustmullavööndi osast meie rahvamajanduses. – Õhtuleht, 14. jaanuar. / **Тармисто В.** 1982. Черноземный и нечерноземный пояса: их роль в народном хозяйстве страны. – Вечерний Таллин, 14 января.

Tarmisto, V. 1982. Regionaalökonoomika, mis see on? – Noorte Hääl, 13. aprill.

Tarmisto, V. 1982. Teadlaste abi suureneb. [ENSV TA Majanduse Instituudi osast toitusprogrammi elluviimisel. Vestlus instituudi direktor V. Tarmistoga.] – Õhtuleht, 6. juuli. / **Тармисто В.** 1982. Общественная задача. – Вечерний Таллин, 6 июля.

Tarmisto, V. 1982. Eesti NSV majanduslikud edusammud nõukogude võimu aastail. – Õhtuleht, 17. detsember. / **Тармисто В.** 1982. Советская Эстония; ступени роста. – Вечерний Таллин, 17 декабря.

Tarmisto, V. 1983. Eeskujuvõtmist vääriv ring. [Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimisringi tööst.] – Õhtuleht, 17. märts. / **Тармисто В.** 1983. В поиске – краеведы. – Вечерний Таллин, 17 марта.

Tarmisto, V. 1983. Majandus ja meie. – Kodumaa, 27. aprill.

Tarmisto, V. 1983. Viljakas töö. – Õhtuleht, 21. juuli. / **Тармисто В.** 1983. В братской семье народов. – Вечерний Таллин, 21 июля.

Тармисто В. 1984. Часть единого целого. [Eesti NSV Nõukogude Liidu rahvamajaduses.] – Советская Эстония, 8 января.

Tarmisto, V., J. Eilart, E. Maaring, E. Laul. 1984. Kodumaa algab kodust. [ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni asutamise 25 aastapäevaks. Vestlusringi ajaloo toimkonnaga üles kirjutatud I. Rattus.] – Sirp ja Vasar, 27. jaanuar.

Tarmisto, V. 1984. 25 aastat kodu-uurimist. [ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni asutamise aastapäevaks.] – Kodumaa, 22. veebruar.

Tarmisto, V. 1984. Ühest harrastuslikust teadustegevusest: 25 a. ENSV TA kodu-uurimise komisjoni. – Rahva Hääl, 1984, 13. mai.

Тармисто В. 1984. Человеку нужен идеал. [Vastused ajalehe ankeedile.] – Советская Эстония, 13 мая.

Tarmisto, V. 1984. Sõbrakäed. [ENSV majanduslikest sidemetest teiste liiduvabariikidega.] – Kodumaa, 21. november.

Tarmistas, Velas. Kraštotyros populiaryumas Estijoje. [Kodu-uurimise populaarsusest Eestis.] – Vakarinės naujienos (Vilnius), Sausio 2 (2. jaanuar). / **Тармисто В.** 1986. Популярность краеведения в Эстонии. – Вечерние новости (Вильнюс), 2 января.

Tarmisto, V. 1986. Ühiskondlikus korras. [Kodu-uurimisest vabariigis.] – Õhtuleht, 9. jaanuar. / **Тармисто В.** 1986. Знай родной край. – Вечерний Таллин, 9 января.

Tarmisto, V. 1987. Kodu-uurimisele virgutaja. [Kodu-uurija E. Maaringu 60. sünnipäevaks.] – Sirp ja Vasar, 13. märts.

Tarmisto, V. 1987. Kodu-uurijad Valgamaal. [Ülevaade Valga rajoonis toimunud kodu-uurijate kokkutulekust.] – Õhtuleht, 1. oktoober. / **Тармисто В.** 1987. Слет краеведов. – Вечерний Таллин, 1 октября.

Tarmisto, V. 1989. Kodu-uurimisliikumise läbikäidud tee kohustab. [Hiiu- maal toimuva kodu-uurijate seminar-kokkutuleku eel.] – Nõukogude Hiiu- maa, 22. august.

Tõlketööd

Berg, Lev. S. 1952. Suured vene maadeuurijad. Vene keelest tõlkinud **V. Tarmisto**. Tallinn, 248 lk. [Берг Л. С. 1950. Великие русские путешественники. Москва–Ленинград. Государственное издательство детской литературы.]

Olulisemad käsikirjalised tööd⁶

Tarmisto, V. 1952. Сельскохозяйственная специализация и сельскохозяйственные районы Эстонии (досоветский период). Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. Таллин–Ленинград, Академия наук Эстонской ССР. Институт экономики, 448 lk. (ERA.R-2347.3.98).

Tomberg, L., A. Haldu, **V. Tarmisto** ja L. Ritso. 1956. Ehitusmaterjalide tööstuse paiknemise ja arendamise perspektiivid Eesti NSV-s. Eesti NSV TA Majanduse Instituut, 209 lk.

Tarmisto, V., H. Paalberg ja E. Ojaverre. 1963. Tööstuse territoriaalne paigutamine Eesti NSV-s 1960–1980. Eesti NSV TA Majanduse Instituut, 283 lk.

⁶ Siinkohal pole toodud Majanduse Instituudi suuri kollektiivseid töid, mille üks autoreid ja juhendajaid oli Vello Tarmisto nagu "Схема развития и размещения производительных сил ЭССР на ... гг." ja selle variatsioonid.

Тармисто, В. 1963. Анализ современного размещения производства Прибалтийского экономического района в ЭССР (по состоянию на 1960 г.). Институт экономики АН ЭССР, 137 lk.

Тармисто, В. 1963. Эстонская ССР. Институт экономики АН ЭССР, 178 lk. (ERA.R-2347.3.680).

Tarmisto, V. (juhendaja) 1966. ENSV tööstuse territoriaalne paiknemine linnalistes asulates tootmispunktide lõikes (seisuga 1.01.1965). ENSV TA Majanduse Instituut, 1561 lk (kartoteek).

E. Ojaver, juhendaja **V. Tarmisto**. 1967. Eesti NSV tööstuse atlas. ENSV TA Majanduse Instituut. Tekst 4 lk, 21 kaarti.

Тармисто В. 1972. Проблемы внутрирайонной территориальной организации производства (на примере Эстонской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Таллин, Академия наук Эстонской ССР, Институт экономики, 470 lk.

Paalberg, H., R. Ehrlich, Ü. Pihlak jt.; teaduslik juhendaja **V. Tarmisto**. 1973. Tallinna tööstusliku, ehitusliku ja demograafilise arendamise põhisuunad kuni 1990. aastani. ENSV TA Majanduse Instituut. 188 lk.

Tarmisto, V., H. Paalberg, V. Kaufmann, K. Laas, R. Ehrlich, T. Polonskaja, A. Uustalu, H. Aarma. 1970. Eesti NSV rahvamajanduse arendamise territoriaalseid probleeme. Eesti NSV TA Majanduse Instituut, 373 lk.

Tarmisto, V., R. Ehrlich, K. Laas, H. Paalberg, A. Meressoo, L. Aader, R. Kangro, A. Ratt, H. Aarma, A. Kasepalu, A. Uustalu, M. Ots, E. Ojaver. 1970. Majanduse komplekssest arendamisest Kingissepa rajoonis. I osa. Eesti NSV TA Majanduse Instituut, 442 lk.

Tarmisto, V., H. Paalberg, R. Ehrlich, Ü. Pihlak, D. Rajango, A. Ristkok, E. Veski, L. Aader, K. Laas. 1973. Tallinna tööstusliku, ehitusliku ja demograafilise arendamise põhisuunad kuni 1990. aastani. Eesti NSV TA Majanduse Instituut.

Tarmisto, V. 1989/1990. Julius Tarmisto (1890–1956). Curriculum vitae. Tallinn – Haabneeme, 46 lk.

Juhendatud kaitstud väitekirjad

Vello Tarmisto juhendamisel on valminud ja kaitstud üheksa kandidaadi-väitekirja. Tööd on nimekirjas järjestatud kaitsmise aja järgi.

Harry Paalberg. 1966. Eesti NSV linnade peamised arengusuunad ja neid mõjutavad tegurid. 302 lk. Kaitstud ENSV TA ühiskonnateaduste osakonna nõukogus. [Majanduskandidaadi väitekirj.]

Rita Erlich. 1971. Eesti NSV linnaliste väikeasulate arenemise põhijooni. 258 lk. Kaitstud Tartu Riiklikus Ülikoolis. [Geograafiakandidaadi väitekirj.]

Tiia Karing. 1975. Väliturismi arendamise ja territoriaalse organiseerimise probleeme Eesti NSV-s. 169 lk. Kaitstud ENSV TA ühiskonnateaduste osakonna nõukogus. [Majanduskandidaadi väitekirj.]

Tiiu Paas. 1978. Совершенствование планирования размещения объема розничного товарооборота (на примере Эстонской ССР). / Jaekäibe territoriaalse jaotuse planeerimise täiustamine (Eesti NSV näidetel). 189 lk. Kaitstud ENSV TA Majanduse Instituudis. [Majanduskandidaadi väitekirj.]

Pear Tang. 1980. Методические основы анализа и оценки пропорций между основными отраслями народного хозяйства и инфраструктурой (на примере ЭССР). / Rahvamajanduse põhiharude ja infrastruktuuri vaheliste proportsioonide analüüsi ja hindamise metoodilised alused (Eesti NSV näitel). Kaitstud ENSV TA Majanduse Instituudis. [Majanduskandidaadi väitekirj.]

Aleksandr Bronštein. (Kaasjuhendaja Kalju Habicht.) 1981. Совершенствование экономического механизма управления природопользованием. / Looduskasutuse juhtimise majandusmehhanismi täiustamine. Kaitstud Läti NSV TA Majanduse Instituudis. [Majanduskandidaadi väitekirj.]

Ljudmilla Laanemäe. 1981. Рациональное распределение и использование трудовых ресурсов как фактор совершенствования регионального экономического развития (на материале Эстонской ССР). / Tööjõuresursside ratsionaalne jaotamine ja kasutamine kui regionaalse majandusarengu täiustamise tegur (Eesti NSV materjalidel). Kaitstud ENSV TA Majanduse Instituudis. [Majanduskandidaadi väitekirj.]

Andrus Ristkok. 1984. Взаимодействие окружающей среды и производительных сил в городе: на примере г. Таллина. / Keskkonnatingimuste ja tootlike jõudude vastastikune toime linnas (Tallinna näitel). 195 lk. Kaitstud ENSV TA Majanduse Instituudis. [Majanduskandidaadi väitekirj.]

Oleg Volkovski. (Kaasjuhendaja Lembit Aader.) 1984. Совершенствование внутриреспубликанских транспортно-экономических связей по нерудным строительным материалам (на примере Эстонской ССР). / Mittemaaksete ehitusmaterjalide vabariigisiseste transport-majanduslike seoste täiustamine (Eesti NSV näitel). 273 lk. Kaitstud ENSV TA Majanduse Instituudis. [Majanduskandidaadi väitekirj.]

Lehekülg Rootsi suurlaagri päevikust.

Olime suure vaevaga oma suurema telgi pimedaks püsti saanud ja kükitasime nüüd selle all juba varem täistopitud põhukottidel. Ivar oli kuskilt küünlajupi välja otsinud, süütasime nüüd selle ja mõnusat valgust levis meie peavarju alla, mis nii mitugi nädalat pidi meie koduks, meie majaks jääma.

Kükitasime nii kottidel, meie kolm eesti skauti: kaks Sakala malevast, mina ja Jaan ning Tallinna malevast Ivar.

Kükitasime ja arvasime et homme võiksid juba päralt jõuda eesti masterid Inglismaalt kes seal Gillvelt-Pargis olid „suures koolis“ käinud. Ses mõnuses arvamuses tegime oma voodid üles ja heitsime magama esimest ööd telgis Rootsi pinnal.

Kaua ei saanud me magada, sest järsku äratas meid põrgulärm, pistisime korraga pead telgipilust välja, mis tagajärjel me õrnalt üleslöödud ajutine peavari pidi kokku varisema, ning nägime salga hilja päralejõudnud skaute, ei tea kust maalt, kes hädas olid oma koha ülesleidmisega. Seejuures komistused nad telkide nõbridesse ja ma arvan et mõnigi magav skaut leidis end kokkulangenud telgiriide alt. Lõpuks leidsid nad vist siiski neile määratud paiga, sest nende hääled kaugesid ja vaibusid viimaks.

Ärkasime varahommikul. Ilm oli suurepärase, selge ja soe. Terve väljak oli korraga täis elu: siin-seal sagisid poolpaljad skaudid — tõttasid pesema. Haarasime meiegi seebi ja rätikud ja ruttasime toredale rannakaljule. Vesi oli selge ja täiesti läbipaistev, kuid soolane. Hambaharjal oli pärast hiljem veel kaua soola maik, mis kohe rootsi vett, skääre ning sündmusi meelde tuletas.

Pestud, pöördume tagasi oma laagri korraldustöödele. Paks ameeriklane on oma tähnilise lipu üle telgi laotanud ja istub ise oma sõbraga selle ees selg vastu telgi tugipuud. Mu sõber arvab seda poosi pildistada võivat ja ta rutatab aparaati tooma. Vahepeal etendus meile väga huvitav vaatepilt. Tuleb metsateed-pidi terve kompanii Soti skaute seelikuis ning pisikeste ümmarguste tuttidega mütsikestega. Ees käivad paar torupillimeest — nii nad kõnivad oma suurte pampudega huilgava ning kiunuva muusikaga meist mööda. Vana ameeriklanegi õiendab peab ja näib sest kaunis huvitatud olevat kuid korraga juhtub midagi hirmsat: tugi ameeriklase seljataga annab järele ja ülepeakeala kukub ta oma telki, mis koos tema ja lipuga muutub huvitavaks rabelevaks puntraks. Hüppame talle appi — ta on pea jalul. „Thank you very much“ — lausub vana ja nä-



Eesti skaudid oma laagri ees.

hes meie kohkunud nägusid, lisab: „Keep smiling”.

Kuid nüüd tööle — laager vaja korraldada! Otsime välja oma tööriistad ning siis metsa — vaja ehitada piir oma riigile. Tirime lagedale neli nurgaposti — hiigla kändu ja ehitus algab. Ehitame endale roigastest piiri — seks toome metsast sületäie viisi haralisi roikaid ning vääte.

Jaan peksab suurima hoolega kirvega posti maasse kui tuleb me piirinaaber, keegi jugoslaavlane ja hakkab paluma midagi, mida — seda ei saa aru. Selgub lõpuks, et nad peale viletsa prantsuskeele muud ei mõistnudki. No rääkisime siis käte ja jalgadega — selgus, et tahtis kirvest. Kahel siiamlasest skaudil oli suur huvi meie riigi vastu, muudkui pärisid, aga missuguses ingliskeeles? Andis sageli kaua mõelda enne kui võis vastata.

Pea tulevad soome velled. Teevad kohe tutvust ja kutsuvad oma „leeri” (laagrisse). Toredad poisid olid, iseäranis too Merikallio, kes pidi olema ka mingi tuletõrje päämees, nagu ta mulle mu autogrammiraaamatusse kirjutas.

On parajasti keskpäev, töötame täies hoos. Jaan kombineerib kõõki, Ivar ot-

sib parajat varnapuud ning mina viimistlen kirves käes aeda.

Korraga märkame metsast ilmutav skaute, ikka kaks-kolm meest kõrvuti raskete ning suurte seljakottidega — nii neid tuleb ja tuleb ja lõputu rida ei tahtnudki lõppeda — olid inglased — kõigil oli „Union Jack” rinnas.

Seisatume teeveerul tööriistad käes ja näod higised ja vaatame — korraga nagu oleks midagi tuttavat. Nojah — seal ongi ju need meie eesti mastrid — Jõgi, Kubin, Michelson. Ah sa ime kuidas siis kihvatas. Polnud enam pea nädal aega eestlast näinud ega kuulnud, peale meie kolme, ja nüüd tulid veel need sillatalad! Tööriistad lendasid käest ja läks lahti pikaks tervitustseremooniaks kõige õrnemal kujul. Meie Sakala master Edy oli rõõmust esialgu päris segane kohates oma poisse peale kuuajalist Eestist äraolekut — ja pealegi — võõrsil. Oli siis seletamist ja jutuajamist.

Nüüd oli meil juures jälle kolm eestlast meie pisikeses kodus, meie riigis. Asusime kõik suure südidega oma riiki korraldama, et elu mugavaks muuta.

Vello.

[Vello Grünberg]

Eesti Skaut, 1935, nr 3 (detsember)

Töös ja tegevuses Rootsi suurlaagris.

Nii on see kõikide laagrite saatuseks: ehita ja korralda neid kuni lõpp-päevani, et siis kõike mõne tunniga maha lõhkuda ja isegi mitte enam asetki järgi jätta.

Nii oli meieagagi. Ehitasime ja korraldasime. Püüdsime oma kahte telki nii hästi kui võimalik ilustada ja kohendada, et me eestlased teiste rahvuste seas millegagi ka silma võiksim paista.

Suur number oli kõõgiriistade kuivatuslaud leitud rattavitsast ja traatvõrgust, mis igal pool suurt tähelepanu äratas ja mida isegi tuldi eraldi pildistama.

Tööpöolest, seal oli tõesti midagi mis pildistada. — Kas polnud see huvitav ja omapärane: noad, lusikad, kahvlid — kõik läikima hõõrutud, lebasid korrapäraste vahede järele ringis rattal. Päike aina pildus sädelevaid välke haljalt metallil.

Skautide seas levitasime suure hoolega teateid Haapsalu suurlaagrist — kiitsime odavat elu Eestis ja soovitasime kindlasti olla Haapsalus 1936. a. suvel.

Kuna me laager oli kohe peatee ääres, oli külastajaid laialt. Eriti mõjus seks kaasa kirev reklaamlaud toredate piltidega ja brošüüridega Eestist.

Omapärane ka ligiõmbav oli ka me lipumasti alus — mis kujutas eneses hiiglasuurt kolmeharalist puukändu, mille harude vahelt sirutus taevasse pikk hallikas lipumast sini-must-valge trikolooriga. Puutüve üks harudest teenis tagajärjekalt alusena autogrammiraaamatu all, kuhu lasime jäädvustada endi nimed tähtsamail ja haruldasimail küllalisil.

Kõigele sellele lisaks oli meil muudki huvitavat „mööblit“, nagu kirjutuslaud,



Väga hästi oli korraldatud ka „reklaambüroo“. Tõime ju ligi 20 kg mitmesuguseid reklaambrošüüre Eestist kaasa, mis kõik välja jagasime laagri külastajale — Eesti tutvustamiseks.

Tegime määratud tööd. Kus reklaambrošüür ei aidanud, sääls võtsime appi kõneosavuse. Eesti ajalugu oli kolmes keeles peas ning sageli tuli meil tundide kaupa keskustella isikutega, kes olid huvitatud Eestist. Eriti palju sõpru oli endale soetanud Sakala master Edy inglase seas — kes sageli viitsid meile sõprust tunde.

sõõgilaud kuuele inimesele ja kõõk ning „kõõgigarnituur“.

Söögid pidime valmistama ise, kuna meile anti kätte ainult toorained. Olime siis kõik kordamööda kokapoised, kellerid, puurajajad jne.

Esialgu oli suur tegu Rootsi toiduga. Palju nalja sünnitas too veider õhukes- teks tahvliteks pressitud leib. See ei maits- nud alguses sugugi. Ta sai hüüdnimeks „vineer“ ja toolipõhi“. Ja nii nad teeni- sidki alguses kandmikkudena väga ta- gajärjekalt, kuni kord keegi nad viist suure naljaga oli ära söönud.

Samuti oli häda magususega. Kõik oli magus: peenleib, seplik, sai; isegi heeringas maitse magusana, nagu oleks teda suhkrus marineeritud.

Peavalu tegi leiva küsimus. Meil tuntud musta leiba nad ju ei tarvita. Arvatagi oli rõõm suur kui Jaan leidis kohvrinurgast tüki musta leiba. Sõime seda siis haruldusena.

Pean kohe tähendama, et olime endale siiski väga toreda laagrikoha saavutanud — meie ümber mõne sammuga kaugusel oli pea pool Euroopat ja osa Aasiastki. Nii olid meie all-laagris järgmised rahvused: kõigepealt muidugi eestlased, siis jugoslaavlased, hispaanlased, luxemburglased, lichtensteinlased, inglased, soomlased ja lõpuks siiamlased. Märgin kohe, et noorim skaut laagris võis olla 17—18 aastane. Teised kõik olid vanemad — olime ju roverskauteide, s. o. vanemskautide laagris. Näieme hallpäisi vanakesi, pika habemega prantslasi, sitkeid, soonilisi inglise vanamehi — kõiki lühikesis skaudipükstes. Loomulikult oli nooremate arv ülekaalus — oli nende seas skaute igast mõeldavast elukutsest, kuid siin laagris olime kõik üheväärsed — vennad. Tore oli õhtutel jalutada piki metsavahelisi laagriteid. Ikka ja ikka trehivad mõnd tuttavat, kes sulle kohe „head ööd“ omas keeles vastu hüüab. Suure populaarsuse saavutas poolakate „Czuwaj!“ hüüte (ole valmis), mida võis kuulda laagri lõpp-päevil pea iga skaudi suust. Seda sõna tarviti tervitusena, jumalagajatuks — ühe sõnaga ta passis igale kohale. Samuti läi läbi ungarlaste „Jo munkat“. Olime puhtsüdamlikult öelda suurimad sõbrad ungarlastega. Ei läinud ialgi päeva mööda, et ungarlasi poleks näinud meie laagris. Iseäranis oli meist huvitatud keegi ungarlane — insener, kes tundidekaupa viibis me laagris ja kellest me kõik olime vaimustatud. Tõepoolest see suur pikakasuline ungarlane jättis unustamatu mulje.

Unustamatuid silmapilke pakkusid iseäranis lõkkeõhtud ungarlaste pool. Kuulsime seal eht ungarli mustlasruusiikat — nägime temperamendikat ungarli csardasi.

Igal õhtul olid külalislõkkeõhtud. Terve laager oli siis kihamas. Ööpimeduses paistsid ainult punakad lõkked ja valgustasid tumedalt lähenevaid tekkidesemässitud skaute Metsavahel on pä-

ris pime. Liigume sealt läbi ainult elektrilaterna valgel. Terve tee on täis tõttavaid skaute — kõik nad lähevad teistes all-laagrisse külla. Kõrgel kivisel pangal on poolakate tuli — kaugele paistab see üle kivisaare ja heidab varju isegi merevette. Ilusa koha on nad välja otsinud — pagana poisid. Ja alt vaadates oleksid nad nagu kuskil puie latvus — kõrgel laagri kohal. Piskeste paganatena näivad nad tule ümber askeldavat.

Ka meie eestlased esinesime ettekannetega mitmel ühisel lõkkeõhtul. Iseäranis soojalt võeti me ettekandeid vastu Balti-riikide ühisel lõkkeõhtul, kuhu pealtvaatajaina oli kogunud ka suur hulk muulasi.

Silmapaistvalt esinesid Balti skautidest leedulased, kellele väga omapärane puupillide (vilede) orkester suurt tähelepanu äratas. Nad mängisid neil primitiivseil, muistseil pillidel toredaid lugusid. Samuti tähelepanuväärt oli leedukate laagergi. Nad olid maapinnale kujutanud valge liiva, konnakarpide, sambla ja värviliste kivikeste abil mingi Leedu pühaku — Leedu skautide kaitsja.

Oli veel palju teisi omapärasusi suur-laagris. Palju nalja sünnitasid soomlased oma ehtsa soome saunaga. Kaks korda päevas köeti seda, siis võis iga laagri küllasta nautida saunamõnusi.

Ka meie master Edy käis korra saunas — koos inglastega. Need aga olla varsti väljajoonud, kui leiliviskamiseks lahti läinud.

Nii tegi iga riik ja rahvus endale reklaami niipalju kui jõudis. Õnnelikus seisukorras olid aga skaudid ekssootulistelt maadelt, nagu: Siiamist, Indiast, Jamaikast jne. Neid piiras alati tihe rahvahulk. Iseäranis toredad olid Jamaika skaudid — päris ehtsad neegrid; kuid mõlemad, kellega mina tutvusin olid ülikooli haridusega. Samuti olid Inglismaal ülikoolis käinud ka need kaks siiami skauti, kes meiega ühes ja samas all-laagris elasid.

Suur sagin läks siis lahti, kui levis kuuldus, et lord Baden Powell'i olla siin ja seal laagris liikumas nähtud. Kõigepealt jooksid muidugi pildistajad välja, et omale veel fototamiseks soodsat kohta valida. Telkidesse jääjad aga hakkasid telke suure kiiruga korraldama, et Suurele Juhile midagi halba silma ei hakkaks. Kuid Suurel Ju-

hil polnudki niipalju aega, et oleks midagi lähemalt uurinud. Sageli võis teda näha koos laagrijuhiga, prints Gustav Adolfiga, ratsutades laagreid läbivat. Siis piiras neid alati suur juubeldav skautide pere.

Nüüd veel mõni sõna laagri asupaigast. Laager asus Stokholmist umbes 40 km. kaugusel asetseval Ingarö saarel. Terve saar on suur kalju-

pank — pea täiesti asustamata. Sinna tuli siis rajada teid ja sadamaid. Erist raskust sünnitas rootslastele joogivee küsimus, kuna joogiks kõlbuliku vett saarel ei leidu.

Nii tuuakse igal õhtul vesi Stokholmist tanklaeval saarele, kus see siis suurtesse reservuaaridesse pumbatakse.

Vello.

[Vello Grünberg]

Eesti Skaut, 1936, nr 4 (jaanuar)

Elamusi skautide suurlaagrist

Ülemaailmliku skautide jamboree avamine Hollandis ja esimesi muljeid laagrist

SAKALA SKAUDI VELLO TARMISTO KIRJU VOGELENZANGIST

Sakala skaudid on viimasel ajal väga elavalt välismaal matkanud: Inglismaal, Rootsis, Lätis. Nüüd pandi neile sõitudele kroon kahe skaudi sõiduga Hollandi. Sakalased olgu uhked ja küsigu, kui palju teistest malevatest on ka kaks skauti Madalmaal. Võib julgesti öelda, vist mitte ühestki pääle Tallinna ja Nõmme. Noh olgu nüüd siis mulgi uhkus rahuldatud ja läheme reisimuljete juure.

Sõit laagrisse kujunes mingiks "ümber Euroopa sõiduks"

läbi Skandinaavia, Hollandi, Prantsusmaa, Saksamaa, Balti riikide. Pool ongi juba sest marshuudist kaetud ja oleme jõudnud juba Hollandi laagripaika. Päris tore koht. Uus ümbrus, kuid keskpärased ilmad juba teist päeva. Järjekordne laager on osavõtjate arvult hiigelsuur seninähtutega võrreldes. Ametlikud teated märgivad

üle 30 000 skaudi laagris.

Kõik see hiiglapere on jagatud 9 all-laagrisse, mis kõik on parajad Eesti Paralepad ja veelgi suuremad. Kogu jamboree kuulub kuninganna Wilhelmina kaitse alla, kes ka suurlaagri avab. Samuti

Baden-Powell on seks tähtsaks laagriks siia tulnud ühes „ainult“ 8000 Inglise skaudiga.

Temale on see laager väga tähtsaks sündmuseks – ta pühitseb siin oma skaudijuubelit ja nagu varem kuulda oli, tahab lahkuda maailma skaudijuhhi kohalt, loovutades selle noorematele. Igatahes loodame viimase laagri vanale skaudile hästi korraldada, et ta oma elutööga rahule jääks.

Laagri raamatus on märgitud 55 rahvust

Rahvusi on siin samuti nagu paabelis ja pea igas all-laagris on 25–30 rahvust. Iga suurem rahvus on 4–5 ossa jaotatud ja siis all-laagrite vahel jagatud, nii et näiteks inglasi igas all-laagris leidub.

Meie, s.o. 7. all-laager on väga laialt rahvusvaheline sõna tõsisel mõttes. Hiinlased, jaapanlased, egiptlased, siiamlased, ameeriklased, skandinaavlasti jne. Ootame põnevusega ka kohapäälset Hiina-Jaapani sõda, kuid pole veel midagi näinud ega kuulnud. Arvasime siis, et neil ole vist juba mõned kõnelused laagri politseiga olnud.

Muide meie sub-camp'i

idamaine laagripublik on väga kärarikas – nagu omal kodumaal.

Sageli nad meelitavad enda ümber siis terve seltskonna igasuguseid külastajaid, kes siis ka meie juure sisse tungivad ja meie tööd segavad. (Peab tähendama, et seekord on idamaa ja põhjamaa võrdlemisi üksteise lähedale sattunud.)

Nende oriendi meeste seas on väga omapäraseid tüüpe. Ühed on võrdlemisi euroopastunud, heledate juuste ja nahavärviga, teised seevastu päris pool-neegrid.

Nüüd mõni rida suurlaagri avamisest.

– on ju see esimene suurem toiming laagris. Kujutlegu igaüks platsi kolmekümne tuhande skaudikaabuga lippudemeres, värvidesäras. Eriti ehitatud tribüün – palistatud mitmesaja lipuga, orkestrid, fanfaarid ... See oli vaimustav. Ilm pakkus kõiki võimalikke soodustusi – jahe, veidi pilvine. Kõik see aitas suuresti kaasa suure defilee hiilgavaks kordaminekuks.

Armeed korraldati, seati ridadesse, nimelauad ette. Kõik oli ootel. Siis orkester pörutab marsi lahti. Laiad rea hakkavad liikuma ja oli tunne nagu murduks midagi maapinnalt ja hakkaks rullina veerema.

12-mehelistes ridades sammuti tribüüni eest läbi,

kus kõrgel poodiumil kuninganna ja lord Baden-Powell suurparaadi vastu võtsid. Inglaste pere ei tahtnud lõppedagi – juba on osa neist oma seisukohal tagasi, kuid ikka tuhandeid on veel. Võimu ja kuuluse sära käes nende eel ja taga.

Maailmariigi pojad olid välja tulnud kõigi oma kolooniatega.

Sildid teatasid nende paiknemist üle terve maailma. Ameeriklased tõid lagedale oma indiaanlasti (omavahel öeldud, need olid omatehtud, „ersats-kraam“, kuid kaugelt andsid peaaegu efekti välja). Väikesed poisid jooksid end poolsurnuks, kui nägid kaugelt liginevaid sulepuhmaid ja kuulsid nende kõrvulukustavat litrite kõlinal.

Väga hää esinemine oli ka ungarlastel.

Neil oli oma 20–30 meheline puhkpillide orkester kaasas, mistõttu nad on praegu ka laagri favoriidid.

Need olid nüüd suurrahvad. Kuid ka väikesed rahvad esinesid hästi. Paha on end kiita, kuid

Eesti oma 22 mehega tuli oma defileega vägagi hästi toime ja aplausi oli rohkesti.

Pääle defileed järgnesid kuninganna ja Baden-Powelli tervitused ja seega oli ka suurlaager avatud. Nüüd kogunesid kõik skaudid rivitult suurele väljale ja märguande pääle tormasid kõik tribüüni ette, kus kaabude keerutamise, lippude lehvitamisega ja hõiskamisega oma rõõmu kokkutuleku üle väljendati.

Tore oli vaadelda seda hiigla laviini, mis liikus ja lainetas,

järsku kusagilt murdus ning pika lohena kuhugi voolama hakkas. Kujutage nüüd endale üle kilomeetri pikka teed, mille ääres tihedate ridadena telgid – paljudes värvides, mitmes ehitusviisis, suuri, väikesi – kuni silm seletab vaatama.

See on suurlaagri väline, esimene vaimustav vaade, esimene elamus temast.

Käesolevaga olen andnud pääliskaudseima pildikese, mille olen saanud 2 päeva jooksul kiiruga töövaheaegadel pilke väljaspoole heites. Avamistseremoonia oleks olnud vahest ainukeseks tähelepandavamaks punktiks sel ajal. Edaspidi juba üksikasjalisemalt sellest tuhande rahvuse telklinnast.

Vogelenzang, 1. aug. 1937.a.

T-to.

Sakala, 6. august 1937

Skaudimatkal Euroopas

Pariis ja tema maailmanäitus. – Palju unustamatuid elamusi, kuid suurimad neist Napoleoni haualt ja Jumalaema kirikust.

Eesti skautide ringreisi teises osas, s.o. pääle suurlaagrit Hollandis, oli ette nähtud järgmised riigid: Belgia, Prantsusmaa, Saksamaa, Poola ja Läti. Sõidust on sooritatud osa kuni Poolani – jääb veel ainult Poola, Läti ja olemegi tagasi kodumaal. Praegu käesoleva kirja kirjutamisel viibime kolmandat päeva Berliinis ja olgugi, et vahepääl on kaua aega möödunud eesti poiste seikluste kirjeldamisest, tahaksin teha tagasihaarava ülevaate kogu viimase möödunu kohta.

Brüsselis peatusime ainult ühe päeva, sest lootuses Pariisis ning sääl- sel maailmanäitusel palju huvitavamat näha, püüdsime vahepäälsed etappe ja peatusi kiirendada.

Pariisi jõudmise aeg oli ette nähtud veidi enne keskööd. Juba varakult piilusid poisid aknail – tahtes igaüks esimesena märgata Pariisi tule- sid. Lõpuks aga läksid linna tuled maal vilkuvate tuledega segi ning keegi ei suutnud öelda, kes nägi esimesena Pariisi.

Olime kohal – kiiresti maha ning kiiresti kodu poole. Päävarjuks oli meil prantsuse skautide kodu Pariisis. Hiigla 6–7-kordne maja on terveni skautide käsutuses. Kolmandal korral leidsime endile väga ilusa toakese oma 17 mehe jaoks. See maja kujunes meie tsentrumiks igas suhtes – siia tulime kõik kokku, siin toimus üldine mõtetevahetus nähtu ja läbielatu kohta. Istusime siis nüüd oma toas pakkide otsas ja nii mõnigi mees arvas – polegi see Pariis midagi erilist ...

Koitis uue päeva hommik Prantsusmaal: Klaarisime oma vahekorrad öömajaga – see osutus väga odavaks: päev toiduga 18 franki. Võisime teha nüüd eelarveid maailmalinna jaoks.

Värvitud naised olid esimeseks uudiseks, mis meid üllatasid tänavale astudes. Vaevu püüdsime leida rahvavoolust naisenägu, kus poleks huulepulga ja väga ereda värvilise puudri jälgi. Teiseks erinevuseks oli blondjuuste peaaegu täielik puudumine. Nii mõnigi meie seast võis seepärast oma põhjamaalase välimusega endale tähelepanu tõmmata.

Maailmanäitus oli esimene koht, kuhu läksime. Sõit sinna toimus maa-aluse trammiga n.n. „metro“-ga. Nii mõnelegi mehele oli see esmakordne – sest võib näppudel lugeda üles linnad Euroopas, kus on „maa-alused“. Maa-alt ilmusime välja kuulsal Trocaderol, mis on nüüd näituse alla võetud. Mõlemal pool seda hiigla bulvari asubki nüüd näituse tähelepandevaim osa.

Sissekäik näitusele – väga mõjuv ja tore, meie oludes muinasjutuline. Ees tõuseb üles Eiffeli torn – vana tuntud kuulsus. Mõlemal pool seda asuvad näitusehooned, mis lähevad edasi kaugele piki Seine'i jõge. Ees, meie jalge all lainetab aga endise hiigla-tänavaga asemel basseini roheliste, kõrgete kallaste vahel.

Eesti paviljoni külastasime esimesena maailmanäitusel. Pettusime kuuldusis leida seda kergesti. Alles päälle pooletunnilist otsimist leidsime hoone, mille ülemisel serval võisime lugeda: Esthonie, Lettonie, Lithuane. Sissekäigust paremale poole – ja olemegi eesti rahvusrõivais tütarlaste seas. On vist täiesti ülearune hakata kirjeldama säälseid väljapanekuid. Nende kohta on niikuinii juba palju vaieldud ja arutletud. Ainult ühe asjaolu kohta tahaksin meie kõikide arvamist avaldada – ei veel enam, ka Shoti skautide juht kolonel Balfour oli samal arvamusel: Eesti paviljon Pariisi maailmanäitusel oli parim – eesti ilusate tütarlaste tõttu. Tõesti, meie kõik olime vaimustuses ja veel hiljemgi nii mõnigi mees oli agar Eesti paviljoni külastaja. Nii siis – eesti tütarlaste tõttu olime maailmanäitusega tihedalt seotud.

Loodetavasti on kõik palju lugenud juba sellest hiigla näitusest ja seepärast tahan kirjeldada ainult üksikuid muljeid – eriti mis puutuvad meisse – s.o. eestlasisse.

Tõmbenumbriks olid kohe algusest päälle veinid, milliseid võis saada paljudest eripaviljonidest. Meile, tudengitele, oli see teretulnud juhuks. Isegi nii mõni shampus leidis üksmeelset hindamist, rääkimata paljudest teistest erisortidest, millistest ainult varem võisime unistada.

Suurepärase vaate pakkus näitus õhtul ja öösel, kus kõik mis võimalik, isegi vesi oli valgusemeres. Olime sõna tõsisel mõttes 1001 öö maal: Vaimustusega jälgisime seda vaatepilti, et seda hästi sügavale oma mällu vajutada.

Ühel säärasel õhtul kogunesid kõik sel ajal Pariisis viibivad skaudid kokku ja ühes varjatud näituse osas organiseeriti lõkkeõhtu. Tore oli

laulda laule suurepärase hoonete vahel ja ette kujutada endale laagri miljööd. Kõrgel üle päade aga hiilgas valgusemeres Eiffel, mille tipust helgiheitjad valgustasid pilvi.

Meile kõigile mõjus tugevasti Napoleoni haua vaatamine Invaliidide Doomis. See oli üks neist haruldusist, milliseist olime juba koolipõlves lugenud ja mis tundus meile kättesaamatu imena.

Teine säärane sügav elamus oli külaskäik Notre Dame'i kirikusse. Kõik, kes kord on lugenud Victor Hugo romaani „Jumalaema kirik Pariisis“ teavad missuguse mulje see jätab. Meie kiriku vaatamine oli romaani tegelik läbielamine. Hämarate võlvide alla võis igamees kujutada endale kiriku küürakat kellameest ja ilusat neidu Esmeraldat. Ja tõepoolest kirikus on sama õudne ja ühtlasi ülev tunne, nagu seda hõõgub sellest kuulsa kirjaniku romaanist. Käisime sama kiriku keldreis, kus imetlesime haruldasi aaretekogusid väga haruldaste kalliskividega ja esemetega.

Tähelepanuväärt oli muidugi Versailles, – kuid oma laia ulatuse tõttu jättis ta meile laialivalguva mulje. Pettusime palju, sest olime juba varem nii paljugi samaväärset näinud.

Võiduvärav – Pariisi tsentrum, kuhu jooksevad kokku 12 tänavat, võlus meid kõiki. Võisime ise oma jalgadega seista väraval ja jälgida selle hiiglalinna tuikamist. Ühtegi trammi ei leidnud meie silmapiirini. Selgus – neid polegi, ja sõidetakse kas maa-alusega või bussiga.

Lõppnumbriks oli meie, tudengeile, õhtu „Moulin Rouge'is“. Koht, kus varem oli olnud n.n. kuulus „punane veski“ on nüüd kõigile tuntud lokaal, kus esinevad paremad atraktsioonid. Hilisööni istusime sääal. Et siis kiiresti koju minna puhkama uue etapi vastu – Reimsi ja Verduni.

Lõpetades meie Pariisi seiklustega, tahan oma viimase kirjaga veel kirjeldada sõitu Saksamaale – Berliini, mis pühitseb oma 700.a. juubelit ja sellega lõpeks Sakala skautidel kaasaelamine oma maa-konnapoiste rännakule Lääne-Euroopas.

Berliinis, 20. aug. 1937. a.

T-to.

Sakala, 25. august 1937

Maailmasõja lahinguväljadel ja Berliinis

Süngeid pilte miljonite surnuaial. – Terav kontrast Prantsuse ja Saksamaa korra vahel. – Berliini 700 a. juubelipidustuste keerises

Teel Reimsi. Juba liginemisel sellele tuntud linnakesele hakkab kerge vihmasadu. Loodus ise muudab meie meeleolu nukraks lähenemisel kuulsaile võitluspäigule. Reims on esimene koht, kus näidati meile esimesi maailmasõja jälgi.

Peatusime siin lühikeseks, et vaadata Reimsi katedraali, kus on kroonitud kõik prantsuse kuningad. Edasi sõitsime

Maailmasõja õudseimasse paika – Verduni.

Juba eemal näitab maastik raske kannatuse jälgi – siin ja sääal haigutavad sügavad augud – esimesed tervitused sakslastelt prantslastele.

Verdun – pisike linnakene ainult paarikümne tuhande elanikuga, millest üle kümne tuhande on sõjaväge. Samasuur osa inimestest on siin turiste igalt poolt maailmakaarest.

Kohe jaamast sõitsime vaatama kuulsamaid lahingupaiku ja mälestussambaid. Esimene koht, mida nägime, oli paik, milleni olid tunginud sakslased. Surnud lõvi kivi otsas tähistas piiri, kus alles suudeti murda sakslaste selgroot.

Edasi sõitsime kuulsale Doumonti lahinguväljale ning kindlusesse. Paljud meist on näinud kinos pilti sellest meeleheitlikust lahingust, mis siin on kord toimunud. Nägime seda kõiki nüüd siis oma silmaga. Sügavale, kuni kolm korda sügavale maa-alla ulatuvad käigud.

Nägime kohta, kus 1200 sakslast on plahvatusega õhku lennanud

ja jälgisime võitluse käiku kõikjal. Peab tähendama, et kindlus on maailmasõja kestel korduvalt vallutatud sakslastelt, kuid ikka ja jälle tagasi võetud prantslastelt. Samas lähedal asub Surmaorg, kus laip laibas on kinni olnud lahingute aegu. Kaugel aga nägime küngast – mida suudeti vallutada sakslasilt alles maailmasõja lõpul – sedagi tegid siis ameeriklased.

Kogu see pindala sajad ruutkilomeetrid on täis silte, mis hoiatavad liikumise eest ses piirkonnas väljaspool teid. Sageli on siin ette tulnud juhtumeid sõjaaegsete mürskudega.

Lahkudes sest õudsest paigast, võtsime kaasa kivikillukesi lahinguplatsidelt.

Alles mõnikest aastat tagasi olla siin olnud ainult täiesti must maa, ühegi puu ja põõsata, aukline ja lõhestatud. Nüüd aga katab maapinda juba madal võsa ja noored puud. Samas lähedal – Doumonti mälestusmärk. Suur hoone – kõrge torniga. Hoone

hiiglkeldrid on laeni täidetud inimluudega.

Jube oli vaadata seda maailmasõja mälestust. Hoone sisemus moodustab aga võlvistiku punase valgusega, seinad täis kirjutatud langenute nimesid. Oli mõjuv ja rusuv – tundsin kõiki maailmasõja külma hingust oma ümber.

Täakide kalmistu oli omapäraseim ja mõjuvaim. Suur katus toetatud postidele varjab oma all haudu, millest välja ulatuvad täakides püsiotsad. Juhi seletuse järele on siin laipu nii tihedalt olnud, et püssid on nende vahel püsti jäänud. Pärast mulla päale ajamist ongi nüüd välja jäänud täagid. Igat liiki püssiotse, muidugi võimatuseni roostes, võisime näha välja ulatuvat kruusast.

Kuulsa täakide ehk bajonettide kalmistu ehituseks andis raha 1 milj. franki keegi ameeriklane, kes aga hiljem surma sai Londonis – ise nägemata ehituse valmisaamist.

Ringreisilt Verduni lahingupaikadelt tagasi jõudnud, valdas mind veel kaua see rusuv ja õudne tunne – mis ümbritses kogu õhkkonda Verdunis.

Ilusal päikesepaistelisel hommikul oli linn palju rõõmsam ja uue elu võrsed endiseil varemeil olid palju nähtavamad kui õhtul ja öösel.

Lõunapaiku istusime rongile et seljataha jätta Prantsusmaad,

ja edasi sõita teise maailmariigi poole – Saksamaale.

Lühike peatus Metzis, piirijaamas, kustkohast meie tollist niisama libedalt läbi tulime kui mujal ja olimegi juhi riigis, nagu seda oma vahel nimetasime.

Suur vahe oli kohe esimesest silmapilust näha: prantsuse galantse lohakuse asemel valitses siin sõjamehelik seisak ja korralikkus. Politsei seisis siin tinasõdurina prantsuse korralvuri kõrval, kes kübar kuklas ja kurgualune nõöp lahti, naerunäol liikumist juhtis.

Teiseks iseäralduseks väliselt olid juhi vurrud. Arvasime, et igaühel, kel vähegi tihedam karvakasv, need on möödapääsematud – nii vist oligi.

Saksamaal – piinliku korra maal – läks kõik libedalt:

siin võisime vabamalt aru saada keelest ning see kergendas märksa meie olukorda. Esimene peatus oli Frankfurdis, Maini ääres, kust aga varsti sõitsime edasi Leipzigi. Päris hää oli vaadata jälle üle hulga aja korralikult puhast linna. Käisime siin kuulsat „Völkerschlachtsdenk-mali“ vaatamas. Väga imposantne ja vägev kompositsioon, vastava ümbrusega – on kõigile Leipzigi külastajatele esimeseks kohaks, kuhu minnakse.

Edasi olime väga ilusal kalmistul, mida nähes tõesti tõsine pahameel tekib kalmistute vastu kodumaal. Harva on meil leida hauda, mis ei asuks „puuris“, s.o. millel pole raudaeda ümber ehitatud. Siin aga säärast inetut kommet ei tunta – valitseb haudade ümbritsemine kas hekkidega või madala muruaiakesega. Olime sügavalt liigutatud selle armastuse ja hoole ees, millega see suurlinnaline igavene puhkepaik oli korraldatud.

Jälgisime veel teisi kuulsamaid mälestusmärke ning vaatasime ilusaimaid ehitusi

ning edasi Berliini – ta 700 a. juubeli pühitsemise keerisesse.

Tuledesära – jälle maailmalinnas. Vastu oli tulnud tuttavaid saatkonnast ning me leidsime omale öökorteri hiiglahoone 6. korral. Hilisöö oli – seepärast eelistasime und kõigile lõbustusile ja heitsime magama.

Nüüd olime juba uues miljöös. Esimene asi, mis silma hakkas oli haakrist-lipp ja edasi – neid oli sadu tuhandeid. Sattusime kohe „Unter den Lindenile“ – puha oli punane, täis siidkangaid haakristi ja karuga, linna vapiga.

Nii mõnelgi paistis aga Pariisi kõrval naljakana näha tramme ja kahekordseid busse. Selgus, et alt-maa raudtee on alles väljaarendamisel – on valmis ainult 10 liini ümber.

Peab imestama, kuidas sakslane oskab kasutada iga sündmust. Berliini karu ilutses kõikjal – taskurätikuil, tulemasinatel, sigaretikarpidel – igale poole oli ta teed leidnud.

Ülevaate saamiseks – tegime pikema tuuri linnas, et hiljem asuda huviesemete täpsemale vaatlemisele. Arvan aga ülearuseks sellest kõigest kirjutada, märgin vaid kolme huvitavat juhtumit – mis enam meelde jäi.

Esimeseks suureks elamuseks oli Berliini zooloogiaaia akvaariumi külastamine.

Viimane asub kinniseis ruumes ja sinna on toodud huvitavamaid eksemplare üle maailma. Seni ainult lugemise läbi saadud kujutlused said siin n.ö. käegakatsutavateks ja võib olla nii mõneski suhtes ületasid esimesi.

Teiseks imeks Berliinis oli hiigeltulevärk Potsdami platsi lähedal. Peab tõega imetlema kui osavasti suudetakse kogu õhkkonda pää kohal põlema, paukuma ja praksuma panna. Maailma lõpp oli lähedal – maa avanes ja purskusid esile hiigeljoad kulda ja hõbedat. Ülevalt aga sadas alla miljoneid tähekesi, millede keskel välguna lendasid hõõgraketid. Nii mõnigi mees oli segane – kui see hiigla tulevärk kokku langes ja kustus.

Mitu tundi hiljem oli veel „Unter den Linden“ täis kiilutud koju-tõttavaist inimestest.

Kolmandaks

õhtu kuulsas Wintergartenis.

Olgugi, et suvine programm märksa nõrgem olevat talvisest, suutis see saali rahvast täis tõmmata ning elava aplausiga järgnesid etteasted.

Osa kavast oli muidugi pühendatud juubelile – 700 aastat Berliini – nägime nüüd laval ajaloolises järgnevuses. Edasi nägime haruldast koortedressuuri – harmoonikuil mängivad koerad – kes hiigla aplausi osaliseks said.

Viimasel Berliini päeval käisime veel Potsdamis säälsel kuulsat Sanssouci lossi ja parki vaatamas.

Edasi läks reis aga läbi Varssavi ja Vilno Riiga ning kui jälle Tallinnas oleme, võime rõõmuga mõelda, et eesti skautide suur ringsõit on kõigiti hästi ja õnnelikult lõppenud.

T-to.

Sakala, 1. september 1937

Nõukogude Eesti majandusgeograafilisest rajoonimisest*

V. TARMISTO

geograafiateaduste kandidaat

NSV Liidu tuntumaid majandusgeograafe prof. J. Sauškin, iseloomustades 1946. a. tootmiskomplekside tüüpide alusel Balti liiduvabariike, avaldab arvamust, et neis ei ole veel tootmiskompleksi, kuna nad hakkavad esmakordselt arendama oma majandust neljanda viisaastaku plaani alusel. "Seetõttu," märgib prof. Sauškin "on Balti liiduvabariikides tootmisharude seostus, mitte aga nende kompleks. Viimane hakkab Balti liiduvabariikides kujunema alles uuest (s.o. neljandast – V. T.) viisaastakust alates."¹

Eeltoodud iseloomustus oli tol ajal Balti liiduvabariikide, seega ka Eesti NSV kohta põhiliselt õige ja seda seetõttu, et Balti liiduvabariigid alustasid oma majanduse sotsialistlikku ümberkorraldamist, välja arvatud lühike periood 1940–1941.a. tegelikult alles pärast Suure Isamaasõja lõppu.

Arusaadav, et esimestel sõjajärgsetel aastatel oli veel vara kõneleda siinse majanduse plaanilisest spetsialiseerumisest ja tootmiskompleksidest. Need protsessid olid alles väljakujunemise ajajärgus.

Tänapäeval, võitnud sotsialismi tingimustes Balti liiduvabariikides, on olukord põhjalikult muutunud ning eespool esitatud iseloomustus nende kohta ei pea enam paika. Balti liiduvabariikides on sõjajärgsetel aastatel sotsialistliku industrialiseerimise ja põllumajanduse kollektiviseerimise baasil kujundatud oma spetsiifiline tootmiskompleks, mis vastab sotsialistliku majanduse organiseerimise printsiibile majandusrajoonis. See printsiip, lähtudes geograafilisest tööjaotusest, eeldab, et igas majandusrajoonis on olemas üks või mitu majandusharu, mis,

* Avaldame mõttevahetuse korras. Toimetus palub lugejaid kirjutada oma arvamustest ja seisukohtadest artiklis ülestõstetud küsimuste kohta või teatada nendest autorile, kes töötab Eesti NSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudis.

¹ "NSV Liidu rajoonide majanduse kompleksne arendamine neljandal viisaastakul", ajakiri "Voprossõ geografi" nr. 2, 1946. a.

omades üldriiklikku (s. o. üleliidulist) tähtsust, määravad rajooni tootmise spetsialiseerumise, tema tootmisalase palge. Selliste majandusharudena arendatakse aktiivselt neid majandusharusid, millel on arenemiseks parimad objektiivsed eeltingimused, lähtudes rajoonis juba olemasolevate tootmisvahendite iseärasusest, rahvastikust, tema tootmisalastest oskustest ja vilumustest, majanduslikest sidemetest ning looduslike tingimuste spetsiifikast. Sel viisil võimaldab majandusrajooni majanduse spetsialiseerimine üldriiklikest huvidest lähtudes maksimaalselt ära kasutada antud rajooni ajaloolis-majanduslikke ja looduslikke tingimusi ning neid sobivalt ühendada.

Toetudes ülalesitatud seisukohtadele tuleks Eesti NSV-d üleliidulises ulatuses iseloomustada kui NSV Liidu tähtsamat põlevkivikaevandamise ja -töötlemise rajooni ühes arenenud metallitöötlemise (laevaehitus, elektrimasinaehitus jne.), tekstiili-, toiduainete ja ehitusmaterjalide tööstusega. Põllumajandusele on iseloomustav piima ja liha tootmise suunaga produktiivloomakasvatus ühes laiaulatusliku söödakultuuride kasvatus ja kartuli-, köögivilja- ning linakasvatusega.

Kohalikele tingimustele kõige vastavama tootmiskompleksi alusel on Eesti NSV, nagu teisedki Balti liiduvabariigid, asunud Nõukogude Liidu majanduslikus organismis temale vastavale kohale, täites kogu maa ette seatud üldiste majandusspetsiifiliste ülesannete juures ka oma kohalikke ülesandeid.

Vabariigi majandusgeograafiline uurimine, mis peab kaasa aitama rahvamajanduse ees seisvate ülesannete, majanduse plaanamise ja juhtimise küsimuste paremale lahendamisele, ei saa rahulduda vabariigi üldise majandusgeograafilise iseloomustamisega. Selleks on vaja üksikasjalisemalt uurida, põhjalikumalt tundma õppida vabariigi majandust, looduslikke tingimusi, nende iseärasusi ja omapära. Oma ettekandes NLKP Keskkomitee septembripleenumil rõhutas sm. Hruštšov eriti, et põllumajanduse arendamisel on vajalik kõigiti arvestada kohalikke olusid. Ta näitab, et V. I. Lenin pidas suureks veaks šablooni järgi dekreetide kirjutamist kõigi Venemaa paikade kohta. Sm. Hruštšov märgib, et need Lenini juhendid on aktuaalsed ka tänapäeval.

Et detailsemalt uurida teatud territooriumi majandust, looduslikke tingimusi ja nende spetsiifikat, tuleb seda teha väiksemate maa-alade

kaupa. Seda võimaldab majandusgeograafiline rajoonimine. Majandusgeograafilised rajoonid võib aga jagada veel väiksemateks osadeks nn. rajoonisese ehk väikese rajoonimise teel.

Rajoonisese rajoonimise juures on vajalik üldjoontes samuti lähtuda majanduse organiseerimise printsiibist majandusrajoonis. Rajoonisisesel rajoonimisel tuleb kahtlemata aluseks võtta neid majandusharusid, mille poolest antud territooriumi majandus on iseloomustatav üleliidulises spetsialiseerumises. Tunduvas ulatuses on rajoonisisesel rajoonimisel vaja arvestada iseärasusi kohalikes oludes: nii majanduse spetsialiseerumises, looduslikes tingimustes, rahvastikus, tema tootmisalastes oskustes ning vilumustes jne.

Mis puutub Eesti NSV rahvamajandusse, siis esineb siin territoriaalselt üsna suuri erinevusi, mis seisnevad üldjoontes selles, et maa põhjaossa on koondunud valdav osa vabariigi tööstusest, kuna lõuna- ja läänepoolses osas on suhteliselt suurem osatähtsus põllumajandusel. Lõuna- ja lääneosas esinevad aga omakorda erinevused. Lääne-Eestile on põllumajanduse kõrval iseloomustav kalapüügi üha suurenev osatähtsus.

Arvestades kõike eeltoodut, tuleks vabariigi rajoonimisel tema põhjaosas lähtuda esmajoones tööstuse struktuurist ja paiknemisest, kuna lõuna- ja lääneosas tuleks eelkõige lähtuda põllumajanduse spetsialiseerumisest, kala- ja metsamajanduse paiknemisest.

Vastavalt sellele on otstarbekas jagada Eesti NSV kolmeks majandusgeograafiliseks rajooniks (Põhja-Eesti, Kesk- ja Kagu-Eesti, Lääne-Eesti), mis omakorda jagunevad väiksemateks osadeks ehk all-rajoonideks.

Vabariigi rajoonimisel on püütud, niipalju kui see on võimalik, kinni pidada administratiivsete rajoonide piiridest. Seda sellepärast, et rajoonimisel ei tohi ignoreerida olemasolevat administratiiv-territoriaalset jaotust, kuna iga väiksemgi administratiiv-territoriaalne ühik moodustab teatud mõttes ka majandusliku üksuse temale ettenähtud plaaniliste ülesannetega.

Allpool esitame Eesti NSV majandusgeograafiliste rajoonide üldise iseloomustuse.²

1. Põhja-Eesti (9 admin. rajooni) majandusele on omased kõrge arenemistase ja mitmekülsus, mis hakkasid ilmnema juba enne Oktoobrirevolutsiooni, kui Eesti kuulus Venemaa külge. Minevikus oli Põhja-Eesti majanduse arenemisele suure tähtsusega tema geograafiline asend – lähedus Venemaa suurele tööstuskeskusele ja pealinnale Peterburile. Põhja-Eesti (end. Eestimaa kubermang) oli Venemaa eesrindlikumaid tööstusrajoone, kus oli arenenud ka põllumajandus.

Põhja-Eesti on Eesti NSV tööstuslikuks basseiniks, andes rõhuva osa vabariigi tööstustoodangust. Siin paikneb valdav osa vabariigi raske-tööstusest ja põhilised kerge- ja toiduainete tööstuse harud. Põllumajandus on siin linnalähedase suunaga (värske piima, köögivilja ja kartuli tootmine), mis kiiresti süveneb.

Nõukogude võimu tingimustes on Põhja-Eestis levinud uued majandusharud, mis on lahutamatult seotud Leningradiga. Gaasitootmine ja edaspidi Narva hüdroelektrijaama valmisehitamine on tähtsamaid lülisid, mis ühendavad Põhja-Eesti Leningradi tööstusrajooniga ühtseks võimsaks tööstuskompleksiks. Kuid tihedad sidemed on Leningradiga ka põlevkivitööstuse teistel harudel, Narva tekstiilitööstusel ja Põhja-Eesti põllumajandusel. Kõik need majandusharud võtavad osa oma toodete ja saadustega kangelaslinna varustamisest ja saavad sealt vastu eeskätt masinaid, seadmeid, toorainet jne. Üleliidulises ulatuses tuleb Põhja-Eestit tema tootmiskompleksi tõttu vaadelda otseses seoses NSV Liidu Loode (Leningradi) tööstusrajooniga.

Majanduse, eriti mäetööstuse ja sellega kaasnevate töötlevate tööstusharude arendamist soodustavad Põhja-Eesti looduslikud tingimused. Siin paiknevad vabariigi tähtsaimate maavarade – põlevkivi, fosforiidi ja diatomiidi – leiukohad. Samuti on siin suurimad tööstuslikult kasutatava lubjakivi ja sinisavi varud.

Põhja-Eesti jaguneb kaheks allrajooniks – Tallinna rajooniks (Ia) ja põlevkivibasseiniks (Ib).

² Siinkohal on piirdutud peamiselt rajoonide majanduse iseloomustamisega, kuna looduslike ja teiste tegurite iseloomustamine polnud ruumipuudusel võimalik. Autori märkus.

Tallinna rajoonile (Harju, Keila, Rapla, Kose, Loksja ja Tapa administratiivne rajoon) on iseloomustav tööstuse kõrge arenemistase. Kuid tööstus ei ole siin n. ö. "maast välja kasvanud", vaid põhineb, tingituna heast asendist transpordi suhtes, suures ulatuses juurdeveetaval toorainel. Maavaradel baseeruvaist tööstusharudest on Tallinna rajoon esindatud fosforiidi-, turba- ja ehitusmaterjalide tööstusega. Rasketööstuse harudest on Tallinna rajooni koondunud üleliidulise tähtsusega masinaehitustööstuse ettevõtted. Peale selle on siin palju üleliidulise tähtsusega kerge- ja toiduainete tööstuse ettevõtteid. Kerge- ja toiduainete tööstuse harudest on siin rida niisuguseid, milliseid mujal vabariigis veel ei ole, nagu tubaka-, margariini-, kompvekitööstus jne.

Tallinna rajoonis paikneb vabariigi pealinn Tallinn. Peale pealinna, suure tööstuskeskuse ja sadama on Tallinn ka vabariigi tähtsaim kultuurikeskus.

Ajaloolise arenemise jooksul on olnud Tallinna majanduslik mõju niivõrd tugev, et veel üsna kaugel Tallinnast oli majandusliku konkurentsi tõttu takistatud teiste suuremate keskuste tekkimine. Selles mõttes on Tallinna rajoonil mõningal määral sarnasust Leningardi oblastiga, mida asjata ei nimetata vahel "ühe linna oblastiks".

Tallinna rajooni põllumajanduses ja transpordis ilmneb linnalähedase majanduse iseloom eriti selgesti.

Põlevkivibassein (Rakvere, Kiviõli ja Jõhvi administratiivne rajoon ning Narva linn) ehk "Eesti Donbass", nagu seda sageli nimetatakse, asetseb Eesti NSV kirdeosas. Põlevkivikaevandused ja põlevkivi töötlemise tehased, linnad ja asulad paiknevad siin umbes 100 km pikkuse ja 20 km laiuse vöötmena kummalgi pool Tallinn-Leningradi raudteemagistraali. Põlevkivibasseini majandusgeograafilised piirid on aga laiemad ja hõlmavad ka need territooriumid, mis oma majanduslike seoste tõttu kas juba kuuluvad või hakkavad lähemas tulevikus kuuluma põlevkivibasseini külge. Nendeks on territooriumid, mis varustavad või hakkavad basseini varustama linnalähedaste põllumajandussaadustega, metsa ja ehitusmaterjalidega või mis oma ajaloolise kujunemise ja geograafilise asendi poolest on seotud põlevkivibasseiniga, nagu näiteks tekstiilitööstuse keskus Narva.

Tööstusliku Narva tekkelool kui ka Eesti põlevkivi tööstuslikul kasutamisel on ühine lähtepunkt – Peterburi. Tänapäeval on kujunenud tihedad sidemed Narva ja teiste põlevkivibasseini tööstuskeskuste vahel.

Peale põlevkivi kaevandamise ja töötlemise ning energiamajanduse (elektrienergia ja gaasi tootmine) on põlevkivibasseinis tähtsusetl järgmisel kohal tekstiilitööstus ning kolmandal kohal ehitusmaterjalide tööstus, eeskätt tsemendi tootmine.

Vabariigi põlevkivibasseinile on praegu iseloomulik see, et kiires tempos rasketööstust arendades on ta suhteliselt teatud määral maha jäänud kerge- ja toiduainete tööstuse arenemise poolest.

Linnalähedase põllumajanduse väljaarendamine on siin seetõttu üheks pakilisemaks ülesandeks, kuna ta praegu ei suuda vajalikult rahuldada põlevkivibasseini linnade ja tööstuskeskuste üha suurenevaid vajadusi.

2. Kesk- ja Kagu-Eesti on vabariigi suurimaks majandusgeograafiliseks rajooniks, hõlmates 20 administratiivset rajooni ning üle 40% vabariigi territooriumist.

Kesk- ja Kagu-Eesti majanduslik tähtsus on iseloomustatav üldjoontes sellega, et see on vabariigi tähtsaimaks põllumajandusrajooniks. Loomakasvatuse, söödakultuuride ning teravilja kasvatuse kõrval on ta ka tehniliste kultuuride – lina ja suhkrupeedi – kasvatamise põhibaasiks. Tööstuse osatähtsuse poolest seisab Kesk- ja Kagu-Eesti Põhja-Eesti järel teisel kohal vabariigis, kuid ei ole tööstuse tähtsuse ja toodangu mahu poolest võrreldav Põhja-Eesti mitmekesise ja üleliidulises ulatuses silmapaistva tööstusega. Kesk- ja Kagu-Eesti tööstus piirdub peamiselt põllumajanduslike toorainete ja puidu töötlemisega. Kuid siin on arenenud ka metallitöötlemine, täppismehaanika ja rahvatarbekaupade tootmine. Kesk- ja Kagu-Eesti maavaradel põhinev tööstus koosneb peamiselt lubja- ja tellisetehastest, millest ainult üksikud omavad vabariiklikku tähtsust. Kesk- ja Kagu-Eesti annavad valdava osa sisevete kalatoodangust.

Kesk- ja Kagu-Eesti jaguneb kolmeks allrajooniks: Kesk-Eestiks (IIa), Kagu-Eestiks (IIb) ja Peipsiäärseks (IIc).

Kesk-Eesti (Türi, Paide, Väike-Maarja, Suure-Jaani, Põltsamaa, Jõgeva, Tartu (välja arvatud tema idaosa) ja Elva administratiivne

rajoon) majandust iseloomustab eeskätt arenenud põllumajandus. Kesk-Eestit võib nimetada "Eesti Ukrainaks". Tehnilistest kultuuridest on siin esikohal suhkrupeet, mis annab põhiosa vabariigi toodangust sel alal. Valdav osa vaadeldava rajooni tööstusest paikneb peamiselt ühes linnas – Tartus. Suuremad tööstusettevõtted on metallitöötlemise, ehitusmaterjalide, puidu ja rahvatarbekaupade alal. Laialdaselt on arenenud toiduainete tööstus.

Kesk-Eestil on Põhja-Eesti kõrval tähtis koht vabariigi kultuurielus. Tartus asub rida vabariigi kõrgemaid õppe- ja teaduslikke asutusi.

K a g u - E e s t i (Viljandi, Abja, Tõrva, Valga, Otepää, Põlva, Antsla, Võru ja Vastseliina administratiivne rajoon) majandusele on teatud pitseri vajutanud lina. Loomakasvatuse kõrval on lina siin üheks tähtsamaks sissetulekuallikaks, mis annab Kagu-Eesti kolhoosidele kohati kuni 25% üldisest sissetulekust. Siia on koondunud rõhuv osa lina esmase töötlemise ja linase riide vabrikutest vabariigis. Peale linatööstuse on Kagu-Eestis levinud toiduainete tööstuse ja väiksemad kergetööstuse ettevõtted.

P e i p s i ä ä r s e (Mustvee, Kallaste, Räpina administratiivne rajoon ja idaosa Tartu administratiivsest rajoonist) loodus ja majanduselu on rohkem või vähemal määral seotud NSV Liidu ühe suurima siseveekogu, Peipsi järvega.

Peipsiäärsel majanduse karakterseteks joonteks on kalapüük ja köögiviljandus (siguri-, sibula- ja kurgikasvatus), millega tegeleb üsna suur osa Peipsiäärsel rahvastikust, samuti on siin levinud linakasvatus. Peipsiäärne on majanduslikult mõnevõrra vähem arenenud rajoon Kesk- ja Kagu-Eestis. See on kodanliku klikivalitsuse majandus- ja rahvuspoliitika tagajärjeks: eesti kodanlus takistas Peipsiäärsel, põhiliselt vene rahvusest elanikega piirkonna majanduslikku arenemist, et siin luua kunstlikult nn. ülerahvastust ja sundida Peipsiäärsel vene rahvusest elanikke oma tööjõudu odavalt müüma kapitalistidele.

Nõukogude võimu tingimustes areneb Peipsiäärsel majandus kiires tempos ja jõuab peatselt järele enamarenenud rajoonidele.

3. L ä ä n e - E e s t i (10 administratiivset rajooni) on vabariigi tähtsaimaks ja Balti liiduvabariikide üheks suuremaks kalapüügi ja kalatööstuse rajooniks, millel on edaspidi avarad arenemisperspektiivid. Esimesel kohal vabariigis on Lääne-Eesti ka turbatootmise ja

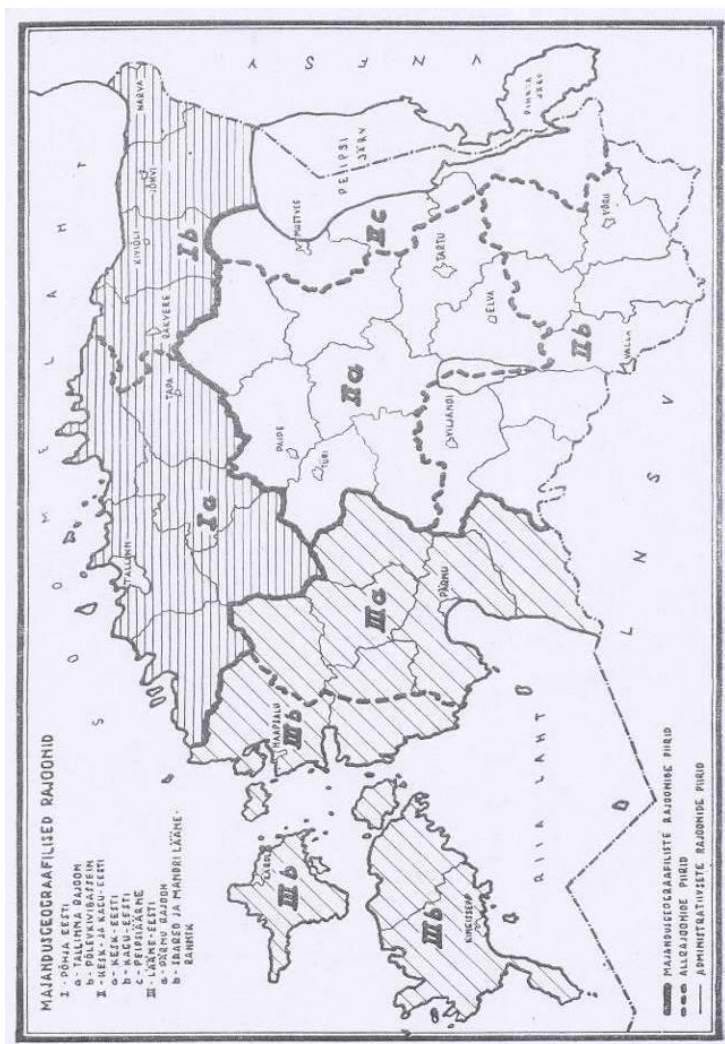
selle töötlemise alal, kusjuures turbabriketi tootmise poolest on vaadeldav rajoon ühest esimestest kohtadest NSV Liidus. Peale selle on Lääne-Eesti vabariigi tähtsamaid metsa ülestöötamise, selle töötlemise ning tekstiilitööstuse rajoone. Vaatamata sellele jääb Lääne-Eesti oma tööstuse kogutoodangu poolest (rahalisel väljenduses) maha Kesk- ja Kagu-Eestist. Lääne-Eesti mandriosas on arenenud põllumajandus. Levinud on linakasvatus. Lääne-Eesti on vabariigi tähtsaimaks kuurordirajooniks (Pärnu, Haapsalu).

Pärnu rajooni (Pärnu, Pärnu-Jaagupi, Vändra, Kilingi-Nõmme ja Märjamaa administratiivne rajoon ning idapoolne osa Lihula administratiivsest rajoonist) majandust iseloomustavad mitmekülgsus ja kõrgem arenemistase kui saartel ja mandri lääneosas. Siia on koondu nud valdav osa Lääne-Eesti tööstusest, eeskätt kalatööstus, turba-, puidu- ja tekstiilitööstus. Põllumajandus on Pärnu rajoonis samuti suhteliselt kõrgema arenemistasemega. Ulatuslikult on levinud linakasvatus.

Saarte ja mandri lääneranniku (Kingissepa, Orissaare, Hiiumaa ja Haapsalu administratiivne rajoon ning läänepoolne osa Lihula administratiivsest rajoonist) majandusele on peale põllumajanduse iseloomustav kalapüük ja kalatööstus. Üldiselt on siinne majandus mõnevõrra madalama arenemistasemega kui vabariigi eesrindlikes rajoonides. See on kodanlik-natsionalistliku klikivalitsuse pärand. Teatud mõju avaldasid siin ka looduslikud tingimused, mis takistavad taimekasvatust (mullastikuolud ei võimalda siin edukalt kasvatada tehnilisi kultuure, nagu näiteks lina jne.). Ebasoodsate looduslike tingimuste vastu võitlemiseks ei olnud töötav talurahvas kapitalismi tingimustes suuteline.

Nõukogude korra tingimustes on saarte majanduse edaspidiseks arendamiseks välja töötatud terve abinõude kompleks, mille rakendamisega põllumajandussaaduste ja kalatoodang mitmekordistuvad.

Eesti NSV eeltoodud majandusgeograafilist rajoonimist ei tule vaadelda staatiliselt, vaid liikumises, arvestades arenemisperspektiive, mis tulenevad majanduspoliitilistest ülesannetest. Seetõttu on majandusgeograafiliste rajoonide ja allrajoonide kindlaksmääramisel arvestatud mitte üksnes tootmise spetsialiseerimist ja majanduse kompleksust, vaid on lähtutud ka potentsiaalsetest võimalustest ja lähematest arenemisperspektiividest.



Majandusgeograafiline rajoonimine, soodustades vabariigi majanduse ja looduslike tingimuste paremat, kompleksset tundmaõppimist, aitab seega kaasa vabariigi ees seisvate majanduspoliitiliste ülesannete edukamaks lahendamiseks.

Artikkel ilmus 1954. aastal ajakirjas "Nõukogude Kool", 3, lk 134–140.